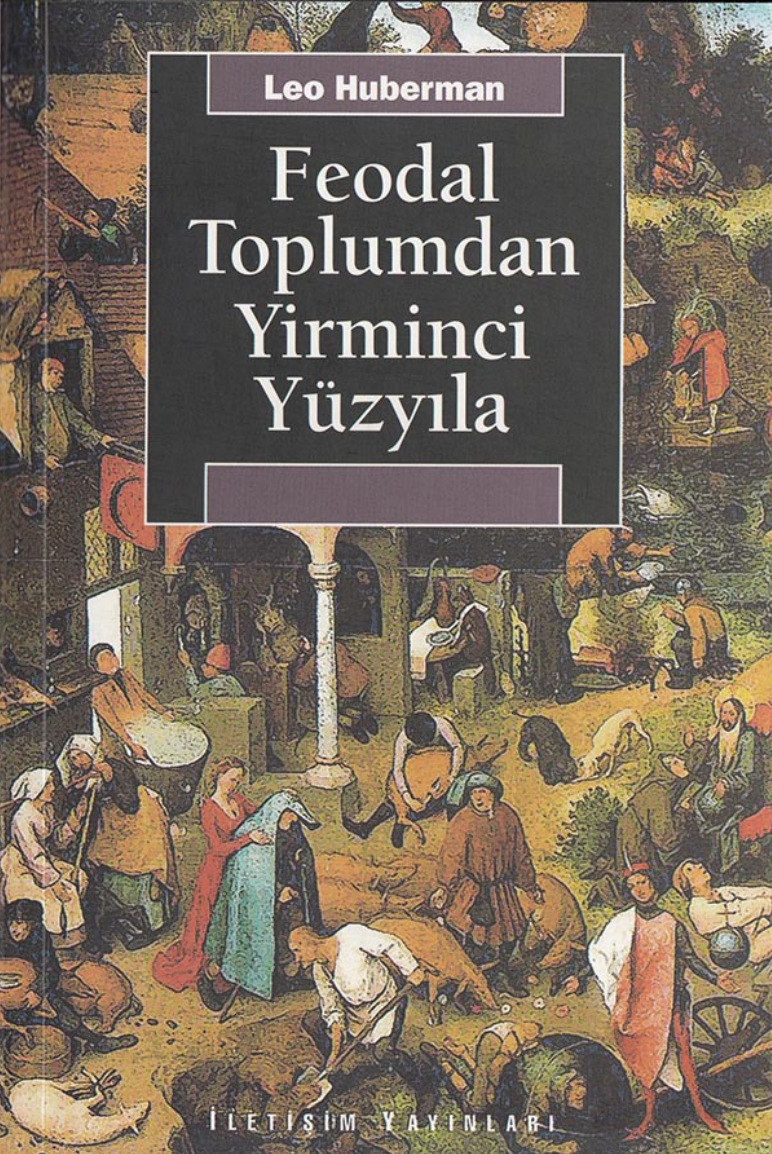
Leo Huberman

Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla

İLETİŞİM YAYINLARI

Bilim Yayınları, 1974-1976 (2 baskı)
Dost Yayınları, 1982 (1 baskı)
İletişim Yayınları, 1990-1991-1995 (3 baskı)

Man's Worldly Goods
© 1963 Monthly Review Press

İletişim Yayınları 88 • Araştırma-İnceleme Dizisi 16
ISBN-13: 978-975-470-030-5
© 1990 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-12. BASKI 2002-2012, İstanbul
13. BASKI 2013, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK RESMİ Pieter Bruegel, "Netherlandish Proverbs", 1559, detay
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Remzi Abbas
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

LEO HUBERMAN

Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla

Man's Worldly Goods

ÇEVİREN ***Murat Belge***

iletişim

LEO HUBERMAN 1903'te New Jersey'de dünyaya geldi. Küçük yaştan itibaren çeşitli geçici işlerde çalıştı. On sekiz yaşında Newark State Normal School'dan mezun oldu ve ilkokul öğretmenliği yapmaya başladı. Bu yıllarda öğretmenliğe devam ederken New York Üniversitesi'ne başlayan Huberman, 1926 yılında mezun oldu ve öğretmenlik hayatını New York'taki bir özel okulda devam ettirmeye karar verdi. 1932 yılında ilk kitabı *We the People*'ı yayımladıktan sonra Londra'ya taşındı. London School of Economics ve British Museum'da araştırmalar yaptı ve ileriki yıllarda Amerikan sosyalist hareketinin temel eserlerinden biri sayılacak *Man's Worldly Goods: The Story of The Wealth of Nations*'ı (1936; *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, İletişim, 2002) kaleme aldı. 1938-1939 yıllarında Columbia Üniversitesi'nde sosyal bilimler bölümü kürsü başkanlığı yaptı. 1949'da Paul M. Sweezy ile birlikte *Monthly Review*'u, 1952'de Monthly Review Press'i kurdu. 1960'da Sweezy ile birlikte Fidel Castro ve Che Guevera'yı ziyaret etti ve *Cuba: Anatomy of A Revolution* adlı kitabı yazdı. Tüm yaşamı boyunca kendini işçi sınıfına ve işçi sınıfının eğitimine adayan, Amerikan sosyalist geleneğinin en önemli isimlerinden birisi olarak kabul edilen Leo Huberman, 1968'de bu dünyadan ayrıldı. Diğer çalışmalarından bazıları: *The Labor Spy Racket* (1938), *America, Incorporated* (1940), *The Great [New York] Bus Strike* (1940), *Storm Over Bridges* (1941), *The NMU: What it is, What it Does* (1943), *Socialism is The Only Answer* (Paul M. Sweezy ile birlikte, 1951), *The ABC of Socialism* (Sybil May ile birlikte, 1953), *On Segregation, The Crisis in Race Relations: Two Nations, White and Black* (1956), *The Theory of U.S. Foreign Policy* (Paul M. Sweezy ile birlikte, 1960), *Socialism in Cuba* (Paul M. Sweezy ile birlikte, 1968).

İçindekiler

Önsöz *7*

BİRİNCİ BÖLÜM

Feodalizmden Kapitalizme *9*

1. DUA EDENLER, SAVAŞANLAR VE ÇALIŞANLAR *11*

2. TÜCCAR İŞE KARIŞIYOR *26*

3. ŞEHRE GİTMEK *37*

4. ESKİ FİKİRLER YERİNE YENİ FİKİRLER *48*

5. KÖYLÜ ZİNCİRLERİNİ KIRIYOR *54*

6. "VE ADI GEÇEN ZANAATTA HİÇBİR YABANCI ÇALIŞMAYACAK..." *66*

7. İŞTE GELİYOR KRAL! *83*

8. "ZENGİN ADAM..." *99*

9. "... YOKSUL ADAM, DİLENEN ADAM, HIRSIZ" *113*

10. İŞÇİ ARANIYOR - İKİ YAŞINDAKİLER BAŞVURABİLİR ... *126*
11. ALTIN, BÜYÜKLÜK VE ŞAN ... *136*
12. BIRAKIN BİZİ ... *151*
13. "ESKİ DÜZEN DEĞİŞİYOR..." ... *164*

İKİNCİ BÖLÜM
Kapitalizmden? ... *175*
14. PARA NEREDEN GELDİ? ... *177*
15. DEVRİM-ENDÜSTRİDE, TARIMDA, ULAŞIMDA ... *193*
16. "EKTİĞİN TOHUMU, BAŞKASI BİÇİYOR..." ... *197*
17. KİMİN "DOĞA YASALARI"? ... *217*
18. "ÇALIŞANLARIN İKTİSADI...!" ... *236*
19. "ELİMDEN GELSE GEZEGENLERİ DE ZAPTEDERİM..." ... *259*
20. EN ZAYIF HALKA ... *287*
21. RUSYA'NIN BİR PLANI VAR ... *302*
22. ŞEKERİ BIRAKACAKLAR MI? ... *326*

Önsöz

Bu kitabın iki amacı var; Tarihi, ekonomi teorisiyle ve ekonomi teorisini tarihle açıklamak. Bu düğümlenme önemli ve zorunludur. Ekonomik yanına gerekli ilgi gösterilmeyince tarih öğrenimi sakat kalır; ekonomi teorisi de tarihî arka plânından soyutlandığında anlamsızlaşır. "Sıkıcı bilim", tarihî bir boşluk içinde öğretildiği ve incelendiği sürece sıkıcı kalacaktır. Ricardo'nun rant yasası kendi başına güç ve yavandır. Ama tarihî bağlamı içerisine konulduğunda, 19. yüzyıl başlarında İngiltere'de toprakbeyi ve endüstrici arasındaki mücadelede bir savaş olarak görüldüğünde, heyecanlı ve anlamlı oluverir.

Kitabımızın geniş kapsamlı olduğu iddiasında değiliz. Ne bir iktisadî tarih, ne de bir iktisat düşüncesi tarihidir – ikisinden de bir parça. İktisadî kurumların gelişmesi çerçevesi içinde bazı öğretilerin doğdukları anda niçin doğduğunu, toplumsal hayatın dokusu içinden nasıl fışkırdıklarını, dokunun kalıbı değiştikçe nasıl gelişip, değişip, sonunda yok olduklarını açıklamak yolunda bir çabadır.

Şu aşağıdakilere derin şükranımı sunmak isterim. Bura-

da sayılamayacak kadar çeşitli biçimlerde yardımcı olan karıma; müsveddeyi okuyan ve esinlendirici öğütler veren Dr. Meyer Schapiro'ya, beni birçok yargılama ve olgu yanlışlıklarından koruyan sürekli öğütleri ve yapıcı eleştirileri için Miss Sybil May ile Mr. Michael Ross'a. Özellikle de, tarih ve ekonomik alanlarındaki titiz araştırması ve geniş bilgisinden paha biçilmez yardımlar gördüğüm Miss Jane Tabriskiy'ye teşekkür borçluyum. Onun yardımı olmadan bu kitap yazılamazdı.

LEO HUBERMAN
New York, Temmuz 1936

Not: Bu kitap 1938 tarihinde yazıldığından, kitapta geçen "Son Savaş", "Dünya Savaşı" gibi atıflardan Birinci Dünya Savaşı'nı anlamak gerekir.

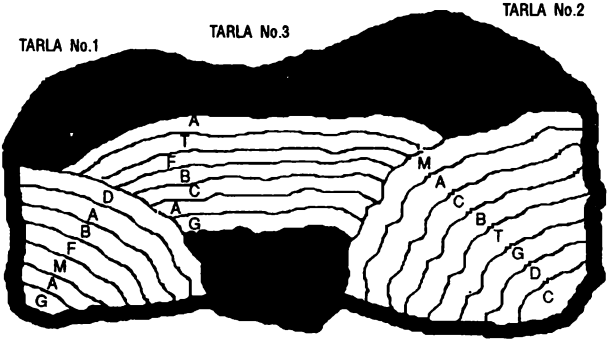
BİRİNCİ BÖLÜM

Feodalizmden Kapitalizme

1

DUA EDENLER, SAVAŞANLAR VE ÇALIŞANLAR

Eski film yöneticileri bazen tuhaf şeyler yaparlardı. En gariplerinden biri de, insanlar filmde taksiye biner, sonra şoföre para vermeden inip giderlerdi. Şehirde gezerler, eğlenirler, ya da bir iş yerine giderler, o kadar. Ücret mücret gerekmez. Ortaçağ üzerine kitaplara benzer bu; onlar da sayfalarca turnuvalarda, şölenlerde, pırıl pırıl zırhlı, şık elbiseli şövalyelerle hanımefendileri anlatırlar. Bu insanlar hep muhteşem şatolarda oturur, bol bol yer içerler. Bütün bu nesneleri yapan birileri bulunduğu yolunda pek az ipucuna rastlarsınız, sanki zırhlar ağaçtan toplanırmış, ya da o yenen şeyleri ekecek, bakacak, derdini çekecek kimse bulunmazmış gibi. Oysa gerçek hiç de böyle değildir. Nasıl bindiğiniz taksinin ücretini ödüyorsanız, onuncudan onikinci yüzyıla kadar şövalyelerle hanımefendilerin eğlence ve tüketimlerini de birinin ödemesi gerekiyordu. Ayrıca, şövalyeler savaşırken, dua eden rahip ve papazların yiyecekleriyle giyeceklerini de birilerinin sağlaması gerekiyordu. Ortaçağda bu dua edenlerle savaşanlar dışında bir grup daha vardı – çalışanlar. Feodal toplum bu üç sınıftan meyda-

Şekil 1

na geliyordu, dua edenler, savaşanlar ve çalışanlar; yani kilise sınıfıyla askeri beslemek için çalışan insanlar. O günlerde yaşayanlardan biri bunu açıkça görmüş ve şöylece değinmişti:

Çünkü hem muharip hem rahip
Çalışanın sırtından geçinir.

Ne çeşit çalışmaydı bu? Fabrikada ya da atölyede mi? Hayır, çünkü o zaman böyle şeyler yoktu. Toprakta çalışmaydı, yiyecek ürünler yetiştirmek ve giyecek için yün verecek koyun besleme işi. Çiftçilikti, ama bugünkünden öylesine farklı bir çiftçilik ki, görsek güç tanırdık.

Batı ve Orta Avrupa'nın çiftlik arazilerinin büyük kısmı "malikâne" (manor) denilen bölgelere bölünmüştü. Bir malikâne bir köyle, çevresindeki, köy halkının işlediği birkaç yüz dönüm ekilebilir topraktan meydana gelirdi. Ekilebilir toprağın kıyısında da genellikle otlak, ekilmez arazi, orman ve çayır bulunurdu. Çeşitli yerlerdeki malikânelerin genişliği, örgütlenişi, üzerlerindeki insanların ilişkileri değişebilirdi, ama başlıca özellikler aşağı yukarı böyleydi.

Her malikâne arazisinin bir beyi vardı. Feodal dönem için, "topraksız bey, beysiz toprak olmaz" denir. Herhalde Ortaçağ şatolarının resimlerini görmüşsünüzdür. Tanınması kolaydır, çünkü ister koca bir şato olsun, ister sadece irice çiftlik evi, her zaman müstahkemdir. Malikânenin beyi, ailesi, hizmetçileri, toprağını yöneten memurlarıyla bu müstahkem evde otururdu (ya da sadece ziyarete gelirdi, çünkü birden fazla malikânesi de olabilirdi; bazı büyük lordların birkaç yüz malikânesi vardı).

Otlak, çayır, orman ve ekime elverişsiz toprak ortak kullanılırdı, ama ekilebilir arazi ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı –ki bütünün aşağı yukarı üçte biri kadardı– beye aitti ve "demesne" adıyla anılırdı; geri kalan toprak toprakta asıl çalışan kiracılara aitti. Malikâne sisteminin bir garip özelliği, her çiftçinin toprağının tek parça olmayıp, 1 sayılı şekilde görüldüğü gibi dilimlere ayrılmasıydı.

Bakın, kiracı A'nın toprağı üç ayrı dilim halinde ve dilimlerin hiçbiri ötekine değmiyor. Kiracı B'ninki de, ötekilerinki de hep öyle. Feodal sistemin ilk günlerinde bu durum lordun toprağı için de geçerliydi; o da ötekilerin arasına karışmış dağınık dilimlere ayrılmıştı, ama daha sonraki yıllarda tek bir büyük toprak parçası haline geldi.

Bu tarla dilimleri feodal dönemin tipik özelliğiydi. Şüphesiz israfa yol açıyordu ve birkaç yüzyıl geçtikten sonra bundan tamamen vazgeçildi. Şimdi nadas, dinlendirme, gübreleme gibi türlü türlü toprağı verimlendirme yollarını feodal köylünün bildiğinden çok daha iyi biliyoruz. O günün büyük gelişmesi iki tarla sisteminden üç tarla sistemine geçişti. Feodal köylüler toprağın verimsiz kalmaması için hangi üründen sonra hangi ürünün ekilmesi gerektiğini henüz öğrenmemişlerdi, ama her yıl aynı yere ürünü ekmenin kötü olduğunu biliyorlardı, onun için her yıl başka tarlaya ürünlerini ekerlerdi. Bir yıl yiyecek ürünü, buğ-

day ya da çavdar, birinci tarlaya; içecek ürünü, arpa, ikinci tarlaya ekilmiş; üçüncü tarla da nadasa bırakılmış olabilirdi –yani biri dinlendirilirdi–. Üç tarla çiftliği aşağı yukarı şöyle çalışırdı.

	1. Yıl	*2. Yıl*	*3. Yıl*
1. Tarla.....	Buğday	Arpa	Nadas
2. Tarla.....	Arpa	Nadas	Buğday
3. Tarla.....	Nadas	Buğday	Arpa

Demek ki, malikâne sisteminin iki önemli özelliği bunlardır. Birincisi, ekilebilir arazinin iki parçaya ayrılması, bunlardan birinin beye ait olması ve yalnız onun adına ekilmesi, ötekinin ise birçok kiracı arasında bölünmesi; toprağın şimdi olduğu gibi tek parçalı tarlalar halinde değil de, dilimler halinde ekilip biçilmesi. Üçüncü bir önemli özellik daha vardı; kiracılar yalnız kendi topraklarında değil, aynı zamanda lordun toprağında çalışmak zorundaydılar.

Köylü, izbenin izbesi evlerde barınırdı. Dağınık toprak dilimlerinde didinerek (bunların tümü İngiltere'de onbeş ile otuz, Fransa'da kırk ile elli dönüm arasında bir ortalamaya varırdı) topraktan sersefil bir geçim sağlardı. Daha iyi yaşayabilirdi ama her haftanın iki veya üç günü *lordun toprağında* ücretsiz çalışmak zorundaydı. Lorda sunduğu tek emek hizmeti de değildi bu. Hasat zamanı telâşında, önce lordun toprağındaki ürünleri kaldırması gerekirdi. Bu "lûtuf günleri" öteki angaryalarına ekti. Ama hepsi bu kadar da değil. Kimin toprağının daha önemli olduğu konusunda en ufak bir şüphe yoktu. İlkin sürülmesi, ilkin ekilmesi, ilkin biçilmesi gereken hep lordun toprağıydı. Ürünlere zarar verecek bir fırtına ihtimali mi belirmiş? O halde, önce lordun ürünü kurtarılmalıydı. Hasat zamanı gelmiş, ekinlerin çabucak biçilmesi mi gerekiyor? Köylü hemen kendi tarlasını bırakıp lordun toprağına koşmalı. Küçük yerel pazarda satılabilecek

az bir ürün fazlası mı var? Köylünün pazara taşıyıp satması gereken lordun buğdayı ve şarabıdır ilkin. Bir yol ya da köprü mü onarılacak? Köylü işini bıraksın, ona baksın. Köylü değirmende buğdayını öğütmek ya da şarap için üzümlerini ezmek mi istiyor? Yapsın, ama lordun değirmeninde veya şaraphanesinde, ücretini de ödeyerek. Malikâne beyinin köylüye yaptırabileceklerinin hemen hemen sınırı yoktu. Bir onikinci yüzyıl gözlemcisine göre köylü, "bağının şarabını hiç içemez, boğazından doğru dürüst bir lokma geçmez; kara ekmeğiyle yağı ve peynirinin bir kısmı kendine kalabiliyorsa ne mutlu ona..."

Şişman tavuk veya kazı varsa,
Beyaz undan ekmeği kalmışsa,
Bey gelir çöreklenir üstüne hepsinin

Şu halde köylü bir köle miydi? Aslında köylülerin çoğu "serf"ti. Latince "köle" anlamını taşıyan "servus"tan gelme bir kelime. Ama köle derken düşündüğümüz anlamda köle değildi bu serfler. Ortaçağda gazete çıkıyor olsaydı, 12 Nisan 1828 tarihli *Charleston Courier*'deki şu "ilân"ın benzeri o gazetelerin sayfalarında yer almazdı: "Şimdiye kadar satışa sunulmuş en değerli ailelerden biri, otuz beş yaşlarında bir aşçı kadın, 14 yaşlarında kızı ve 8 yaşlarında oğlu. *Alıcının isteğine göre hep bir arada veya tek tek satılacaktır.*"

Sahiplerinin isteğine göre bir zenci ailesinin böylece parçalanması bir serf ailesinde olamazdı. Malikâne beyinin iradesinden bağımsız olarak bir serf, ailesini bir arada bulundurma hakkına sahipti. Köle, her yerde ve her zaman alınıp satılabilecek bir maldı ama, serf topraktan ayrı olarak satılamazdı. Lord, malikânesinin mülkiyetini bir başkasına bırakabilirdi, ama bu sadece serfin yeni bir lordu olacağı anlamına gelirdi; serf kendisi toprağında kalırdı. Bu önemli bir farktır, çünkü serfe kölenin hiçbir zaman sahip olmadığı bir

çeşit güvenlik sağlıyordu. Ne kadar kötü muamele görse de, serfin ailesi, bir evi ve küçük bir toprağı kullanma hakkı vardı. Serflerin güvenliği olduğu için bazen özgür, ama şu veya bu nedenle meteliksiz, evsiz barksız ve aç-susuz bir adam, "boynuna bir urgan geçirip kafasına da bir mangır koyarak kendini (bir lorda serf olarak) sunardı."

Serfliğin birkaç derecesi olmuştur, ama çeşitli sınıflar arasındaki bütün ufak tefek ayrımları bulmak tarihçiler için güç bir iştir. Sürekli olarak lordun evine bağlı kalan ve haftanın iki üç günü değil, her zaman onun tarlalarında çalışan "demesne" serfleri vardı. Köyün kıyısında iki üç dönümlük toprakları olan, "bordar" denilen çok yoksul köylüler ya da toprağı olmayıp sadece bir kulübesi (cottage) olan ve boğaz tokluğuna yanaşma olarak çalışan "cotter"lar vardı.

Bir de kişisel ve ekonomik özgürlükleri görünüşte biraz daha geniş olan serbest köylüler (villein) vardı. Bunlar serflere göre özgürlük yolunda daha ilerideydiler ve ayrıcalıkları daha fazla, beye karşı yükümlülükleri daha azdı. Bir önemli fark da, yükümlülüklerinin serflerinkine oranla daha sabit olmasıydı. Bu, büyük bir avantajdı, çünkü böylece serbest köylüler durumlarını önceden bilirlerdi. Lord, aklına estiği gibi yeni görevler yükleyemezdi sırtlarına. Bazı serbest köylüler öteki sabit hizmetleri görmekle birlikte "lûtuf günleri"nden bağışıktılar. Kimisi ise, hiç hizmet sunmaz, bugün ortakçıların yaptığı gibi ürünlerinin bir kısmını verirlerdi. Yine kimileri hiç hizmet yapmaz, nakdi ödemede bulunurlardı. Yıllar geçtikçe bu âdet gelişti ve daha sonraları çok önemli oldu.

Bazı serbest köylüler neredeyse özgür insanlar kadar rahat bir durumdaydılar ve kendi tarlaları dışında lordun toprağının bir kısmını da kiralayabilirlerdi. Ayrıca bir de, hiçbir zaman hizmet yükümlülüğü olmayan, yalnız üstle-

rindeki lorda vergi ödeyen özgür insanlar vardı. Özgür insan, serbest köylü, serf tasarrufu hepsi birçok aşamada içiçe geçmişti. Hangisinin kesinlikle ne olduğunu, her sınıfın durumunun gerçekten ne olduğunu kesinlikle tespit etmek güçtür.

Malikâne sisteminin hiçbir anlatımı kesinlikle doğru olamaz, çünkü çeşitli yerlere göre koşullar çok daha değişiyordu. Yine de feodal dönemde özgür olmayan emeğin hemen bütünü için geçerli bazı temel noktalar tespit edebiliriz.

Köylüler hepsi az çok bağımlıydılar. Lordlar, köylülerin lord için varolduğuna inanırlardı. Lordla serf arasında eşitlik hiçbir şekilde söz konusu değildi. Serf toprakta çalışır, lord da serfi çalıştırırdı. Lord açısından bakıldığında serfle "demesne"deki hayvanlar arasında pek fazla fark yoktu. Öyle ki, onbirinci yüzyılda bir Fransız köylüsü 38 Su'ya, bir beygir ise 100 Su'ya satılıyordu! Lord, tarlada çalıştıracağı için ihtiyaç duyduğu öküzünün kaybolmasına nasıl üzülüyorsa, serflerinden birinin kaybına da aynı şekilde üzülürdü –tarlasında çalışması gereken insan– sığırdı o da. Dolayısıyla, serf topraktan ayrı satılamazdı ama, toprağı bırakıp gidemezdi de. "Elinde tuttuğu toprağa 'tenure' denirdi (Lâtince 'tutmak' anlamına gelen 'tenere'den) ama yasaya göre serf toprağı değil, toprak serfi tutardı." Kaçmaya çalışır da yakalanırsa, çok ağır bir şekilde cezalandırılabilirdi; dönmesinin zorunluğu tartışma konusu olamazdı. Bradford Malikânesinin 1349-1358 arası kayıtlarında şöyle bir parça görülüyor: "Lordun adamı William Childyong'un kızı olan Alice'in New York'ta oturduğu söyleniyor; tutuklansın."

Ayrıca, lord insan gücünü yitirmek istemediği için, serflerin ya da çocuklarının özel izin almadıkça malikâne dışından evlenemeyeceği yolunda kurallar vardı. Serf ölünce vârisi, bir vergi ödeyerek, mirasına konabilirdi. İşte yine aynı

kayıtlardan bir örnek: "Richard oğlu Roger oğlu Robert, bir evi ve 8 dönüm toprağı vardı, öldü. O zaman kardeşi ve vârisi John geldi ve bu malları aldı. Malikâne geleneğine göre bunları tutacak... Lorda üç şilin giriş parası veriyor."

Yukarıdaki alıntıda "malikâne geleneğine göre" sözü önemlidir. Feodal kuruluşu anlamamızın anahtarı olabilir. O zamanlar "malikâne geleneği" bugün şehir ya da belediye meclisinin çıkaracağı yasalarla eş anlamlıydı. Feodal dönemde gelenek, yirminci yüzyılın yasa gücüne sahipti. Ortaçağda her şeyi eline alacak kadar güçlü bir hükümet yoktu. Bütün örgütlenme tepeden aşağı bir karşılıklı yükümlülükler ve hizmetler sistemine dayanıyordu. Toprağa sahip olmak, bugünkü gibi, toprağı dilediğince kullanmak anlamına gelmezdi. Sahiplik, birisine karşı getirilmesi gereken yükümlülükler demekti. Bunlar yerine gelmezse toprak elinizden alınırdı. Serfin lorda karşı yükümlülükleri de, lordun serfe karşı yükümlülükleri de –örneğin, savaşta onları korumak– geleneğe göre kararlaştırılır ve yürürlüğe konurdu. Tabii şimdi yasaların bozulduğu gibi, o zaman da gelenek bozulabilirdi. İki serf arasında bir kavga lordun mahkemesinde karara bağlanırdı, geleneğe göre. Serfle lord arasında bir anlaşmazlık ise herhalde, lord lehine çözüme bağlanırdı, çünkü yargıç lorddu. Yine de geleneği çok sıkan lordların kendi süzerenlerine hesap verdiklerinin kaydına rastlanır. Bu, özellikle, köylülerin kral mahkemesine başvurabildiği İngiltere'de görülür.

İki malikâne beyi arasında anlaşmazlık çıkınca ne oluyordu? Bu sorunun cevabı, feodal örgütlenmeyle ilgili, bir başka ilginç olgunun ipucunu verir. Serf gibi malikânenin beyi de toprağın *mülkiyetine sahip* değildi, o kendisi de daha yukarıda bir başka lordun kiracısıydı. Serf, serbest köylü ya da özgür insan, toprağının tasarruf hakkını malikâne lordu adına "elinde bulunduruyor", lord bunu bir konttan,

bir dükden, dük de kraldan alıyordu. Bazen iş daha da ilerilere varıyor, bir kral başka bir kralın toprağının tasarruf hakkını elinde bulunduruyordu. Bu kademelenme örgüsü 1279'da İngiliz mahkemesinin kayıtlarında çok iyi görünmektedir: "St. Germain'den Roger Bedford Robert'den bir "messuage" (bir toprak parçası) tutmuştur ve karşılığında adı geçen Robert'e 3 peni ödemekte ve onun yerine, onun toprağı kiraladığı Richard Hylchester'a 6 peni ödemektedir. Adı geçen Richard, toprağın hakkını Alan de Chartres'dan almıştır ve ona yılda 2 peni vermektedir, Alan ise William The Butler'dan almıştır ve bu adı geçen William Lord Gilbert de Neville'den ve adı geçen Gilbert Leydi Devorguilla de Balliol'den ve Devorguilla İskoçya kralından almıştır. Adı geçen kral da İngiltere kralından hakkı almıştır."

Alan, William, Gilbert ve benzerlerinin "tasarruf hakkını elde bulundurdukları" tek toprak bu değildi elbette. Malikâne, bir şövalyenin sahip olduğu tek mülk olabilirdi, ya da kendisi bir zeametin parçası, ya da bağışlanmış büyük bir toprağın bir parçası olan bir büyük mülkün küçük bir parçası olabilirdi. Bazı soyluların birkaç malikânesi, bazı soyluların daha çok malikânesi, bazılarının ise birkaç yere dağılmış zeametleri (fiel) olabilirdi. Örneğin, İngiltere'de, bir zengin baron 790 parçadan meydana gelme araziye sahipti. İtalya'da, birkaç büyük lord onbinin üstünde malikânenin sahibiydi. Resmen bütün toprağın sahibi olan kral, şüphesiz, bütün ülkeye yayılan geniş arazilere sahipti. Toprağın tasarruf hakkını doğrudan doğruya kraldan alanlara, ister soylu ister sıradan özgür insanlar olsunlar, başkiracılar denirdi.

Zaman geçtikçe büyük araziler parçalanıp, şu ya da bu rütbeden daha çok sayıda soylulara dağılan küçük arazilere bölünüyordu. Niçin? Çünkü her lord mümkün olduğu ka-

dar fazla vassalı kendine bağlamayı zorunlu görüyordu; bu da ancak toprağı dağıtmakla gerçekleşebiliyordu.

Bu çağda sizin, benim kullandığımız malları üretmek için toprak, fabrikalar, madenler, demiryolları, gemiler ve her çeşitten makineler gereklidir. Bir insana da bunlardan ne kadarını elinde bulundurduğu ölçüsüne göre zengin der ya da demeyiz. Ama feodal çağda gerekli bütün malları hemen hemen sadece toprak üretiyordu, onun için de toprak, yalnız toprak, zenginliğin anahtarıydı. İnsanın servetinin ölçüsünü yalnız bir tek şey belirliyordu, sahip olduğu toprak miktarı. Doğal olarak, toprak için bir didişmedir sürüp gidiyordu. Bu yüzden feodal dönemin savaşçı bir dönem olmasına şaşmamalı. Savaşları kazanmak için yapılacak numara mümkün olduğu kadar fazla adamı kendi yanına çekmekti, bunun da yolu savaşçı beslemekti. Ellerinden çeşitli ücretler alır, gerektiğinde size yardım edeceklerine dair yemin ettirir, karşılığında da toprak verirdiniz. İşte, 1200 yılından kalma eski bir Fransız belgesinde şunları okuyoruz: "Ben, Troyes kontu Thiebault, huzurdakilere ve geleceklere duyururum ki Gillencourt adlı malikâneyi Jocelyn d'Avalon'a ve vârislerine tımar olarak verdim... Adı geçen bu Jocelyn böylelikle bana tâbi olmuştur."

Konta "tâbi" olarak Jocelyn'in başka şeyler arasında lorduna askeri hizmette bulunması da muhtemelen bekleniyordu. Belki, belirli bir süre için, belli sayıda silâhlı ve donanmış adam sağlaması gerekiyordu. İngiltere ve Fransa'da bir şövalyenin hizmeti genellikle kırk gündü, ama sözleşmeyle şövalye hizmetinin yarısını ya da bir çeyreğini vermek de mümkündü. 1272 yılında Fransa kralı savaştaydı, onun için askerî kiracılarını kraliyet ordusuna çağırdı. Bazıları gelip sürelerini doldurdular, bazıları kendi yerlerine adam gönderdiler. "Şövalye Reginald Triban kendi geldi ve girdi orduya. Şövalye William de Coynères kendi yerine on

günlüğüne Thomas Chocquet'yi yolladı. Şövalye John de Chanteleu geldi, kendi için 10 gün borçlu olduğunu, şövalye Godardus de Godardviller için de 40 gün hizmet edeceğini söyledi."

Askerî hizmet karşılığında toprağın tasarruf hakkını alan prens ve soylular aynı toprağı benzer koşullarla başkalarına devredebilirlerdi. Karşılıklı hak ve yükümlülükler hayli değişebilirdi, ama Batı Avrupa'da ve Orta Avrupa'nın bir kısmında bunlar yaklaşık olarak aynıydı. Serfin vârisi mirasa konunca nasıl malikânenin beyine bir vergi ödüyorsa, lordun vârisi de süzerene miras vergisi ödemek zorundaydı. Kiracı ölür ve vârisinin yaşı henüz gelmemiş olursa, vâris ergin oluncaya kadar süzeren mülkü denetlerdi. Teoriye göre yaşı küçük olan vâris toprağın gerekli yükümlülüklerini yerine getiremezdi, onun için büyüyünceye kadar lord işi ele alırdı, aynı zamanda gelirlere de el koyardı.

Dişi vârisler evlenmek için süzerenden izin almalıydılar. 1221'de Nevers Kontesi bu olguya rızasını şöyle dile getiriyordu: "Ben, Matilda, Nevers Kontesi, bu mektubu görecek herkese duyururum ki, Tanrı inayetiyle Fransa'nın şanlı kralı, sevgili lordum Philip'e İncil üzerine el basarak yemin ettim, bütün yaşayan erkek ve kadınlara karşı ona sadık hizmetimi sunacağım, onun izni ve lûtfu olmadan evlenmeyeceğim."

Bir dul yeniden evlenmek isterse, süzerene para ödemesi gerekiyordu. Bunun bir örneğini 1316'da, baş kiracılardan birinin dul karısıyla ilgili bir kayıtta görüyoruz. "Wallingford'u adımıza elinde bulunduran müteveffa Simon Darches'in karısı olan Joan'un bize vermiş olduğu 100 şilin karşılığı adı geçen Joan'a, bizim mektubumuz olmak kaydıyla kimle isterse evlenebilmesine izin verdik."

Öte yandan bir dul evlenmek *istemiyorsa*, süzerenin onu zorla evlendirmemesi için yine para ödemek zorundaydı.

"Warwick Kontesi Alice 1000 pound ve 10 beygir göndererek istediği süreyle dul kalmak ve kral tarafından zorla evlendirilmemek için izin istiyor."

Bunlar, bir vassalın elde ettiği koruma ve toprak karşılığında lorduna borçlu olduğu yükümlülüklerden bazıları. Başkaları da vardı. Bir süzeren tutsak düşer ve tutsak eden fidye isterse kurtarmalığını vassallarının toplaması beklenirdi. Süzerenin oğlu şövalye olunca vassallardan bir "yardım" alması âdettendi; belki de kutlama töreninin masraflarını karşılamak için 1254'te, Baldwin adında bir adam, oğlu şövalye yapılan kralın doğrudan doğruya kendi süzereni olmamasına dayanarak para vermeyeceğini bildirmişti. Kayıtlarda görüldüğüne göre davasını kazandı da: "Baldwin de Frivill toprağını kraldan almamışsa, adı geçen Baldwin'in iddia ettiği gibi Alexander de Abetot'dan ve Alexander de Beauchamp'dan ve William Worcester Piskoposundan ve piskopos kraldan almışsa, Worcester şerifine duyurulur ki adı geçen Baldwin kralın oğlunun şövalye olmasına yardım yapmak zorunluluğundan esirgene."

Şimdi şuna dikkat edin: Baldwin'le kral arasında bildiğimiz süzerenler dizisi yer alıyordu. Şuna da dikkat edin: Worcester Piskoposu bunlardan bir tanesiydi. Bu önemli bir olgudur, çünkü kilisenin de bu feodal sistemin bir parçası olduğunu gösterir. Bazı bakımlardan yığının tepesindeki adam, yani kral kadar önemli değildi bu, ama bazı başka bakımlardan çok daha önemliydi. Kilise, bütün Hıristiyan dünyasına yayılmış bir örgüttü. Herhangi bir Taç'dan daha güçlü, daha yaygın, daha eski ve sürekliydi. Dindar bir çağdı bu ve tabiî kilisenin de muazzam manevî gücü ve prestiji vardı. Ama bunun yanı sıra, o çağda varolabilecek tek biçimde serveti vardı, toprakta. Feodal çağın en büyük toprak sahibi kiliseydi. Yaşadıkları hayattan kuşkuları olan ve ölmeden önce Tanrının gözüne girmek iste-

yen insanlar kiliseye toprak bağışlarlardı; kilisenin hastalara, yoksullara yardım etmekle hayırlı bir iş yaptığına inanan ve bu hayıra katkıda bulunmak isteyenler kiliseye toprak bağışlardı; bazı soylular ve krallar da, savaş kazanıp bir düşmanın ülkesini fethettiklerinde bu toprakların bir kısmını kiliseye bağışlamayı âdet edinmişlerdi; bu ve bunlara benzer başka yollardan kilise sonunda Batı Avrupa'daki bütün toprakların üçte biriyle yarısı arasında bir kısmının sahibi oldu.

Kontlar ve dükler gibi piskopos ve başpapazlar da feodal yapı içinde yerlerini almışlardı. 1167'de Beauvais Piskoposuna yapılmış bir bağışın kaydı: "Ben, Tanrı inayetiyle Fransa Kralı Louis, varolan ve gelecekteki herkese ilân ederim ki, Mante'da, huzurumuzda, Champagne Kontu Henri Savigny tımarını Beauvais Piskoposu Bartholomew'ya ve onun vârislerine bağışladı. Ve bu tımar karşılığında piskopos, Kont Henri'ye bir şövalye ve bir yargıç vaadetti ve kendisinden sonra gelecek piskoposların da böyle yapacağını söyledi."

Süzerenden toprak kabul ettiği gibi, kilise kendisi de süzeren rolü oynuyordu: "Rahip Fauritius ayrıca William Maudit'in oğlu Robert'e Weston'daki dört derilik tımarı verdi... Bunun karşılığında şu hizmeti görecektir: Abingdon kilisesinin şövalyelik hizmetini yapması gereken zamanda kilise yerine yarım şövalye hizmeti yapacaktır."

Feodalizmin ilk döneminde kilise ilerici, canlı bir öğeydi. Roma İmparatorluğu kültürünü epeyce muhafaza etmişti. Öğrenimi teşvik ediyor, okullar açıyordu. Yoksullara yardım ediyor, öksüzlere yurt açıyor, hastaneler yaptırıyordu. Genel olarak ruhbandan (kilise) lordlar arazilerini daha iyi yönetiyor ve soylulardan fazla da kazanıyorlardı.

Ama olayın bir de öbür yanı vardı. Soylular adam bulmak için mülklerini parçalarken kilise gittikçe daha fazla

toprak elde ediyordu. Papazlara evlenme yasağının bir nedeni, kilisenin kendi memurlarının çocuklarına miras yoluyla kilise topraklarını kaybetmemek istemesiydi. Kilise ayrıca, herkesin ödemek zorunda olduğu bir ondalık vergiyle mülkünü genişletirdi. Ünlü bir tarihçi şöyle diyor: "Ondalık, modern zamanlarda bilinmedik çeşitten, son derece ağır bir arazi, gelir ve ölüm vergisiydi... Sadece serfler ve çiftçilerden bütün ürünlerinin onda biri alınmazdı... Yünden alınan ondalık kaz tüyünü bile kapsardı: Yol kıyısında kesilen otun bile vergisi vardı; ürünlerinin ondalığını hesaba katmadan iş masraflarını hesaplayan çiftçi kendini kahretmiş demekti."

Kilise dehşetli zenginleşirken ekonomik önemi manevi önemine ağır basmaya başladı. Birçok tarihçi, bir toprak beyi olarak kilisenin, öteki beylerden iyi olmadığını, çok kez de daha kötü olduğunu ileri sürüyor. "St. Louis zamanında Paris'in Notre Dame'ının serflerine baskısı öylesine ağırdı ki Kraliçe Blanche 'ezile büzüle' araya girecek olmuş, keşişler ise 'isterlerse serfleri açlıktan öldürebilecekleri' cevabını vermişlerdi."

Bazıları hayır işlerinin bile abartıldığını iddia eder. Kilisenin hasta ve yoksullara yardım ettiğini herkes kabul ediyor. Ama ortaçağın en zengin ve güçlü mal sahibinin kilise olduğunu ve muazzam servetiyle yapabileceklerine oranla, öteki soylular kadar bile hayır işlemediğini söylüyorlar. Hayır işleri için zenginlerden yardım ister, taleplerde bulunurdu ama, kendi kaynaklarının pek derinine inmemeye özen gösterirdi. Ayrıca, kilisenin bu eleştiricilerinin söylediğine göre, kilise serfleri böylesine kötü kullanmasa, köylüleri bu kadar fazla soymasa, hayır için bu kadar gereklilik de olmayacaktı.

Kilise ve soylular egemen sınıflardı. Toprağa ve toprakta bulunan kudrete el koymuşlardı. Kilise manevî yardım, soy-

lular ise askerî koruma sağlıyordu. Bunun karşılığında çalışan sınıftan emek olarak ücret alıyorlardı. Bu dönemin bilgili tarihçilerinden Profesör Boissonade olayı şöyle özetliyor: "Feodal sistem, son kertede, çok zaman hayalî olan bir koruma karşılığında çalışan sınıfları aylak sınıfların insafına bırakan ve toprağı işleyenlere değil, gasbetmeyi becerebilenlere veren bir örgütlenmeye dayanırdı."

2

TÜCCAR İŞE KARIŞIYOR

Bugünlerde pek az zengin altın ve gümüş dolu kutular saklar. Parası olan insanlar parayı ellerinde bulundurmak istemezler. Parayı işletmek ister, onun için de kârlı bir yatırım yolu kollarlar. En iyi kârı, en yüksek faizi getirecek işlere paralarını koymak isterler. Parayla bir işe katılabilir, bir çelik şirketinde hisse satın alabilirler, ya da hükümet bonolarına sahip olabilir ya da sayısız başka şeyler yapabilirler. Bugün serveti daha fazla edinmek üzere kullanmanın binbir yolu vardır.

Ama Ortaçağın başlarında paralı insanların karşısında böyle imkânlar yoktu. Çok az insanda kullanacak para vardı, parası olanların da kullanacak yeri yoktu. Kilisenin altın ve gümüş dolu sandıkları vardı ama, bunlar ya saklanır, ya da mihraplara süs almakta harcanırdı. Büyük serveti vardı kilisenin, ama durgun sermaye olarak, bugünkü servetler gibi sürekli iş üstünde değil. Kilise parası daha fazla zenginlik yaratmakta kullanılmıyordu, çünkü böyle bir çıkış yolu yoktu. Soyluların parası için de aynı durum sözkonusuydu. Ceza veya vergi olarak ellerine geçen parayı soylular işe ya-

tırmazlardı, çünkü ortada pek fazla iş yoktu. Dua edenlerle savaşanların ellerinde olan sermaye edilgin, durağan, kıpırtısızdı, üretken değildi.

Ama her gün bir şeyler satın almak için de gerekmiyor muydu para? Hayır, çünkü hemen hemen hiçbir şey satın alınmazdı. Belki biraz tuz, biraz da demir. Gerisi, insanların ihtiyaç duyduğu hemen bütün yiyecek ve giyecek malikâneden sağlanırdı. Feodal toplumun erken döneminde iktisadî hayat pek az para kullanımıyla yürürdü. Bir tüketim ekonomisiydi bu ve her malikâne köyü hemen tamamen kendine yeterliydi. Biri yeni paltonuzun neye mal olduğunu sorsa, büyük bir ihtimalle şu kadar dolar ve sent dersiniz. Ama bu soru Ortaçağ başlarında sorulsaydı yine büyük bir ihtimalle, "Kendim yaptım" diye cevap verirdiniz. Serf ve ailesi kendi yiyeceklerini kendileri yetiştirir, gerekli eşyaları kendi elleriyle yaparlardı. Malikâne beyi ihtiyacı olan şeyleri yaptırmak için zanaatkâr serfleri hemen kendi evine bağlardı. Böylece malikâne köyü kendi başına bir bütün oluyordu; ihtiyaç duyduğu şeyleri kendi üretiyor, sonra da tüketiyordu.

Şüphesiz, bir mal değiş tokuşu da vardı. Belki şu paltoyu yapacak yün yoktu elinizde, ya da ailenizde zamanı veya becerisi yeterli bir kimse yoktu. O zaman palto sorusuna cevabınız, "Karşılığında beş galon şarap verdim" şeklinde olabilirdi. Bu değiş tokuş muhtemelen, manastır ya da şatonun yanında, ya da yakındaki kasabada, haftalık pazarda olurdu. Bu pazarlar piskopos ya da lordun denetiminde kurulurdu ve serfleriyle zanaatkârlarının ürettiği artık ürünler ya da herhangi bir serfin artığı, değiş tokuş edilirdi. Ama ticaret çok aşağı bir düzeyde olduğu için çok fazla artık üretmek için de sebep yoktu. Ancak, sürekli bir talep olduğu zaman insanlar, bir ürünün kendi ihtiyaç duyduklarından fazlasını üretirler. Böyle bir talep olmayınca

artık yaratmak için bir itici güç de kalmaz. Onun için haftalık pazarlarda ticaret hiçbir zaman çok geniş çaplı olmaz ve hep mahallî kalırdı. Genişlemesine karşı bir başka engel de yolların kötülüğüydü. Dar, engebeli, çamurlu, genellikle yolculuğa elverişsiz yollar vardı. Ayrıca da, iki çeşit soyguncu gezerdi bu yollarda; bildiğimiz haydutlarla, pis yollarından geçtikleri için tüccarları durdurup vergi alan feodal beyler. Lordların yol vergileri öyle yaygın bir yöntemdi ki "Tours'lu Odo onbirinci yüzyılda Loire üzerine bir köprü yaptırıp serbestçe geçiş izni verdiğinde davranışı şaşkınlık yarattı." Ticaretin karşılaştığı başka güçlükler de vardı. Para kıttı, hem de her para her yerde geçmezdi. Ağırlık ve ölçüler de ülkeye göre değişirdi. Bu koşullarda malları uzak yerlere taşımak tehlikeli, güç, hem de sinir bozacak derecede pahalıydı. Bütün bu nedenlerle mahallî feodal pazarlarda ticaret küçük çaptaydı.

Ama hep böyle küçük para kalmadı. Ticaretin geliştikçe geliştiği ve sonunda Ortaçağ'ın bütün hayatını derinden etkilediği bir zaman da geldi. Onbirinci yüzyılda ticaretin büyük adımlar attığı görüldü; onikinci yüzyılda Batı Avrupa bu nedenle bir dönüşümden geçti.

Haçlılar, ticareti büyük ölçüde hızlandırmışlardı. On binlerce Avrupalı denizden ve karadan kıtayı geçerek Kutsal Ülkeyi Müslümanlardan kurtarmaya gitti. Yolda çeşitli nesnelere ihtiyaçları oluyordu, dolayısıyla tüccarlar da bunları karşılamak üzere yanlarında gidiyorlardı. Doğu'ya yolculuklardan geri dönebilen Haçlılar orada gördükleri garip ve lüks yiyeceklere, giyeceklere iştahları bilenmiş olarak döndüler. Talepleri bu mallar için bir pazar yarattı. Üstelik onuncu yüzyıldan beri nüfusta hızlı bir artış olmuştu ve yeni insanlar yeni mallara ihtiyaç duyuyordu. Bu yeni insanlardan bazıları topraksız olduğu için Haçlı Seferlerini, yaşama koşullarını düzeltebilecek bir fırsat olarak gördüler. Çoğu za-

man Akdeniz'de Müslümanlarla sınır savaşları ya da Doğu Avrupa'daki kabilelerle çarpışmalar, gerçekte yağma ve toprak uğruna girişilmiş saldırılar olduğu halde, Haçlı Seferi adı altında yüceltiliyordu. Kilise bu talan seferlerini bir saygıdeğerlik tülüyle maskeliyor, amaçlarının İncil'i yaymak ya da münkirleri yok etmek ya da Kutsal Ülke'yi savunmak olduğunu söylüyordu.

Ta başlangıçtan beri Kutsal Ülke'ye hac seferleri yapılmıştı (sekizinciden onuncu yüzyıla kadar 34, onbirinci yüzyılda ise 117 hac seferi olmuştu). Kutsal Ülke'yi kurtarma isteği içtendi ve bir baltaya sap olamayan nice insan tarafından destekleniyordu. Ama Haçlı hareketinin asıl gücü, yürütülüşündeki enerji, büyük ölçüde, belirli grupların kazanacağı avantajlara dayanıyordu.

İlkin kilise vardı. Şüphesiz dürüst bir dinî amacı vardı kilisenin. Ayrıca, çağın savaşçı bir çağ olduğunu kavrayacak kadar anlayışlıydı, onun için savaşçıların ateşli hırslarını, Hıristiyanlaştırabilecek başka ülkelere yöneltme fikrine dört elle sarıldı. Papa II. Urban 1095'te Fransa'da, Clermont'a geldi. Dinlemek isteyenleri sığdıracak bina bulunamadığı için açıklık bir ovada, halkı Haçlı Seferine çıkmaya teşvik etti. Orada bulunan Chartreslı Fulcker konuştuklarını şöyle kaydetmiş: "...Şimdiye kadar müminlere karşı zalim kavgalara alışmış olan artık zındıklarla dövüşsün... Şimdiye kadar soyguncu olanlar asker olsun. Şimdiye kadar kardeşleriyle, akrabalarıyla dövüşenler bundan sonra gerekeni yapıp barbarlarla savaşsınlar. Şimdiye kadar düşük ücretli asker olanlar şimdiden sonra ebedi kazançlar için çarpışsınlar..." Kilise, gücünü yaygınlaştırmak istiyordu, Hıristiyan dünyası ne kadar genişlerse kilisenin gücü ve serveti de o kadar büyürdü.

İkinci olarak da İstanbul'daki başkentiyle, Asya'daki İslâm gücünün merkezine çok yakın olan Bizans Kilisesi ve İmparatorluğu vardı. Roma Kilisesi Haçlı Seferleri ile kendi gü-

cünü yaygınlaştırmayı amaçlarken, Bizans Kilisesi de bu seferler yoluyla İslâmların kendi topraklarındaki ilerlemesini durdurabileceğini umuyordu.

Üçüncü olarak, ganimet isteyen ya da borçlu durumda soylular, ya az bir miras bekleyen ya da hiçbir şey beklemeyen küçük oğulları – bütün bunlar Haçlı Seferleri sayesinde toprak ve servet kazanmayı düşünüyorlardı.

Dördüncü olarak da, Venedik, Cenova ve Piza gibi İtalyan şehirleri vardı. Venedik hep bir ticaret şehri olmuştu. Bir grup ada üzerine kurulmuş her şehir böyle olur. Şehrin sokakları kanalsa, ora halkının karada olduğu kadar tekne içinde de rahat olabileceğini tahmin edersiniz. Venedikliler işte böyleydi. Üstelik, Venedik'in yeri de çok elverişliydi, çünkü sözü edilmeye değer ticaret, Doğu ticareti, Akdeniz de bu işin en uygun yoluydu. Haritaya bir bakarsanız Venedik'le öteki İtalyan şehirlerinin niçin öyle büyük ticaret merkezleri olduğunu görürsünüz. Haritada görülemeyecek bir başka gerçek de, Batı Avrupa koptuktan çok sonra bile Venedik'in İstanbul'a ve Doğu'ya bağlı kalmış olmasıydı. İstanbul yıllardan beri Akdeniz bölgesinin en büyük şehri olduğu için, bu fazladan bir avantaj oluyordu. Doğu baharatının, ipeklerin, müslinlerin, uyuşturucuların ve halıların Avrupa'ya taşınması ticaret yolunu tutan Venedikliler yoluyla olacaktı. Venedik, Cenova ve Piza öncelikle ticaret yapan şehirler oldukları için Küçük Asya kıyılarındaki şehirlerden özel ticaret ayrıcalıkları istiyorlardı. Bu şehirlerde zındık Müslümanlar, İsa'nın düşmanları yaşıyordu. Ama bu Venedikliler için önemli miydi? Hiç bile. İtalyan ticaret şehirleri Haçlı Seferlerini ticarî avantajlar kazandıracak fırsatlar olarak görüyorlardı. Öyle ki Üçüncü Haçlı Seferinin amacı Kutsal Ülke'nin geri alınması değil, İtalyan şehirleri için ticarî yararlar sağlanmasıydı. Haçlılar Kudüs'ü değil, sahildeki ticaret şehirlerini istiyorlardı.

Dördüncü Haçlı Seferi 1201'de başladı. Bu sefer Venedik en önemli ve en kârlı rolü oynadı. Villehardouin, Venedik Doc'una gelip Haçlıların ulaşımında yardım isteyen altı elçiden biriydi. O yılın Mart ayında yapılan bir anlaşmayı anlatıyor:

"'Sir, haçı takınan soylu Fransız baronları adına size geliyorum... Tanrı aşkına sizden rica ediyorlar... Ulaştırma ve şarap gemileri bulmaya çalışmanız için.'

"'Ne karşılığında?' diye sordu Doc.

"'Sizin önereceğiniz, uygun göreceğiniz, onların da yapabileceği herhangi bir şey' diye cevap verdi haberciler...

"'4500 at ve 9000 seyis taşıyacak "huissier"ler (kıç tarafından kapısı –huis– açılarak beygirleri içeri alabilen gemi) ve 4500 şövalye ile 20.000 piyade alabilecek gemiler veririz. Bu atlarla adamlara dokuz ay yiyecek vermekte anlaşırız. Yapabileceğimizin en azı budur, ama at başına dört mark ve adam başına iki mark isteriz...'

"'Daha fazlasını da yaparız: Tanrı aşkı için, elli zırhlı kalyon veririz; ama anlaşmamız yürürlükte kaldığı sürece, fethedilen her toprak ve kazanılan her parayı yarı yarıya paylaşmak şartıyla...'

"'Haberciler... 'Sir, biz bu anlaşmayı imzalamaya hazırız' dediler."

Anlaşmadan gördüğünüz gibi, Venedikliler bu Haçlı Seferine "Tanrı aşkına" yardımcı olmaya hazırdılar, ama bu büyük aşkın, şişman bir ganimet payına karşı gözlerini kör etmesine de hiç meydan bırakmıyorlardı. Sapına kadar işadamıydılar. Din açısından Haçlı Seferlerinin sonuçları kısa ömürlü oldu, çünkü Müslümanlar bir süre sonra Kudüs krallığını geri aldılar. Gelgelelim, ticaret açısından Haçlı Seferlerinin sonuçları çok önemliydi. Dua edenleri, savaşanları, çalışanları ve çoğalan bir tüccar sınıfını bütün kıtaya yayarak Batı Avrupa'nın feodal uykusundan uyanmasına kat-

kıda bulundular, yabancı mallarına talebi arttırdılar; Akdeniz ticaret yolunu Müslümanların elinden alarak bu denizi bir kere daha eskiden olduğu gibi Doğu ile Batı arasındaki büyük ticaret yolu haline getirdiler.

Onbirinci ve onikinci yüzyıllarda güneyde, Akdeniz'de ticaret canlandığı gibi, Kuzey denizlerinde de ticaret imkânları büyük ölçüde uyandı. Bu sularda ticaret dirilmedi. İlk olarak gerçekten etkinleşti.

Kuzey Denizi'nde ve Baltık'ta gemiler oradan oraya gidiyor, balık, kereste, don yağı, deri, post ve kürk taşıyordu. Kuzey denizlerindeki bu ticaretin bir merkezi Flandr'daki Bruges şehriydi. Güneyde Venedik nasıl Avrupa'nın Doğu ile temas noktasıysa, Bruges de Rusya-İskandinavya ile temasın merkeziydi. Bundan sonra iki uzak merkezin en uygun buluşma noktasını tespit etmesi, yüklü Kuzey ihtiyaç maddelerinin Doğu'nun pahalı maddeleriyle en kolay değiş tokuş yolunu bulması gerekiyordu. Ticaret iyi bir başlangıç noktası bulduktan sonra, yokuş aşağı yuvarlanan bir kartopu gibi büyüdüğüne göre, böyle bir ticaret merkezinin bulunması çok sürmezdi. Kuzeyin mallarını taşıyan tüccarlar güneyden Alpleri geçerek gelenlerle Champagne ovasında buluştular. Burada, en önemlileri Lagny, Provins, Bar-Sur-Aube ve Troyes olmak üzere birçok şehirde büyük panayırlar kuruluyordu. (Niçin "troy" ölçüleri kullandığımızı merak edenlere işte cevap. Yüzyıllar önce büyük panayırlarda kullanılan ağırlık ölçüsü sistemi buydu da ondan.)

Bugün ticaret her yerde yürüyor. Ulaştırma araçlarımız o kadar mükemmelleşti ki, dünyanın öbür ucundan gelen mallar sürekli olarak büyük şehirlere akıyor ve bütün yapmamız gereken bir dükkâna girip istediğimizi seçmekten ibaret. Ama onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda, gördüğümüz gibi, ulaştırma araçları o kadar gelişmemişti. Her yerde, her gün satış yapan dükkânların bütün yıl açık kalma-

sını sağlayacak sürekli ve düzenli bir mal talebi de yoktu. Onun için, çoğu şehirlerde, ticaret kalıcı olamıyordu. İngiltere, Fransa, Belçika, Almanya ve İtalya'daki mevsimlik panayırlar kalıcı ve düzenli ticarete doğru atılmış bir adımdı. Geçmişte basit ihtiyaçlarını karşılamak için haftalık pazara bağımlı olan yerler, artan ticaret imkânları karşısında artık bu pazarı yetersiz buluyorlardı. Fransa'daki Poix böyle yerlerden bir tanesiydi. Kraldan, haftalık bir pazar ve yılda iki panayır kurulması için izin istedi. İşte kralın bu istekten söz eden mektubunun bir kısmı: "Poix ve Canaples Senyörü sevgili Jehan de Créquy'ümüzün alçak gönüllü ricasını işittik... Bize söz konusu köy ve Poix varoşlarının iyi ve verimli bir toprakta kurulmuş olduğunu, sözkonusu köy ve Poix varoşlarında güzel yapılmış evler, insanlar, tüccarlar, sakinler ve başkaları olduğunu ve ayrıca çevreden ve başka yerlerden birçok tüccar ve malın geçerken oraya uğradığını ve yılda iki panayırla her hafta bir pazarın uygun ve gerekli olacağını bildiriyor... İşte biz de bu nedenle... söz konusu Poix köyü için... yılda iki panayır ve her hafta bir pazar kurulmasını uygun gördük ve buyurduk." Aslında, daha önemli olan Champagne panayırları bütün yıl kalacak şekilde kuruluyorlardı – biri bitince öteki başlıyordu vb. Tüccarlar mallarıyla panayırdan panayıra taşınıyorlardı.

Ortaçağ başlarının mahallî haftalık pazarlarıyla onikinci ile onbeşinci yüzyıllar arasındaki bu büyük panayırların farkını görmek gerekir. Pazarlar küçüktü, çoğu tarımsal olan mahallî mallar satılırdı. Oysa panayırlar koskocamandı; bilinen bütün dünyadan gelen malların toptan satıldığı yerlerdi. Küçük seyyar satıcılar ve mahallî zanaatkârlardan ayrılan büyük tüccarların doğu ile batıdan, kuzey ile güneyden gelen yabancı malları alıp sattığı dağıtım merkezleriydi panayırlar.

Champagne panayırlarıyla ilgili, 1349'da çıkarılan şu fermana bakalım: "Bütün tüccar kumpanyaları ve ayrıca tek tek tüccarlar, İtalyanlar, Alp ötesinden gelenler, Floransalılar, Milanolular, Cenovalılar, Venedikliler, Almanlar, Provanslılar ve bizim krallığımızdan olmayıp başka ülkelerden gelenler, burada ticaret yapmak ve söz konusu panayırların ayrıcalıklarından ve iyi âdetlerinden yararlanmak istiyorlarsa... kendileri, malları ve kılavuzları, güven içinde panayırlara gelebilir, kalabilir, gidebilirler. Biz bundan böyle, onları söz konusu panayırların bekçileri dışında, kimse tarafından engellenmeden, tutuklanmadan ve yakalanmadan gelmek üzere kabul edeceğiz."

Her yerden tüccarları davet ettikten başka Champagne yöneticilerinin geliş gidişte güven sağlayacağını söylemelerine de dikkat etmeliyiz. Yolların soyguncularla dolu olduğu bir dönemde bunun ne kadar önemli olduğunu anlamak güç değildir. Ayrıca çok zaman panayıra giden tüccarlar feodal haraçlardan lordların yol boyunca istedikleri can sıkıcı vergi haraçlardan da bağışlanıyorlardı. Bütün bunları düzenleyen, panayırın kurulacağı bölgenin lorduydu. Yolda tüccarlar, haydutların saldırısına uğrarsa ne olacaktı? O zaman soygun olan yerin kendi yerli tüccarlarının da panayıra katılmaları yasaklanıyordu. Tabiî korkunç bir cezaydı bu, çünkü o yörede ticaretin durması anlamına geliyordu.

Ama panayır yapılan şehrin beyi niçin bütün bu özel ayarlamalara girişmek zahmetine katlanıyordu? Çünkü, panayır yöresine ve kendisine servet sağlıyordu. Panayırda iş yapan tüccarlar bu ayrıcalık karşılığında para ödüyorlardı. Hem giriş, hem çıkış, hem de mallarını depolamak için vergi ödüyorlardı; satış vergisi, yer vergisi vardı. Tüccarlar bu vergilere ses çıkarmıyorlardı, çünkü bunlar bilinen, yerleşmiş vergilerdi, çok ağır da değillerdi.

Panayırlar öyle büyük olurdu ki, şehrin normal bekçileri yetmezdi; kendi özel panayır polisleri, özel bekçileri, mahkemeleri vardı. Bir kavga çıkarsa panayır polisi duruma el koyar, tartışma panayır mahkemesinde çözüme bağlanırdı. Her şey özenle ve etkili bir biçimde düzenlenmişti.

Panayırların programı genellikle aynıydı. Denklerin çözüldüğü, satış yerlerinin kurulduğu, ödemelerin yapılıp ufak tefek öteberinin yerine getirildiği birkaç günlük bir hazırlıktan sonra büyük panayır açılırdı. Bir yığın şaklaban oradan oraya gezinen alıcıları eğlendirmeye çalışırken bir yandan da alım satım yürürdü. Her gün her çeşit mal satılırdı ama, kumaş, deri veya post gibi belirli malların satışına ayrılan belirli günler de olurdu.

1429 tarihli, Lille panayırıyla ilgili bir belgeden bu büyük ticaret merkezlerinin bir başka önemli özelliğini öğreniyoruz: "...adı geçen Jehan de Lanstais'ye adı geçen Lille şehrimizin adı geçen panayırında veya para değiştirme işinin yürütüldüğü başka yerlerde... bir tezgâh kurup para değiştirme izni tarafımızdan bağışlandı... karşılığında her yıl bize Lille'deki alıcımız eliyle yirmi Paris lirası sunacaktır."

Bu sarraflar panayırın o kadar önemli bir parçasını meydana getirirlerdi ki, deri ve kumaş satışına ayrılan özel günler olduğu gibi, panayırın kapanışından önceki son birkaç gün de para değiştirilmesine ayrılırdı. Böylece panayırlar yalnız ticaret değil, malî işler bakımından da önemliydi. Panayırın ortasında, sarraflar avlusunda, çeşitli paralar tartılır, değerlendirilir, değiştirilirdi; ödünç para verilir, eski borçlar ödenir, kredi mektupları değerlendirilir, senetler serbestçe dolaşırdı. O dönemin bankerleri burada son derece geniş kapsamlı malî işlere girişirlerdi. Birleşerek, büyük kaynakları denetim altına alırlardı. Londra'dan Akdeniz'e kadar koca bir kıtayı kapsayan geniş çaplı bir alana etkileri yayılırdı. Papalar ve imparatorlar, krallar ve prensler, cumhuriyetler ve şe-

hirler müşterileri arasındaydı. Sarraflık o kadar önemli bir iş haline gelmişti ki, artık apayrı bir meslek olmuştu.

Bu olgu önemlidir, çünkü ticaretteki gelişmenin, iktisadî hayatın para kullanımına ihtiyaç duymaksızın yürüdüğü eski doğal ekonomiyi nasıl değiştirdiğini gösterir. Ortaçağın başlarında takasın bazı sakıncaları vardı. Beş galon şarabı bir paltoyla değiş tokuş etmek kolay bir iş gibi görünüyor, ama aslında bu kadar kolay değildi. Sizin istediğiniz şey elinde bulunan ve sizin elinizde bulunan şeyi isteyen birini bulmanız gerekiyordu. Ama mübadele aracı olarak para ortaya çıkınca, neler olabilirdi? Parayı, isteği ne olursa olsun, herkes kabul eder, çünkü para her şeyle değiş tokuş edilebilir. Para geniş çapta kullanılır olunca, beş galon şarap isteyen ve karşılığında palto verecek olan bir adam bulma umuduyla beş galon şarabınızı yüklenip dolaşmaktan kurtuluyordunuz. Şarabınızı para karşılığında satacak, sonra o parayla gidip bir palto alacaktınız. Paranın araya girmesiyle tek işlem şimdi iki işlem oluyordu, ama yine de hem zaman, hem de emekten tasarruf ediyordunuz. Böylece, para kullanımı, mal mübadelesini kolaylaştırdı ve dolayısıyla ticareti teşvik etti. Ticaretin artması da, öte yandan, para işlemlerinin yaygınlaşmasına yol açıyordu. Onikinci yüzyıldan sonra pazarsız (kapalı) ekonomi çok pazarlı bir ekonomiye dönüştü; ve ticaretin gelişmesiyle, ortaçağ başlarının kendine yeterli malikânesinin doğal ekonomisi artan ticaret dünyasının para ekonomisine dönüştü.

3
ŞEHRE GİTMEK

Ticaretin düzensiz sızıntısı gür bir dere haline gelince, ticarî, tarımsal ve endüstriyel hayatın bütün filizleri beslendi ve serpildi. Ticarî büyümenin en önemli etkilerinden biri şehirlerin büyümesiydi.

Şüphesiz bu, ticaret büyümesinden önce de bir çeşit şehir vardı; kral sarayı burada bulunur, epey gidiş geliş olurdu. Bunlar aslında kırsal kasabalardı, herhangi bir özel ayrıcalıkları veya şehir hükümetleri yoktu. Ama ticarî büyümeyle büyüyen yeni şehirler, ya da, ticaretin teşvikiyle yeni bir hayat tarzı edinen eski şehirler, farklı bir özellik kazandılar.

Şehirler ticaretin hızla genişlediği yerlerde doğuyorsa, Ortaçağ'ın büyüyen şehirlerini İtalya ve Hollanda'da aramak gerekir. Gerçekten de ilk şehirleşme oralarda görülür. Ticaretin genişlemesi devam ettikçe, yol kavşaklarında, nehir ağızlarında ya da toprak eğiminin elverişli olduğu yerlerde de şehirler oluştu. Tüccarlar böyle yerleri arıyorlardı. Böyle yerlerde ayrıca, genellikle bir katedral ya da "burg" denilen, saldırı karşısında sığınabilecek müstahkem bir yer bulunurdu. Uzun yolculukları arasında dinlenen gezginci tüc-

carlar, ya da donmuş bir nehrin çözülmesini veya çamurlu bir yolun kurumasını bekleyen tüccarlar, normal olarak kale duvarlarının içine ya da bir katedralin gölgesine sığınırlardı. Böyle yerlerde toplanan tüccarların sayısı artınca, bir "fauburg" ya da "burg dışı" da oluştu. Çok geçmeden fauburg, burg'un kendisinden daha önemli oldu. Fauburg'daki korunak arayan tüccarlar çok geçmeden Amerikalı kolonistlerin ahşap kalelerini andıran surlarla kasabalarını çevrelediler. O zaman eski kale duvarlarının yararı kalmadı, yıkılıp gitti bunlar. Eski burg dışa doğru yayılamadı, canlılığını sürdüren yeni fauburg içinde özümlendi. İnsanlar bu faal, büyüyen şehirlerde hayata yeniden başlamak üzere eski malikâne köylerini terk etmeye başladılar. Büyüyen ticaret daha fazla insana iş demekti, onlar da bu işi bulmak üzere şehirlere geldiler.

Ne var ki, biz bu, yukarıda yazılanların doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Bunlar sadece bazı tarihçilerin özellikle de Mr. Henri Pirenne'in tahminleridir. Ortaçağda, şehirlerin böyle büyüdüğünü ispatlamak için, bu tarihçinin yığdığı ipuçlarını incelemek bir polis romanı okumak kadar heyecanlıdır. Tüccarla şehirlinin aynı insan olduğunu göstermek için ileri sürdüğü sağlam kanıtlardan biri, onikinci yüzyıla kadar tüccar anlamına gelen "mercator" kelimesiyle şehirli anlamına gelen "burgensis" kelimesinin birbirlerinin yerine kullanılabilmesidir.

Şimdi, feodal toplumun yapısını hatırlayacak olursanız, daha çok bu yükselen tüccar sınıfının oturduğu şehirlerin büyümesine yol açan ticaret artışının, birtakım çatışmalara yol açmasının kaçınılmazlığını görürsünüz. Feodalizm atmosferi tam bir hapishane atmosferi, şehirdeki ticarî etkinliğinki ise tam bir özgürlük atmosferiydi. Şehir toprağı feodal lordlara, piskoposlara, soylulara, krallara aitti. Bu feodal lordlar önceleri şehirlerdeki topraklarını başka yerlerdeki

topraklarından ayrı bir gözle görmezlerdi. Buradan da vergi almayı, tekellerinden faydalanmayı, yeni haraç ve hizmet yükümlülükleri yüklemeyi, malikâne topraklarında olduğu gibi, mahkemeleri yönetmeyi düşünürlerdi. Ama şehirlerde bu işler yürümüyordu. Bunlar hepsi feodal biçimlerdi, toprak mülkiyetine bağlıydı. Şehirler söz konusu olunca bütün bu biçimlerin değişmesi gerekiyordu. Feodal yönetmeliklerle feodal yargılama geleneğe göre donmuştu, değiştirilmesi güçtü. Oysa ticaret, yapısı gereği etkindi, değişkendi, engellerden hoşlanmazdı. Katı feodal çerçeveye giremiyordu. Şe-

Şekil 2

hir hayatı malikânelerdeki hayattan farklıydı, onun için de yeni biçimler yaratmak gerekiyordu.

Hiç değilse tüccarlar böyle düşünüyorlardı. Bu girişken tüccarlar için zaten düşünmek, çok geçmeden eyleme dönerdi. Birlikte kuvvet olduğu dersini iyi öğrenmişlerdi. Yolda giderlerken haydutlara karşı korunmak için birlikte yolculuk ederlerdi; denizde korsanlara karşı korunmak için birlikte giderlerdi; pazarlarda, panayırlarda ticaret yaparken kaynaklarını artırıp daha iyi pazarlık edebilmek için birleşirlerdi. Şimdi, serbest hareketlerine engel olan feodal kısıtlamalarla karşılaşınca "lonca" (guild) ya da "hanse" denilen birlikler kurdular. Bunlarla, şehirlerinde gelişmeleri için gerekli özgürlüğü kazanmaya çalıştılar. İstediklerini dövüşmeye gerek kalmadan elde ettikleri zaman seviniyorlardı; iste-

diklerini elde etmek için dövüşmeleri gerekirse, o zaman da dövüşüyorlardı.

Tam olarak neydi istedikleri? Büyüyen bu şehirlerdeki bu tüccarların talepleri neydi? Değişen dünyaları nerede eski feodal dünyaya toslamıştı?

Kasabalılar özgürlük istiyorlardı. İstedikleri gibi gidip gelmek istiyorlardı. Bütün Batı Avrupa için geçerli olan eski bir Alman atasözü (*Stadtluft macht frei* – "Şehir havası insanı serbestleştirir") istediklerini elde ettiklerini ispatlıyor. Bu atasözünün doğruluğunu kanıtlayan, onikinci ve onüçüncü yüzyıldan bir yığın şehir beratından biri de Kral VII. Louis'nin 1155'te Lorris şehrine verdiği berattır: "Lorris şehrinde bir yıl bir gün süreyle mukim olan kimse, kendisine sahip çıkan biri yoksa ve durumunu bize ya da temsilcimize bildirmeyi ihmal etmemişse, orada serbest olarak ve kimsenin saldırısına uğramadan sakin olabilecektir." Lorris ve başka şehirler bizim yirminci yüzyıldaki yol kenarı reklamı tekniğine sahip olsalardı, şöyle levhalar koyabilirlerdi:

Şehir halkı kendi özgürlüğünden ötesini de istiyordu. Toprağın özgür olmasını da istiyorlardı. Toprağı falancadan kiralamış olan filancadan kiralamak hoşlarına gitmiyordu. Şehirli, toprağı ve topraktaki evleri feodal toprak beyinden farklı bir gözle görüyordu. Şehirli iş için acele paraya ihtiyaç duyabilir, malını istediği gibi satmak ya da ipotek ettirmek isteyebilirdi. Bunun için sıra sıra tasarruf hakkı sahibinden izin almak işine gelmezdi. Lorris'in yukarıda gördüğümüz beratı bu konuya da şöyle değinir: "Malını satmak isteyen her şehirliye bunu yapma ayrıcalığı tanınmıştır." Ticaret ve şehirlerin getirdiği değişikliğin önemini anlamak istiyorsanız, ilk bölümde anlatılan toprak sistemini bir hatırlayın.

Şehirliler kendi mahkemelerinde kendilerini yargılamak istiyorlardı. Statik bir topluluk için tasarlanmış, canlı bir tica-

ret şehrinde ortaya çıkan sorunları ele almakta tamamen yetersiz, ağır aksak malikâne mahkemelerini istemiyorlardı. Bir malikânenin lordu ipotekten, krediden, ya da genel olarak iş yasasından ne anlardı? Hiçbir şey! Hem zaten, bu işlerden anlasa bile, bilgisini ve konumunu (mevkiini) şehirlinin değil, kendi yararına kullanacağı apaçıktı. Şehirliler kendi sorunlarını kendi çıkarları uyarınca ele alabilecek mahkemeler kurmak istiyorlardı. Ayrıca kendi ceza kanunlarını yapmak istiyorlardı. Küçük malikâne köyünde asayişi sağlamak, onca serveti ve değişken nüfusuyla büyüyen bir şehirde asayişi sağlamaya benzemezdi. Şehirliler bu sorunu biliyorlardı ama lord bilmiyordu. Kendi "şehir asayiş"lerini istiyorlardı.

Şehirliler vergilerini de istedikleri biçimde toplayıp bu işi kapatmak istiyorlardı. Sinir bozan, kendi değişen dünyalarında sadece bir başbelâsı değeri olan feodal haraçların, ödemelerin, yardım ve cezaların çokluğundan hoşlanmıyorlardı. İş yapmak istiyorlardı, onun için de, ayakbağı olan bütün engellerden kurtulmaya can atıyorlardı. Bu vergileri bütünüyle ortadan kaldırmayı başaramadılar. Ama daha az sıkıntı verecek şekilde yeniden ayarlamayı becerebildiler.

Şehirlerin denetimini hemen ele geçiremediler ama, azar azar kazandılar. Önceleri lordlar şehirdeki bazı haklarını şehirlilere satıyorlardı, sonra başkalarını, derken bazı başka hakları satınca, şehir hemen hemen tamamen lorddan bağımsız oluyordu. Almanya'nın Dortmund şehrinde böyle olmuştu. 1241'de Dortmund Kontu şehirdeki feodal haklarından bazılarını şehirlilere sattı:

"Ben, Dortmund Kontu Conrad ve Karım Giseltrude ve bütün meşru vârislerimiz... Dortmund şehrine ve burglulara pazar yeri yanındaki evimizi satıyoruz... Bunu ve Kutsal Roma İmparatorluğundan bize geçen mezbaha ve ayakkabıcılar loncasındaki haklarımızı ebediyen onlara bırakıyoruz... ve fırını ve mahkemenin üstündeki evi de veriyoruz. Mezba-

ha karşılığında 2 denarii ve fırınla mahkemenin üstündeki ev için bir libre kara biber bize her yıl verilecektir."

Seksen yıl sonra bir başka Kont Conrad yıllık kira karşılığında "Dortmund şehri ve konseyine, tamamen emirleri altında olmak üzere, Dortmund yöresinin yarısını" sattı – bunun içinde mahkemeler, vergiler, gelir ve akarlar, sur içinde kalan, kontun kendi evi, kendi serfleri ve St. Martin Kilisesi dışındaki her şey vardı.

Feodal piskoposlarla lordların çok önemli toplumsal değişimler olduğunu gördüklerini düşünebilirsiniz. Bazılarının, bu tarihî güçler karşısında dayanamayacaklarını kavradıklarını sanabilirsiniz. Bazıları kavramış olabilir, ama çoğu kavramadı. Olan bitenleri sezecek kadar kafası çalışanları durumundan en iyi şekilde yararlanmaya baktı, sonunda da kazançlı çıktı. Ama her zaman öyle rahat bir alışveriş içinde yürümüyordu işler. Tarih boyunca, iktidarda olanların, hali vakti yerinde olanların, ellerinde olanı elden kaptırmamak için ne mümkünse yaptıkları görülmüştür. Bir köpek kemiğini kaptırmamak için dövüşür. Çok zaman feodal lordlarla piskoposlar da (özellikle piskoposlar) dişlerini kemiklerini sıkı sıkı geçiriyor ve şehirliler zorla alıncaya kadar bırakmıyorlardı. Kimisi için sorun sadece çıkarları için eski ayrıcalıklarına dört elle sarılmak değildi. Yine tarih boyunca hep görüldüğü gibi, hali vakti yerinde olanların çoğu, her şey olduğu gibi kalmazsa bütün toplum düzeninin yerle bir olacağına içtenlikle inanıyorlardı. Ama şehirliler buna inanmadığı için birçok kasaba ancak kan dökülerek özgürlüğüne kavuştu. Yargıç Oliver Wendell Holmes'un dediği gibi, "görüş ayrılığı büyüyünce rakibimizin dediği olmasın diye öldürmeyi tercih ederiz."

Aslında örgütlü tüccar loncaları önderliğinde savaşan şehirliler bugünkü anlamda devrimci değillerdi. Efendileri devirmek için dövüşmüyorlardı, sadece, genişleyen ticarete

kesinlikle engel olan eskimiş bazı feodal geleneklerin gevşetilmesini istiyorlardı. Amerikan devrimcileri gibi, "Bütün insanlar eşit ve özgür yaratılmışlardır" diye bir şey yazmazlardı. Hiç bile. "Kişisel özgürlük kendisi doğal bir hak olarak talep edilmiyordu. Sadece, sağladığı yararlar için isteniyordu. O kadar ki, örneğin, Arras'da tüccarlar pazar vergilerinden bağışık tutulabilmek için St. Vast Manastırına serf yazılmaya bile çalıştılar."

Şehirler genişlemelerine karışılmamasını istiyorlardı; birkaç yüzyıl sonra bu isteklerini elde ettiler. Özgürlüğün derecesi yerine göre bir hayli değişiyordu, onun için malikâne gibi Ortaçağ şehirlerinin de hak, özgürlük ve örgütlenmelerini tam olarak anlatmak çok güçtür. İtalya ve Flandr'ın şehir cumhuriyetleri gibi tamamen bağımsız şehirler vardı; bağımsızlık derecesi değişen serbest komünler vardı; feodal efendilerinden birkaç ayrıcalığı zor belâ koparabilen ama büyük ölçüde onların denetimi altında kalan şehirler vardı. Ama şehir hakları ne olursa olsun, şehirliler bu hakların yazılı olduğu beratı ellerinde bulundururlardı. Lord ya da temsilcileri bu hakları unutacak olurlarsa kavga çıkmasını önlüyordu bu. İşte Ponthieu Kontunun 1184'te Abbeville şehrine verdiği beratın başlangıç kısmı. Daha ilk satırında kont kendisi şehirlilerin niçin beratlarına bu kadar değer verdiklerini ve kilit altında tuttuklarını, hatta bazen harflerini yaldızlayıp şehir meclisi ya da kiliseye astıklarını açıklıyor: "Yazılı olan şey insanın aklında daha iyi kaldığına göre, ben Ponthieu Kontu Jean, yaşayanlara ve doğacaklara bildiririm ki dedem Kont Guillaume Talvas Abbeville, şehirlilere bir komün kurma hakkını satmış ve bu satışın belgesinin aslını şehirlilere vermemiş olduğu için, ben onlara komün kurma ve yaşatma hakkını bağışlıyorum..."

186 yıl sonra, 1370'te, Abbeville halkının yeni efendisi-

nin bizzat Fransa Kralı olduğu anlaşılıyor. Belli ki, aradaki yıllarda şehir özgürlüğü hareketi hızla ilerlemiş, çünkü kral memurlarına verdiği emirde şunları söylüyor: "Onlara bazı ayrıcalıklar verdik ve bağışladık, bunların arasında *inter alia* (ötekilerin yanı sıra) adı geçen Abbeville şehrine ve Ponthieu yöresinin öteki kasabalarına, adı geçen kasabaların yararına olmayan ve kendileri tarafından istenmeyen hiçbir öşür, yardım ya da başka ödeme konmayacağı, zorlanmayacağı, ceza verilmeyeceği ve koydurulmayacağı, zorlandırılmayacağı, cezalandırtılmayacağı hakkı da vardır. Bu nedenle, sözü geçen dilekçe sahiplerinin bize gösterdikleri sevgi ve itaati de gözönünde bulundurarak size ve hepinize buyuruyorum ki burgluları, adı geçen şehrin halkını ticaret yapmada, almada ve satmada, adı geçen yörenin bütün kent ve kırlarında tuz ve başka çeşitten her türlü malı getirip götürmede serbest bırakasınız, bize ve adamlarımıza ve memurlarımıza hiçbir tuz vergisi, ceza, öşür, haraç almaya kalkışmayasınız..."

Fransa Kralının yukarıda görülen belgeyle verdiği vergi bağışıklığı tüccarların uğrunda çabaladığı ayrıcalıklardan sadece bir tanesiydi. Şehir özgürlüğü mücadelesinde önderliği tüccarlar almışlardı. Şehirlerdeki en güçlü grup onlardı, dolayısıyla loncaları için çeşit çeşit ayrıcalıklar kazanmışlardı. Tüccar loncaları genellikle şehirlerin toptan satışı üstünde tekel kurmuşlardı. Tüccar loncasının üyesi değilseniz, iş ticarete geldi mi talihiniz yolunda olmazdı. Örneğin 1280'de, Newcastle'da Richard adında bir adam krala tüccarların on adet yapağısına el koyduğundan şikâyet etti. Yapağısını geri istiyordu. Kral tüccarları çağırıp Richard'ın yapağısını niçin aldıklarını sordu. Kral III. Henry'nin kendilerine bağışladıkları ayrıcalıkları göstererek savunmalarını yaptılar: "Adı geçen şehrin burgluları, adı geçen burgda bir tüccar loncası kurabilirler ve böylece loncanın bü-

tün hak ve serbest âdetlerine sahip olabilirler... yukarıda sözü geçen, loncaya ait olan serbestliklerin ne olduğu soruldukta; lonca serbestliğinden olmadıkça hiç kimsenin şehirde satmak için kumaş kesemeyeceğini ya da et ve balık kesemeyeceğini, ya da taze deri alamayacağını, ya da, yapağı olarak yün satın alamayacağını söyleyebilirler..." Anlaşılan Richard yapağı yün ticaretinin tekelini elinde tutan loncanın üyesi değildi.

Southampton'da üye olmayanların da mal satın alabildiği anlaşılıyor; ama ilk hak tüccar loncasınındı. "Loncadan biri oldukça ve pazarlık etmek niyetindeyse hiçbir sade şehirli ya da yabancı, şehre giren herhangi bir mal için tüccar loncasından burglulardan önce pazarlık edemez veya satın alamaz; biri böyle yapar ve suçlu olduğu anlaşılırsa elindeki mal kral adına müsadere edilir."

Loncalar nasıl loncadan olmayanları aştan uzak bulundurmaya çalışıyorlarsa, yabancı tüccarları kendi ticaret bölgelerine sokmamakta da aynı derecede başarılıydılar. Bütün amaçları pazarı tam denetim altına almaktı. Şehre giren bütün mallar ellerinden geçmeliydi. Yabancı rekabeti ortadan kaldırılmalıydı. Fiyatları loncalar tespit etmeliydi. Oyunun her aşamasında başrol onlarda olmalıydı. Pazarın denetimi yalnız onların tekelinde bulunmalıydı.

Belli ki böyle nüfuz sahibi olabilmek, çeşitli şehirlerde ticaret tekelini sürdürebilmek için tüccar loncalarının otoritelerle aralarının iyi olması gerekiyordu. Öyleydi zaten, şehirde en önemli grup olduklarına göre, şehirde kimin görevli olacağı konusunda tüccarların sözünün ağırlığı vardı. Bazı yerlerde görevliler onların etkisi altındaydı; başka yerlerde kendileri yönetici oluyorlardı; birkaç yerde de yasa açıkça, yalnız lonca üyelerinin şehir yönetiminde görev alabileceğini belirtiyordu. Bu enderdi, ama Preston şehrinin 1328'de yazılan yönetmeliği olabildiğini gösteriyor. "... Mahkeme

kaydıyla burglu olan ve tüccar loncasından olmayan her türlü burglu şehremini ya da kâhya ya da çavuş olmayacaktır; yalnız son kurulan tüccar loncasında adı yazılan burglular olacaklardır; çünkü kral bu hakkı loncada olan burglulara vermiştir ve başka kimseye vermemiştir."

Tekel ayrıcalıkları elde etmeye ve elde ettiklerini kollamaya o kadar meraklı olan tüccar loncaları, kendi üyelerini herkesin uyması gereken bir yığın kurallarla hizada tutuyorlardı. Lonca üyesiyseniz belirli avantajlarınız olurdu, ama üye kalmak için derneğin kurallarına uymaya dikkat etmek gerekirdi. Kurallar çok sıkıydı. Bozunca loncadan kesinkes kovulabilir ya da başka şekilde cezalandırılabilirdiniz. Bizim için özellikle ilginç olan bir yöntem üç yüz yıl kadar bir zaman önce Chester'de bir lonca tarafından kullanılmıştı. 1614'te Chester'in Kumaşçılar ve Demirciler loncası T. Aldersley'in kuralları bozduğunu görmüş ve dükkânını kapatmasını emretmişlerdi. Kapatmadı. "Onun için iki kişi (loncadan) gündüz vakti adı geçen dükkânın önünde gezerek oradan mal satın almaya gelen herkesi durdurdular ve oradan alışveriş etmeyi yasakladılar."

Tahmin edilebilir ki, Mr. Aldersley, bu çeşit önlemeyi yirminci yüzyılda olacağı gibi durdurtamadı, çünkü lonca çok güçlüydü. Aslında loncalar yalnız kendi bölgelerinde değil, çok uzaklarda bile nüfuz sahibiydiler. Bunu eski, bildiğimiz birleşme yöntemiyle başarmışlardı. Almanya'nın ünlü Hanza Ligası ayrı ayrı loncaların güçlü birliğine parlak bir örnektir. Hollanda'dan Rusya'ya kadar uzanan, hem kale hem de depo olarak kullanılan, bir ticaret menzilleri sistemi kurmuşlardı. En güçlü zamanında yüzden fazla şehri içine alan bu liga, öylesine nüfuzluydu ki Kuzey Avrupa'nın bütün dünyayla ticaretini hemen hemen tamamen denetimi altında bulunduruyordu. Kendi başına bir devlet gibi ticaret anlaşmaları imzalıyor, ticaret gemilerini ken-

di savaş filosuyla koruyor, kuzey denizlerindeki korsanları temizliyor, kendi yasalarını çıkaran kendi hükümet meclislerini kuruyordu.

Tüccarlarla şehirlerin kazandıkları haklar bir servet kaynağı olarak ticaretin artan önemini gösterir. Şehirlerdeki tüccarların durumu da toprakta zenginliğe karşı para zenginliğinin artan önemini gösterir.

Eski feodal dönemde insanın zenginliğinin ölçüsü yalnızca topraktı. Ticaretin yaygınlaşmasından sonra yeni bir servet çeşidi ortaya çıktı: para serveti. Feodal dönemin başlarında para durgun, yerleşik, hareketsizdi; şimdi etkinleşmiş, canlanmış, akıcılık kazanmıştı. Feodal dönemin başlarında dua edenlerle toprağın sahibi olan savaşçılar toplumsal ölçeğin bir ucunda, toplumsal ölçeğin öteki ucunda duran serflerin emeğini yiyerek yaşıyorlardı. Şimdi yeni bir grup türemişti – yeni bir biçimde alarak ve satarak yaşayan orta sınıf. Feodal dönemde, tek servet kaynağı olan toprağın mülkiyeti, yönetme gücünü de rahiplerle soylulara verirdi. Şimdi, yeni bir servet kaynağı olan para mülkiyeti yükselen orta sınıfa yönetime katılma imkânını veriyordu.

4

ESKİ FİKİRLER YERİNE YENİ FİKİRLER

Bugünlerde çoğu işler faiz ödemek üzere borç alınmış parayla yapılır. United States Çelik Şirketi kendisiyle rekabet eden bir başka çelik şirketini satın almak istese herhalde parayı ödünç alırdı. Bunu bazı hisse senetleri çıkararak yapabilirdi – hisse senedi, alanın ödünç verdiği parayı ileride faiziyle ödemek demektir aslında. Sokağınızın köşesindeki şekerci, dükkânına yeni ve pahalı demirbaşlar almak istediğinde bankadan borç alır. Banka, ona ödünç para verir ve faiz ister. Çiftliğine bitişik bir tarlayı almak isteyen bir çiftçi parayı çıkarmak için mülkünü ipotek ettirir. İpotek de, çiftçiye, üzerinden yıllık bir faiz ödeyeceği ödünç bir para verilmesi demektir. Ödünç alınan paraya karşılık faiz ödenmesine o kadar alışmışız ki, her zaman varolan "doğal" bir şey olduğunu sanıyoruz.

Oysa öyle değildir. Bir zamanlar para işleterek faiz almak ciddî bir suç sayılırdı. Ortaçağın başlarında faizle borç vermeyi yasaklayan bir güç vardı. Sözü bütün Hıristiyanlık dünyasında yasa yerine geçen bir güç.

Bu güç kilise idi. Faizle borç vermek, diyordu kilise, te-

feciliktir ve GÜNAH'tır. Büyük harflerle yazıyoruz çünkü o günlerde kilisenin beyanları böyle kabul edilirdi. Ve karşı çıkanların lânetleneceğini bildiren bir beyan özellikle önemliydi. Feodal zamanlarda kilisenin, insanların kafaları üzerindeki etkisi şimdi olduğundan çok daha fazlaydı. Ama tefecilikten hoşlanmayan yalnız kilise değildi. Şehir hükümetleri ve daha sonraları devlet hükümetleri de tefeciliğe karşı yasalar çıkarmışlardı. İngiltere'de çıkmış "tefeciliğe karşı bir yasa"da şunları okuyoruz: "Tefecilik çok iğrenç ve aşağılık bir kötülük olarak Tanrı kelâmıyla lânetlenmiştir... ama bütün dinî öğreti ve telkinlere rağmen bu memleketteki bazı açgözlü, hayırsız ve cimri insanlar buna kulak asmıyorlar... hangi sınıftan, tabakadan, nitelik ve kattan olursa olsun yalan, dolanla, hileyle, herhangi bir aldatmaca yoluyla herhangi bir parayı tefecilik yapmak, kâr, kazanç sağlamak için veren, verdiği paradan fazlasını alan ya da almayı uman... bu yolda verdiği paranın ya da paraların müsaderesine... ayrıca hapis cezasına çarptırılmasına..." Bu yasa Ortaçağ'da çoğu insanın tefecilik konusunda ne düşündüğünü gösterir. Kötü olduğu konusunda herkes fikir birliğindeydi. Ama niçin? Faiz alınmasına karşı böyle bir tutum nasıl oluşmuştu? Bunun cevabını verebilmek için feodal toplumun ilişkilerine dönüp bakmalıyız.

Ticaretin gelişmediği, kazanç getirecek şekilde para yatırımı yapmanın hemen hemen imkânsız olduğu, böyle bir toplumda, bir insan borç para istiyorsa, bunu zenginleşmek için değil yaşamak için istediği apaçıktı. Başına bir iş geldiği için borca giriyordu. Belki ineği ölmüş, belki kuraklık ürünlerini yakmıştı. Kötü durumdaydı ve yardım istiyordu. İyi bir Hıristiyan komşusuna kazanç düşünmeden yardım etmeliydi. Birisine ödünç olarak bir çuval un verdinizse bir çuvaldan fazlasını almayı düşünmemeliydiniz. Verdiğiniz çuvaldan fazlasını alıyorsanız, öteki adamı dolandırıyorsunuz –

bu da adalete sığmazdı. Hakkınız neyse onu almalıydınız, ne azını ne de çoğunu.

Kilise, insanın bütün yaptıklarında bir doğru ve bir eğri olduğunu öğretiyordu. İnsanın dinî etkinliğinde doğru ve eğri ölçütü toplumsal etkinliğindeki ölçütten, ya da daha önemlisi, iktisadî etkinliğindeki ölçütten farklı değildi. Bugün bir fabrikatör rakibini ezmek için elinden geleni yapar. Düşük fiyatla satış yapar, bir ticarî savaşa girişir, şirketi için özel iskontolar sağlar, rakiplerini köşeye sıkıştırmak için elinden geleni ardına komaz. Bu etkinlikler karşısındakileri mahvedecektir. Fabrikatör de bunu bilir, ama hiç aldırmadan bildiğini okur, çünkü "iş iştir." Ama aynı insan, bir dostunun ya da komşusunun aç kalmasına hiç razı olmaz. İktisadî eylemler için bir ölçüt, iktisat-dışı etkinlikler için bir başka ölçüt sahibi olmak, Ortaçağ'da kilise öğretisine aykırıydı. Kilisenin öğrettiği de, halkın genel olarak inandığıydı.

Kiliseye göre, insanın cebi için iyi olan ruhu için kötüyse, manevî iyiliği önce gelirdi. "Bir insan dünyayı kazansa neye yarar ruhunu kaybettikten sonra?" Herhangi bir işlemde payınıza düşenden fazlasını aldıysanız, bir başkasını zarara sokmuş olmalıydınız, bu da doğru değildi. Ortaçağın dinî düşünürlerinin en büyüklerinden olan Aziz Akinalı Toma "kazanma hırsı"nı mahkûm ediyordu. Ticaretin faydalı olduğunu istemeye istemeye kabul ediyorlardı, ama tüccarların emeklerinin karşılığından fazlasını kazanmalarına izin yoktu.

Birkaç yüzyıl sonra, Disraeli'nin tanımıyla "bir tarafı dolandırıp öbür tarafı talan eden" aracıyı Ortaçağ kilise adamları şiddetle lânetlerdi. İş hayatında sıvışabildikten sonra yapılan her şeyin meşru olduğu kavramı, Ortaçağ düşüncesinde yer almıyordu. Mümkün olduğu kadar aza satın alıp, mümkün olduğu kadar çoğa satan çağdaş, başarılı işadamı, Ortaçağlarda iki kere lânetlenirdi. Zorunlu bir kamu hizme-

tini yerine getirmekle tüccar, dolgun bir ödülü hak etmişti ama bunun ötesine geçmemeliydi.

İnsanın kendi geçimine yetecek paradan fazlasını biriktirmesi de ahlâka uygun görülmezdi. İncil bu konuda kesin konuşuyordu: "Devenin iğne deliğinden geçmesi zenginin cennete girmesinden daha kolaydır."

O çağın bir yazarı bunu şöyle dile getirmişti: "İhtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olup da ya toplumda yerini yükseltmek, ya ileride çalışmadan geçinebilmek, ya da oğullarını zengin ve nüfuzlu kişiler yapmak amacıyla yine de durmadan çalışan bütün insanlar – bunları iten, lânetlenmeye lâyık bir açgözlülük, duygusallık ya da kibirdir."

Doğal ekonomi standartlarına alışık insanlar, kendilerini içinde buldukları, değişken para ekonomisine bu standartları uyguluyorlardı. Böylece, bir adama 100 sterlin ödünç verdinizse, ahlâken ancak 100 sterlin geri alabilirdiniz. Paranızı kullandırmakla faiz alıyorsanız demek kendi malınız olmayan zamanı satıyordunuz. Zaman Tanrı'nındı ve sizin onu satmaya hakkınız yoktu.

Üstelik, ödünç para vermek ve geriye yalnız verdiğinizi değil, bir de belli faiz almak, çalışmadan yaşayabileceğiniz anlamına gelirdi – bu da doğru değildi. (Ortaçağ inanışına göre dua edenlerle savaşanlar kendilerine uygun işte "çalışırlar"dı.) Paranızın sizin yerinize çalıştığını söyleyerek cevap verecek olsanız, din adamlarını kızdırırdınız. Paranın kısır olduğunu, bir şey üretemeyeceğini söylerlerdi onlar da. Faiz almak kesinlikle yanlıştı – kiliseye göre.

Kilise böyle diyordu. Ama dediği başka, yaptığı bambaşkaydı. Piskoposlarla krallar küplere biner, faize karşı yasalar çıkarırlardı, ama ilk kendileri bozarlardı kendi yasalarını. Kendileri para bulur, faizle borç verirlerdi – tam öteki tefecileri kovaladıkları sırada! Girdikleri riskin büyüklüğünden ötürü, muazzam faiz karşılığında borç veren, küçük çapta

tefeciler olan Yahudiler herkesin nefretini toplar, kovalanır, tefeci diye aşağılanırlardı; İtalyan bankerler muazzam hacimli işler yapan büyük tefecilerdi – ama çoğu zaman, verdiklerinin faizi ödenmeyince, borçluları manevî cezayla tehdit ederek faizleri toplayan Papa'nın kendisi olurdu! Ama en büyük günahkâr olduğu halde kilise tefecilere karşı bağırıp çağırmayı da elden bırakmazdı.

Kolayca görebileceğiniz gibi, tefeciliğin günah olduğu öğretisi, ticareti gelişen Avrupa'da iş yapmak isteyen yeni tüccar grubunun işine gelmeyecekti. Para, ekonomik hayatta gitgide artan bir önem kazanınca, tam bir handikap haline geldi bu iş.

Yükselen orta sınıf parasını sandığa kapatıp saklamıyordu (Para yatıracak yerlerin az olduğu feodal dönemde vardı bu alışkanlık). Bu yeni tüccar grubu eline geçirebildiği bütün parayı –hatta daha da fazlasını– kullanacak yer bulurdu. İşini sağlamlaştırmak ve kazançlarını artırmak üzere, iş alanını genişletmek için, tüccar, hep daha fazla para istiyordu. Nereden bulacaktı bu parayı? Tefecilere gidebilirdi; Yahudilere, Venedik Taciri Antonio'nun Yahudi Shylock'a gittiği gibi. Ya da daha büyük tüccarlara –bunların bazıları mal ticaretinden vazgeçip para ticaretine başlamışlardı– o dönemin büyük bankerlerine gidebilirdi. Ama kolay değildi bu. Tefecilerin ya da bankerlerin faizle para vermesini yasaklayan kilise yasası yarı yolda engeldi.

Eski bir ekonomiye uyan kilise öğretisi, yükselen tüccar sınıfının temsil ettiği tarihî güçle çatışınca ne olacaktı? Gerileyen öğreti oldu. Şüphesiz birdenbire olmadı bu. Azar azar, ağır ağır oldu. "Tefecilik günahtır – ama bu koşullarda..." diyen bir yasa, sonra, "faiz almak günah olmakla birlikte, yine de, özel durumlarda..." diyen bir başka yasa yoluyla.

Tefecilik öğretisini alıp götüren özel durumlar oldukça aydınlatıcıdır. Banker B tüccar T'ye borç vermişse, borca

karşılık faiz alması yanlıştı. Buydu kilisenin tutumu. Ama, diyordu kilise, madem ki tüccar T banker B'den aldığı parayı her şeyi batırabileceği bir ticarî girişimde kullanacaktı, o halde T ödünç aldığını B'ye geri verirken buna ufak bir şey daha ekleyebilirdi – B'nin girdiği riskin karşılığı olarak.

Ayrıca, banker B parayı vermezse kendi kullanıp kâr sağlayabilirdi, onun için parayı kendi kullanmamasına karşılık olarak tüccar T'nin bir fazlalık ödemesini istemesinde bir sakınca yoktu.

Bu ve buna benzer yollardan baş belâsı tefecilik öğretisi değişken koşullara uyduruldu. Onaltıncı yüzyılda yaşayan bir Fransız avukatı olan Charles Dumoulin'in "ılımlı ve kabul edilebilir tefecilik" yapılmasını meşrulaştırmak için "gündelik ticarî işler" ileri sürmesi anlamlıdır. Şöyle kuruyor kanıtlamasını: "Gündelik ticarî işler büyük paralar kullanmaktaki yararın küçük olmadığını gösteriyor... Paranın kendi başına meyve vermediğini söylemek de doğru değildir; çünkü masraf, emek ve insanların çalışması olmadan tarlalar da kendiliklerinden meyve vermezler. Para da, bir zaman sonra geri verilmesi gerektiğinde, insan çalışması yoluyla, hatırı sayılır bir ürün verir... Bazen de, borç alana verdiği kadarını ödünç verenden götürür... Dolayısıyla nefret, ceza ve lânetin ılımlı ve kabul edilebilir tefeciliğe değil, aşırı ve akıldışı tefeciliğe yöneldiğini düşünmek gerekir."

Böylece zamanla kilise öğretisi gitti, "gündelik ticarî işler" geldi. İnançlar, yasalar, birlikte yaşama yolları, kişisel ilişkiler – toplum yeni bir gelişme aşamasına girerken hepsi değişti.

5

KÖYLÜ ZİNCİRLERİNİ KIRIYOR

En önemli değişikliklerden biri köylünün durumunda görüldü. Feodal toplum statik kalıp, efendi ile serf arasındaki ilişki, geleneğe göre donmuş halinde durdukça, köylünün durumunu düzeltmesi hemen hemen imkânsızdı. Ekonomik bağlarla sımsıkı bağlıydı. Ama ticarî büyüme, para ekonomisinin gelişmesi, şehirlerin yükselmesi, onu böyle sımsıkı bağlayan bağlarından kurtulma imkânını verdi.

Şehir halkı zamanlarının bütününü ya da çoğunu ticaret ve endüstriye verirlerse, yiyeceklerinin büyük kısmının kırsal alanlardan gelmesi gerekir. Böylece, kırla kent arasında bir iş bölümü doğar. Biri sınaî ürünler üretmek ve ticaret yapmakla uğraşır, öteki de artık kendi besin maddelerini üretmeyen insanların varlığından ötürü, genişleyen pazara daha fazla tarımsal ürün yetiştirmeye uğraşır. Tarih boyunca pazarın genişlemesi üretim artışına muazzam bir teşvik olmuştur. Ama tarımsal üretim nasıl artar? İki yolu vardır. Birisi yoğun (entansif) gelişmedir; yani daha çok gübre kullanarak, toprağı sürmenin daha ileri yöntemlerini bularak, genel olarak daha çok ve daha bilimsel çalışarak eski toprağınızdan daha fazla

ürün alırsınız. Öbür yol yaygın (ekstansif) gelişmedir; yani, daha önce ekilmeyen yeni alanları tarıma açmak. Bu dönemde her iki yöntem de yürürlüğe kondu.

Amerika'nın öncü kolonistleri nasıl durumlarını düzeltme yolu ararken gözlerini batıdaki bakir topraklara diktilerse, onikinci yüzyılda Batı Avrupa'nın daha hırslı köylüleri de ezilmekten kurtuluş çaresi olarak çevrelerindeki sahipsiz topraklara bakıyorlardı. Yüzyıl sonunun bir Alman yazarı durumu şöyle anlatıyor: "Güçlülerin açgözlülüğü ve talancılığı yoksulları ve köylüleri eziyor ve haksız mahkemelerde sürüm sürüm süründürüyor. Bu günahkâr kırbaç yüzünden çoğu, babadan kalma toprağını satıp, uzak ülkelere göçmek zorunda kalıyor."

Ama Amerika'da kolonistlerin önünde koca bir kıta vardı. Onikinci yüzyıl Avrupa'sının ezilmiş köylüleri nerede toprak bulacaklardı? Bu sıralarda Fransa'da toprağın sadece yarısı, Almanya'da üçte biri ve İngiltere'de beşte biri kadarının ekilmekte olması şaşırtıcı ama doğru bir olgudur. Geri kalanı orman, bataklık ya da boş araziydi. Ekilen küçük bölgeler çepeçevre bu kolonizasyona açık büyük ekilmeyen toprakla kuşatılmışlardı. Onikinci yüzyıl Avrupa'sının da tıpkı onyedinci yüzyıl Amerika'sı gibi kişileri cilve ile çağıran bir sınır ötesi vardı. Boş araziyi, bataklığı, ormanı, ekime elverişli hale getirmenin güçlüklerini de umursamıyordu çok çalışmaya alışmış köylüler. "Özgürlük ve mülkiyet oltasının yemini gören binlerce öncü, saban ve tırmığın yolunu açmak üzere, çalıları, makileri, asalak bitkileri yakarak, ormanları baltayla açarak, ağaç gövdelerini kazmayla devirerek geldiler." Böylece Avrupa Amerika'dan beş yüzyıl önce "batıya akın" hareketini yaşadı. Amerika'daki öncülerin onyedinci yüzyılla ondokuzuncu yüzyıl arasında baltalarını Batı'nın ağaçlarına indirdikleri zaman işittikleri ses, beş yüzyıl önce Avrupa'daki atalarının benzer ko-

şullarda işittikleri sesin yankısıydı. Amerikalı öncüler nasıl, yabanî bir araziyi bir çiftlikler ülkesi haline getirdilerse, Avrupalı öncüler de bataklıkları kuruttular, deniz aşınmasından toprağı korumak için setler yaptılar, ormanları açtılar, böyle kazanılan toprakları tahıl yetiştirilecek tarlalara çevirdiler. Onyedinci yüzyıldakiler gibi onikinci yüzyılın öncüleri için de mücadele çetin ve uzundu ama zafer, özgürlük ve mülkiyet demekti. Bir toprak parçasının mülkiyetine ya da mülkiyetinin bir kısmına, hayatları boyunca gördükleri sıkıcı emek angaryaları ödeme yükümlülüğünden bağışık olarak sahip olabilirlerdi. Çoğu köylünün bu fırsata dört elle sarılmasına hiç şaşmamalı. Hamburg Piskoposu'nun 1106'da verdiği bir beratta söylediği gibi toprak için "yalvarmalarına" hiç şaşmamalı:

"1. Ren'in bu kıyısında oturan ve Hollandalı adıyla tanınan bir halkın bizimle yaptıkları bir anlaşmayı herkese duyurmak isteriz.

"2. Bu adamlar bize geldiler ve piskoposluğumuzda bulunan, ekilmeyen, bataklık ve halkımıza yarayışsız bazı toprakları kendilerine bağışlamamız için yürekten yalvardılar. Tâbilerimize bu konuda danıştık ve bunun bize ve vârislerimize yararlı olacağı görüşüne vararak istedikleri toprağı bağışladık.

"3. Anlaşmaya göre toprağın her dönümü için bize yılda bir denarius ödeyeceklerdir... Bu topraktan akan sulardan yararlanma hakkını da kendilerine bağışladık.

"4. Ondalığı dediğimiz şekilde ödemeye razı oldular. Yani her on birinci buğday tanesi, her onuncu kuzu, her onuncu domuz, her onuncu keçi, her onuncu kaz ve her onuncu bal ve yapağı...

"5. Bütün kilise meselelerinde sözüme uymayı kabul ettiler...

"6. Dünyevî konularda kavgalarını çözüme bağlamak için,

kendi mahkemelerini yapma ayrıcalığına karşılık her yıl, her yüz dönüm için, iki mark vermeyi kabul ettiler..."

Hamburg Piskoposu Hollandalılarla bu anlaşmayı "bize ve vârislerimize yararlı olacağı" için yaptı. Gerek kiliseden gerek kilise dışında başka toprak beyleri de ürün vermeyen topraklarının bu gibi göçmenler elinde ekilebilir hale gelmesinin, ayrıca da çift sürme karşılığında bu insanlardan yıllık vergi alınmasının gerçekten kârlı bir iş olduğunu görüyorlardı. Çoğu oturup gönüllü işçilerin gelmesini ve toprak bağışı için "yürekten yalvarmasını" beklemedi, bekleyeceği yerde toprağı açacak –ve rant ödeyecek– gönüllülere toprağın kiraya verileceğini her yerde duyurmayı tercih etti. Bazı daha girişken lordlar, eskiden çorak arazi olan toprakları böylece kiralama işinde çok başarılı oldular; bazılarının bakir topraklarında koca köyler ortaya çıktı; kazanç sağladı. Bu kolonileştirme hareketi binlerce ve binlerce dönüm boş araziyi ekilir toprağa çevirdi. Böylece 1350'ye kadar Silezya'da 150.000 ile 200.000 kolonistin çift sürdüğü 1500 yeni yerleşme yeri oluştu. Bu yaygın (ekstansif) gelişme önemliydi. Bunun kadar önemli olan başka şey de serflerin artık serbest toprak, kötü emek hizmetleri yerine, para rantına dayanan toprak bulabilmeleriydi. Özgürlüğün bu çeşidinin yaygınlaşarak eski malikânelerdeki serfleri de etkilemesi gerekirdi. Etkiledi.

Köylü, yıllardır mutsuz yazgısını benimsemişti. Toplumsal ayrımların fazlasıyla belirgin olduğu bir sistemde doğmuş; dua edenler, savaşanlar ve çalışanlardan meydana gelme bir toplumda, kendisine düşen işi istekle ve memnun ederek yerine getirirse cennete gideceğine inandırılmıştı; onun için verilen işi soru sormadan yapıyordu. Sınıf değiştirme imkânı hemen hemen hiç olmadığı için, varolmak için gerekenden fazlasını yapmaya itecek bir teşvik de yoktu. Kalıplaşmış işlerini geleneğe uyarak yapıyordu. Tohum-

larla, ya da ürün yetiştirmenin yeni yöntemleriyle deneyler yapması gerekmiyordu, çünkü satacağı şeyin pazarı sınırlıydı, üstelik, elde ettiği fazlanın arslan payını da lord gelip alacaktı.

Ama şimdi bütün bunlar değişmişti. Pazar açılmıştı, ürünlerinin kendi ihtiyaçlarından ve lordun el koyduğundan fazlasını satabilirdi. Karşılığında para alabilirdi. Parayı nasıl kullanacağını henüz pek iyi bilemiyordu ama alışıyordu. Ayrıca, eski düzene uymayan yeni bir sınıfın, tüccarların ortaya çıktığından da haberi vardı. Ama bu tüccarların hali vakti yerindeydi ve yakındaki şehir de kendi gibi serflerin sık sık gidip başarı kazandıkları harika bir yerdi. İşte bu değişen dünyada onun gibi insanlar için de gerçek bir fırsat doğuyordu. Şimdi, eskisinden çok çalışırsa, kendine gerekenden fazlasını üretirse, biraz para biriktirebilir ve bununla da –belki lorduna karşı yükümlü olduğu angaryaların bazılarından para vererek kurtulabilirdi. Lordu, yüklerini hafifletmeye yanaşmazsa, o zaman o da, kendisi gibi serflerin ormanları açtığı ve bunun karşılığında angaryadan bağışık olacağı, toprak parçaları kazandığı, ekilmemiş arazilere ya da şehre giderdi.

Ama lord, serfinin angaryalarını, para karşılığında affetmeye hazırdı. O parayı tanıyor, bu değişen dünyada paranın yapabileceklerini iyi biliyordu. Daha birkaç ay önce panayırdan satın aldığı o güzelim doğu kumaşlarının parasını ödemesi gerekirdi. Ayrıca, çıktığı son askerî sefer için aldığı, o şık zırhlı gömlek için, zırhçıya borcu da daha duruyordu. Serfinin bulup buluşturduğu para lordun epey işine yarardı. Bundan sonra serfi, John Jones'un önceden olduğu gibi, haftada iki üç gün tarlasında çalışmak yerine yılda dönüm başına dört peni ödemesini kabul etmeye hazırdı. Lordun gerçekten başka yolu yoktu, çünkü serflerin yükünü hafifletmezse çoğunun kaçıp gitmesi mümkündü. O

zaman ne para kalıyordu, ne de emek, yani tam batağa saplanıyordu. Yok, serfin eski angaryalar yerine rant ödemesine izin vermek daha iyiydi.

Üstelik özgür emeğin, özgür olmayan emekten daha üretken olduğu çoktan beridir lordun kafasına dank etmişti; kendi toprağından zorla alınıp lordun tarlasında çalıştırılan işçinin, işini savsaklayacak gönülsüz bir işçi olduğunu öğrenmişti. Geleneksel emek hizmetlerinden vazgeçip istediği emeği kiralaması, ücretle adam çalıştırması daha iyiydi.

Dolayısıyla onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda Batı Avrupa'da, bir yığın köy kayıtlarında, Stevenage'den kalan şu kayıt gibi, pek çok kayıtlara rastlanmaya başlandı: "S.G.'nin adı geçen toprağı bütün hizmet ve angaryalar yerine 13 solidi 4 denarii ödeyerek tutmasına lord razı olmuştur."

Aynı dönemden başka kayıtlar çok sayıda serfin topraklarının angarya yükümlülüklerinden bağışıklığını satın aldıktan başka, kendi kişisel özgürlüklerini de satın aldıklarını gösteriyor. Woolston mahkeme kayıtlarından şu alıntı bir köylüyle ilgili: "...malikâneden çıkmak ve özgür insan sayılmak için 10 solidi ceza ödüyor."

Ama bütün lordların serflerine özgürlük bağışlayacak kadar akıllı olduklarını sanmamalısınız – bütün lordların gelişen şehirlerdeki feodal haklarından vazgeçecek kadar akıllı olmadıkları gibi. Hayır, tarihin her döneminde ne olduğunu, neyin artık olamayacağını anlayamayan, anlamaktan aciz olan insanlar bulunur; bazı insanlar zorunlu değişimle karşılaşınca eskiye büsbütün sıkı sarılırlar. Onun için, serflerine özgürlük vermeyen lordlar da vardı.

Kilisenin, serfleri özgür bırakan bir harekette başı çektiğini düşünebilirsiniz. Tam tersine. Gerek kırda, gerek kentte özgürleşmenin baş düşmanı soylular değil, kiliseydi. Lordların çoğu serfe özgürlük vermenin ve gündelik nakit ücret karşılığında özgür işçi kiralamanın, kendi keselerine daha

yararlı olacağını anlamışken, kilise hâlâ özgürleşmeye karşı direniyordu. Dinî bir mezhep olan Clunlac'ın tüzüğü bu tutumun nerelere varabileceğinin örneğidir: "Mezhebimizin manastırlarına ait serfler ve bağımlı köylüler, bağımlı kadınlar ve (hizmetkâr) sınıftan kadınlar üzerinde egemenliği olup da, böyle insanlara özgürlük mektupları ve ayrıcalıkları verenleri (afaroz ederiz)."

Bu, 1320'deydi. Yüz otuz sekiz yıl sonra, 1458'de, Clunlac hâlâ aynı fikirde: "Serfleri ve bağımlı köylüleri olan Rahip, Başrahip ve Dekanlar ve Mezhebin öteki yöneticileri... bu serfleri azat etmeyeceklerine dair açıkça yemin etmelidirler." Kayıtları dikkatle inceleyen iki İngiliz tarihçisi şu sonuca varıyorlar: "... Birçok kanıt bütün toprak beyleri arasında en sertinin dinî olduğunu gösteriyor – belki en fazla ezen değil, ama haklarına en sıkı sarılanlar onlardı; eski ilişkilerin hiç değişmeden sürmesini istiyorlardı. Ölümsüz ama ruhsuz kuruluş, zengin kayıtlarıyla, tek santim gerilemiyor, hiçbir serfi, hiçbir toprağı serbest bırakmıyordu. Dünyevî lord daha insaniydi, çünkü daha insandı, çünkü daha dikkatsizdi, çünkü hazır paraya ihtiyacı vardı, çünkü ölebiliyordu... Köylülerin asıl şikâyetleri onlara (din adamlarına) karşı yükseliyordu."

Köylüler, sadece şikâyet etmekle yetinmediler. Sık sık kilise toprağına saldırıyor, pencerelerini taşlıyor, kapıları yakıyor, keşişleri dövüyorlardı. Çok zaman şehirliler (burjuvalar) de kavgada onlardan yana çıkıyorlardı, çünkü kendileri de dinî ya da dünyevî, feodal lordlara karşı kavgadaydılar.

Özgürlük havadaydı, köylüler onu ele geçirmeden durmuyorlardı. Gönüllü olarak verilmeyince zorla almaya çalışıyorlardı. İnatçı beyler ve kilise özgürleşmeye karşı boşuna direndi. İktisadî güçlerin baskısı karşı konulamayacak kadar fazlaydı. Özgürlük gelmişti artık.

Bu özgürlüğün gelmesinde Kara Ölüm de büyük bir et-

men (faktör) oldu. Tıbbın bu kadar ilerleme yaptığı, sağlık kurallarının öğretildiği ve uygulandığı uygar ülkelerde yaşayan bizler, Ortaçağ'da koca kıtaları süpürüp geçen salgın hastalıkları düşünemeyiz. Kızıl ya da grip salgını çıkıp, ölü sayısı yüzleri bulursa, dehşet içinde kalırız. Ama Kara Ölüm ondördüncü yüzyıl Avrupa'sında, Dünya Savaşı'nda ölenlerin, yani yirminci yüzyılın en dahiyane ölüm saçan araçlarıyla sürdüğü dört yıllık örgütlü kıyımda ölenlerin iki katı insanı öldürdü. Birkaç yıl sonra ünlü İtalyan yazarı Boccaccio olayı şöyle anlatıyordu: "... 1348 yılında İtalya'nın en güzel şehri olan Floransa'da çok korkunç bir salgın çıktı; ya yıldızların etkisi sonucunda ya da günahlarımızdan ötürü Tanrı'nın gönderdiği, âdil ceza olarak, birkaç yıl önce Doğu Akdeniz'de baş göstermiş ve ortalığı kıra döke ülkeden ülkeye geçerek sonunda Batıya erişmişti. Burada insan aklının ve öngörüşlülüğünün mümkün kıldığı bütün tedbirler alınmıştı; şehir temiz tutuluyordu, şüpheli insan içeri sokulmuyordu, sağlığın korunması için uzun uzadıya bildiriler yayımlanmıştı; törenlerde ve başka yollardan Tanrıya birçok mütevazı dualar sunulmuştu; yine de sözü geçen yılın ilkbaharında, acıklı ve hayret edilecek bir şekilde ortaya çıktı... Bu hastalığı iyileştirmeye ne tıbbî bilgi yetiyordu, ne de ilâçların bir etkisi vardı... nedeni ne olursa olsun, çok az kişi kurtuldu; ama hemen herkes ilk belirtilerin görülmesinden sonra üç gün içinde ölüyordu... Hastalardan hasta olmayanlara bulaşıyor ve bol miktarda alev alır maddeyle temasa geçen bir yangın gibi yayılıyordu, bu özelliği de salgını büsbütün güçlü kılıyordu. Öyle bir niteliği vardı ki, sadece insandan insana geçmiyor, ne gariptir ki... hastalık bulaşmış kimsenin herhangi bir eşyasına dokunan herkese de bulaşıyor ve tez zamanda öldürüyordu. Bu olaylardan biri özellikle dikkatimi çekti: Yeni ölmüş yoksul bir adamın paçavralarını sokağa atmışlardı; iki domuz gelip paçavrala-

rı karıştırdılar, ağızlarını sürdüler ve bir saat geçmemişti ki ikisi de kıvrılıp öldüler."

Bu domuz hikâyesi doğru olabilir ya da olmayabilir, ama insanların her yerde sinek gibi öldüklerine şüphe yoktur. Boccaccio'nun sözünü ettiği Floransa 100.000 kişi kaybetti; Londra'da günde 200, Paris'te 800 kişi ölüyordu; Fransa, İngiltere, Felemenk ve Almanya'da toplam nüfusun yarısıyla üçte biri arasında, insan yok olup gitti. Salgın, 1348 ile 1350 arasında bütün Avrupa ülkelerinde hüküm sürdüğü halde, bazı yerlerde sonraki onyıllarda da tekrarladı ve daha önce kurtulabilen talihlileri de götürdü. Öylesine büyük bir kıyımdı ki, o zamanın İrlandalı bir keşişi bu derece umutsuzluğa kapılmıştı: "Yazdığım şeyler yazarla birlikte ortadan kalkmasın ve bu eser kaybolmasın diye... parşomenimi devam edilebilecek bir durumda bırakıyorum, *bir başka Ademoğlu daha sağ kalırsa* o bu esere devam etsin."

Zamanın bilgili bir adamı dünyada sağ kalacak insan bulunup bulunamayacağını düşünmeye başladığına göre, nasıl bir etki yaratmış olmalıydı bu salgın? Hastalığın, Batı Avrupa'daki köylünün durumu üstünde etkisi ne oldu?

O kadar insan ölünce belli ki sağ kalanların emeği daha fazla değer kazanacaktı. İşçiler, emeklerine eskisine oranla daha fazla ücret isteyebilir ve alabilirlerdi. Salgının toprağa bir zararı dokunmamıştı – ama toprağın ancak üretkenliği oranında bir değeri vardı ve üretkenleştirmek için gerekli olan etmen de emekti. Emek azaldıkça, görece talep de yükseldi. Köylünün emeği hiçbir zaman olmadığı kadar değerliydi şimdi – o da bunu biliyordu.

Lord da biliyordu. Serflerin angaryalarını para yükümlülüğüne çevirmeyi kabul etmeyen lordlar, şimdi büsbütün eski ilişkileri olduğu gibi sürdürmekten yanaydılar. Angarya hizmetlerinden vazgeçip karşılığında serflerinden nakdî rant alan lordlar ise, şimdi, gündelik işçi ücretlerinin yüksel-

diği, onun için bu nakdî rantların eskisinden daha az emek satın aldığını görüyorlardı. Ücretli emek fiyatı Kara Ölüm öncesine göre yüzde elli fırlamıştı. Bu demektir ki, eskiden aldığı rantla otuz işçi çalıştıran lord, şimdi yirmi işçi çalıştırabilecekti. Kara Ölüm'den önceki alışılmış ücretten fazlasını ödeyen lordlara ve fazlasını isteyen ırgatlara, koyun ve domuz çobanlarına cezalar biçen fermanlar boşuna okundu durdu. O dönemin hükümet yasaları iktisadî güçlerin ilerleyişini durduramıyordu.

Toprağın lordlarıyla toprağın işçileri arasında bir çatışma çıkacaktı. Bu işçiler özgürlüğün tadını almıştı, fazlasını istiyorlardı. Geçmişte, baskıların doğurduğu nefret şiddetli serf isyanlarına yol açmıştı. Ama bunlar ömürsüz mahallî ayaklanmalardı – şiddetliydiler ama bastırılması kolay olmuştu. Ondördüncü yüzyılın köylü isyanları bunlara benzemezdi. Emek azlığı tarım işçilerinin durumunu güçlendirmiş, bu gücü kendilerine de sezdirmişti. Bütün Batı Avrupa'yı saran ard arda isyanlarla köylüler bu gücü başka türlü elde edemedikleri –ya da elde tutamadıkları– tavizleri zorla almaya teşebbüs ederek kullandılar.

Tarihçilerin, köylü isyanlarının nedenleri konusunda farklı görüşleri vardı. Bir grup, toprak beylerinin köylüleri geçmişteki emek hizmetlerini kabule zorlamak istediklerini söyler. Bir başka grup toprak beylerinin, köylünün gücünü kavradığı ve sahip çıktığı bu dönemde angaryaları nakdî ranta çevirmeye yanaşmadıklarını ileri sürer. Herhalde iki grup da haklıdır. Hiç değilse, iki tarafın da şiddet eylemlerine giriştiklerini gösteren belgeler var. Kayıtların, mülklerin yakılması; köylülerin de zorbalarının da öldürülmesi; yakalanmak talihsizliğine uğrayan köylülerin "meşru" yoldan öldürülmesi. Ely'deki kayıtlara göre bu köylülerden biri Adam Clymme'di:

"Ely Adalarında, Cambridge'de, atanmış yargıçlar önün-

de, gelecek Perşembe St. Margaret Şöleninde (20 Temmuz) ayaklananların ve yaptıkları kötülüklerin yargılanıp cezalandırılması için iddia.

"Adam Clymme verdiği yemine ihanet etmiş bir isyancıydı ve çünkü... ihanet için Ely'de başkalarıyla isyana kalkıştı ve Thomas Somenour'un hazine dairesine girerek oradan kralın yeşil damgasıyla damgalı ve Ely Piskoposu'ndan damgalı çeşitli kayıt tomarlarını aldı ve götürdü... ve onları yaktırdı...

"Ayrıca bu adam sonraki pazar ve pazartesi günleri hiçbir kolluk görevlisi ya da görev başında memurun kafası kesilmeden kurtulamayacağını ilân etti.

"Ayrıca bu sözü geçen Adam sözü geçen yıl ve günde isyan vaktinde her zaman silâhlı olarak geziyor ve silâhlarını gösteriyordu. Ayaklananları toplamak için sancak taşıyor ve hangi durumda olursa olsun, serbest ya da bağımlı hiçbir kimsenin lorduna angarya yapmamasını yoksa boynunun vurulacağını söylüyordu. Böylelikle haince kraliyet iktidarını eline geçirmeye özendi. Ve şerif tarafından getirilerek geldi ve suçlandı... Ve kendisine isnad edilen suçları ya da başka herhangi suçu işlemediğini söylüyor. Dolayısıyla Kral adına on iki (iyi ve yasaya saygılı) kişilik bir jüri seçildi vb; bu seçilenler yemin ettikten sonra adı geçen Adam'ın bütün isnad edilen suçları işlemiş olduğunu söylediler. Yargıçların kararıyla adı geçen Adam alındı ve asıldı vb. Ve bu adı geçen Adam'ın adı geçen şehirde 32 şilin değerinde malı olduğu anlaşıldı ve Kral efendimizin temsilcisi Ralphatte Wyk bunları müsadere ederek Kral adına işleme koydu vb."

Adam Clymme asıldı. Daha binlerce köylü asıldı. Köylü isyanları bastırıldı. Ama ne kadar uğraştılarsa da feodal lordlar tarımsal gelişme sürecini tersine çeviremediler. Karşı durulamayan iktisadî güçlerin baskısı eski feodal düzeni yıkmıştı. Onbeşinci yüzyılın ortalarına kadar Batı Avrupa'nın

büyük kısmında nakdî rant, emek yükümlülüklerinin yerini aldı, ayrıca birçok köylü de tam özgürlüğe kavuştu. (Ticaret yollarından ve şehirlerin kurtarıcı etkilerinden uzak kalan kıyıda köşedeki bölgelerde serflik devam etti.) Biraz onurlu bir şekilde başını dik tutabiliyordu.

Feodal toplumda alışılmadık sayılan işlemler gündelik olaylar arasına girmişti. Eskiden toprak karşılıklı hizmet anlayışına göre bağışlanır ya da elde edilirken şimdi toprak mülkiyeti konusunda yeni kavramlar doğmuştu. Çok sayıda köylü serbestçe oradan oraya gidebiliyor, önceden belli bir para ödemek zorunda olmakla birlikte toprağını satabiliyor ya da miras bırakabiliyordu. 1385'te Stevenage mahkeme kayıtlarına geçen bir köylü "müştemilâtlı bir eve ve yarım virgat toprağa hayat boyunca sahipken ve bütün hizmetler karşılığında 10 solidi öderken mahkemeye geldi ve adı geçen toprağı hayat boyunca (bir başkasına) verdi ve bunu mahkeme kayıtlarına geçirtmek için lorduna 6 denarii ödedi."

Toprağın herhangi bir meta gibi böylece alınıp satılması, serbestçe mübadele edilmesi eski feodal dünyanın sonu demekti. Değişimi yaratan güçler Batı Avrupa'yı boydan boya taramış ve yüzünü tamamen değiştirmişlerdi.

6

"VE ADI GEÇEN ZANAATTA HİÇBİR YABANCI ÇALIŞMAYACAK..."

Endüstri de değişti. Daha önceleri olan bütün endüstri köylünün kendi evinde yapılıyordu. Ailesinin eşyaya ihtiyacı mı vardı? O zamanlar eve bir marangoz çağırmak ya da ana caddedeki mobilyacıdan eşya satın almak yoktu. Ne gezer! Köylünün kendi ailesi ağaç keser, yontar, doğrar, sonunda istediği eşyayı yapardı. Aile üyelerinin giyim ihtiyacı mı vardı? Aile üyeleri yün eğirir, dokur, biçer dikerdi, kendi giyimlerini. Endüstri, evde yürütülürdü ve üretimin amacı sadece evin ihtiyaçlarını karşılamaktı. Lordun evindeki serflerinden bazıları ötekiler gibi çift işine bakmaz, yalnız bu çeşitten işleri yaparlardı. Dinî kurumlarda da, tek bir zanaatta uzmanlaşan ve böylece dokuma, tahta veya demir işçiliği gibi işlerde iyice ustalaşan kişiler vardı. Ustaların usta olarak ayrı ayrı zanaatlarda çalışabilmeleri için pazarın gelişmesi gerekti.

Şehirlerin büyümesi ve para kullanımı ustalara çiftçilikten ayrılıp zanaatla geçinme imkânını verdi. Kasap, fırıncı, mumcu o zaman şehre gidip dükkân açtılar. Kasaplık, fırıncılık, mumculuk işine yalnız kendi evlerinin ihtiyaçlarını

değil, aynı zamanda başkalarının taleplerini karşılamak üzere girdiler. Küçük ama, büyüyen bir pazarı beslemek üzere çalışıyorlardı.

Fazla sermayeye gerek yoktu. Oturduğu evin bir odası zanaatkârın atölyesi olabiliyordu. İşini iyi bilmesi, bir de yaptıklarını satacak müşteri bulması yetiyordu. İyi bir ustaysa, şehirliler arasında tanınmış ve yaptıkları beğenilmişse, o zaman bir iki de yardımcı tutarak üretimini artırabilirdi.

Yardımcının iki çeşidi vardı; çıraklar ve kalfalar. Çıraklar usta zanaatkârla birlikte oturup çalışan ve zanaatı öğrenen genç çocuklardı. Çıraklık süresi zanaata göre değişirdi. Bir yıla inebildiği gibi, on iki yıla kadar da çıkabilirdi. Çıraklıkta geçen zaman, normal olarak, iki ile yedi yıl arasındaydı. Çırak olmak önemli işti. Çocukla ana-babası, küçük bir ücrete (para ya da yiyecek) ve uysal ve çalışkan olunacağı vaadine dayanan bir anlaşma yaparlar, çocuk anlaşma süresi boyunca ustanın evine yerleşerek zanaatın sırlarını öğrenmeye başlardı.

Çırak, öğrenci olarak zamanını doldurunca, sınavını vermişse ve gerekli araçları da varsa, kendisi usta olarak dükkân açabilirdi. Elinde yeterli imkân yoksa kalfa olur ve ücret karşılığında ustasının yanında çalışmaya devam eder ya da başka bir ustanın yanına girerdi. Çok çalışarak, kazandığını biriktirerek, birkaç yıl sonra kendine dükkân açabilirdi. O günlerde bir iş başlatmak ve üretime geçmek için çok fazla sermaye gerekmiyordu. Ortaçağın tipik endüstri birimi ustanın küçük çapta bir işveren olarak yardımcılarıyla yan yana çalıştığı bu küçük atölyeydi. Ve zanaatkâr usta yalnız satacağı bu malları üretmekle kalmaz, çok zaman satışı da kendisi yapardı. Atölyenin bir duvarında sokağa bakan bir pencere bulunabilir, mallar burada sergilenir ve bir tezgâh üzerinde satılırdı.

Endüstri örgütlenmesinin bu yeni aşamasını iyi anlamak

gerekir. Eskiden mallar ticarî şekilde satılmak için değil, sadece evin ihtiyaçlarını karşılamak için yapılırdı, oysa şimdi dış pazarda satılmak üzere mal yapılıyordu. Bu malları hem hammaddelerin hem de malların yapıldığı araçların sahibi olan profesyonel ustalar yapar ve bitmiş ürünü satarlardı. (Bugün endüstride çalışan işçiler ne hammadde ne de araçlara sahiptir. Bitmiş ürünü değil, işgüçlerini satarlar.)

Bu ustalar, gözlerinin önündeki tüccarlardan örnek aldılar ve kendi loncalarını kurdular. Belirli bir şehirde, aynı zanaatta çalışan bütün işçiler, esnaf loncası dernekleri kurdular. Bu çağda bir politikacı ya da sanayici "Sermaye ile Emek Ortaklığı" üzerine bir konuşma yapsa, yaşlı güngörmüş işçi omuz silker, "palavra" der. İnanmaz bu lâfa. Para veren adamla parası verilen adam arasında büyük bir uçurum olduğunu bilir. Çıkarlarının bir olmadığını ve ikisinin ortaklığı üzerine söylenecek hiçbir lâkırdının bu durumu değiştiremeyeceğini öğrenmiştir. Bu nedenle şirket sendikalarına güvenmez. Patronun parmağının fazlaca karıştığı herhangi bir sendika üyesi olmaktan elinden geldiğince kaçınır.

Ama Ortaçağın esnaf loncaları farklıydı. Aynı işi yapan herkes –çırak, kalfa ve usta– aynı loncadandı. Hem ustalar, hem de yardımcılar aynı örgütten olup aynı şeyler için mücadele edebiliyorlardı. Mümkündü bu, çünkü işçiyle patronun arasında fazla fark yoktu. Kalfa ustayla birlikte oturup kalkar, aynı yemeği yer ve aynı şeylere inanırdı; aynı eğitimi görmüşlerdi, fikirleri aynıydı. Çırak ya da kalfanın zamanla kendi başına buyruk usta olması istisna değil kuraldı. Bu geçerli kaldıkça, işverenle işçi aynı loncanın üyeleri olabiliyorlardı. Daha sonraları, suistimaller başlayıp durum bozulunca kalfaların sırf kendileri için loncalar kurmaya başladıklarını görüyoruz. Ama lonca örgütlenmelerinin başlangıç aşamalarında semerciler loncası bütün semercileri, kılıççılar loncası bütün kılıççıları içine alırdı. Çırakların kendi hakla-

rı, kalfaların kendi hakları, ustaların kendi hakları vardı. Esnaf loncaları içinde rütbe vardı, ama rütbeler içinde eşitlik de vardı. Ve çıraklıktan ustalığa tırmanan basamaklar işçilerin çoğuna kapatılmış değildi.

Debbağ diye birini işittiniz mi hiç? Bugünlerde pek kullanılmayan bir kelime, çünkü artık yaşamayan bir meslekle ilgili. Deriden kösele yapanı anlatır. Ondördüncü yüzyılda, Londra'da, bu iş büyük bir işti ve bir debbağlar loncası kurulmuştu. Bu loncanın 1346 tarihli yönetmeliğinden esnaf loncaları hakkında bazı şeyler öğreniyoruz.

"1. ...adı geçen zanaattan biri yaşlandığı için veya artık çalışamadığı için yoksulluğa düşerse... iyi tanınmış bir adamsa her hafta 7 denarii yardım görecektir.

"2. Ve adı geçen zanaatta hiçbir yabancı çalışmayacaktır... ancak bir çırak ya da adı geçen şehrin özgür insanları arasına kabul edilmiş biri çalışabilir.

"3. Hiç kimse başkasının yanında çalışan adamı ustasının izni olmadan kendi yanına alamayacaktır. Ve adı geçen zanaattan biri evine iş almış ve bitiremiyorsa... adı geçen işin kaçırılmaması için adı geçen zanaattan ötekiler ona yardım edecektir.

"4. Herhangi bir yardımcı ustasına karşı gerekli davranışı göstermezse ve ona karşı başkaldırırsa adı geçen zanaattan kimse ona iş vermeyecektir. Şehremini ve Şehir Meclisi üyeleri önünde özür dilemesi gerekecektir.

"5. Ayrıca adı geçen zanaattan insanlar yılda bir kere... iki adam seçecekler... ve bunlar o yıl boyunca işin ve zanaatla ilgili her şeyin denetimini yapacaklar ve bu iki insan Şehremini ile Şehir Meclisi üyelerine tanıtılacaklar... adı geçen zanaatla ilgili bütün kusurları dostluk veya düşmanlık gözetmeden araştırıp soruşturacaklarına ve adı geçen Şehremini ve Meclis üyelerine olduğu gibi anlatacaklarına dair onların önünde yemin edeceklerdir.

"Ayrıca kusurlu ve hileli işlenmiş bütün deriler müsadere edilecektir.

"6. Ayrıca adı geçen zanaatta çırak olmayan ve çıraklık süresini doldurmayan hiç kimse adı geçen zanaatta serbest kılınmayacaktır."

Böyle binlerce belgeyi inceleyerek tarihçiler, yüzlerce yıl sonra, esnaf loncalarının hikâyesini yeni baştan kurabiliyorlar.

Bir numaralı kural loncaların kendi üyelerinin iyiliğini gözettiğini gösteriyor. Düşmüş üyelerini kollayan bir çeşit kardeşlik kuruluşuydu bunlar. Birçok lonca belki de sırf bu nedenle, lonca üyelerinin zor günlerde birbirlerine yardım edebilmeleri için kurulmuştu. Ayrıca, bugünlerde bunca patırtısı yapılan işsizlik sigortası ile emeklilik hakkının altı yüzyıl önce lonca üyelerine sağlanmış olması da ilginçtir.

Üç numaralı kural loncaların, üyeler arasında rekabet değil, dostluk ruhunun yaşatılması amacıyla kurulduğunu gösteren bir başka kanıttır. Özellikle, bir debbağın işini kaybetmemesi için öbür debbağların ona yardım etmesinin sağlanmasına dikkat edilmelidir. Belli ki, lonca üyelerinin başlıca kaygılarından biri zanaatın çıkarlarıydı.

Lonca üyelerinin endüstrinin doğrudan doğruya denetimini kendi ellerinde tutabilmek için bir araya geldikleri apaçık. İkinci kuralı yeniden okuyun. Bu madde önemlidir, çünkü daha önce kurulan tüccar loncaları gibi esnaf loncalarının da şehirde kendi zanaatlarının tamamının tekellerinde olmasını istediklerini ve sağladıklarını göstermektedir. Şehirde herhangi bir zanaatta çalışabilmek için esnaf loncasından olmanız gerekiyordu. Lonca dışından bir kimse, loncadan izin almadıkça o zanaatta çalışamıyordu. Basle ve Frankfurt şehirlerindeki dilencilerin bile loncaları vardı ve yabancı dilencilerin yılda iki gün dışında bu şehirlerde dilenmelerine izin vermiyorlardı! Loncalar tekellerine aykı-

rı davranışı hoş görmezlerdi. Tekel yararlarınaydı, sürdürmek için mücadele de ederlerdi. Onca kuvvetiyle kilisenin bile lonca yönetmeliklerine uyması gerekiyordu. 1498'de bir Alman şehrindeki St. Johann Kilisesinin başları, tarlalarında yetişen buğday ve çavdardan ekmek yapmak istediler. Fırıncılar loncasının iznini almaları gerekti. İzin, ufak bir şey karşılığında, cömertçe verildi: "Fırıncılar loncasının ustaları ve bütün fırıncılar... dekanlar ve rahiplerin... onlara buğday, arpa ve çavdardan ekmek yapması için loncadan bir fırıncı almalarını şeref duyarak kabul eder (ve artık lonca üyeleri kiliseye ekmek satamayacakları ve bu onlar için bir kayıp olmakla kiliseden)... 16 mark alınacaktır."

Loncalar kendi şehirlerinde, kendi zanaatlarının tekeline sahip olmanın kavgasını vermişlerdi. Yabancıların şehir pazarına burnunu sokmasına izin vermezlerdi. Ortaçağ tarihinde şehirler arasında geçen şiddetli savaşları okurken bunların genellikle lonca üyelerinin dış rekabet istememelerinden ileri geldiğini hatırlayın.

Bugünlerde bir şeyi yapmanın yeni ve daha iyi yöntemini bulan kişi buluşunun patentini alır ve başka kimse bunu kullanamaz. Oysa Ortaçağda patent yasası yoktu ve tekellerini sürdürmek isteyen loncalar tabiî kendi zanaat sırlarını başkalarından gizli tutmaya özen gösterirlerdi. Ama bu sırların öğrenilmesini nasıl önleyebilirlerdi? 1454'ten kalma bir Venedik yasası bunun hiç değilse bir yolunu bizlere gösteriyor: "Bir işçi bir başka ülkeye bir sanat ya da zanaatı Cumhuriyet zararına götürecek olursa o işçiye geri dönmesi emredilecektir; dönmezse, aile dayanışmasının onu dönmeye zorlaması için en yakın akrabaları hapsedilecektir; kafa tutmakta direnirse nerede olursa olsun öldürtmek için gizli tedbirler alınacaktır."

Loncalar bir yandan yabancıların tekellerine burunlarını sokmalarına karşı tedbir alırken kendi aralarında üyele-

ri birbirine düşürecek düzenbazlıklar olmaması konusunda da eşit derecede dikkatliydiler. Dostlar arasında haydutluk olmaması debbağların üçüncü kuralının ilk maddesinin asıl anlamıdır. Bugünlerde çok sık görülen müşteri ayartma işi de buydu. 1443'te Fransa'da, Corbie'de, fırıncılar loncası "kimse içki ikram etmeyecek ve ekmeğini satmak için bu türlü ağırlamalara girişmeyecek, yoksa 60 sols ceza ödeyecektir" diyor.

5 ve 6. kuralları yeniden okuyun. Loncaların tekelleri karşılığında iyi hizmet sundukları görülen üyelerinin işlerinin niteliğiyle ilgilidir bu maddeler. Her lonca üyesinin çıraklık süresini doldurmasını söylerken işini iyi öğrenmesini denetleyerek müşteriyi düşük nitelikli mallardan koruyorlar. Lonca adının iyi bilinmesine önem verir, her malın satışında lonca ürünün standarda uygun olduğunu garanti ederdi. Loncalarda kötü işin önlenmesi ve yüksek nitelikli standardın sürdürülmesi için binbir çeşit kural ve yönetmelik vardı ve bu kuralların bozulması sert cezaları gerektirirdi. Londralı zırh yapımcılarının 1322 tarihli yönetmelikleri şöyle diyor: "Ve herhangi bir dükkânda... uygun nitelikte olmayan herhangi çeşitten bir zırh bulunacak olursa... bu zırha derhal el konulacak ve Şehremini ile Şehir Meclisi üyelerine götürülecek ve iyiliğine veya kötülüğüne onlar bildikleri gibi karar vereceklerdir."

Lonca denetçileri düzenli bir şekilde denetim işini yürütür, üyelerin kullandığı tartı ve ölçüleri, hammadde cinslerini, bitmiş malların niteliğini incelerlerdi. Her eşya dikkatle gözden geçirilip mühürlenirdi. Lonca üyeleri lonca şerefinin lekelenmemesi ve bunun sonucunda işlerin bozulmaması için ürünlerin niteliğini böyle sıkı sıkı denetlemeyi gerekli görüyordu. Şehir yöneticileri de halkı korumak için bunu istiyorlardı. Halkı daha da iyi bir şekilde koruyabilmek için bazı loncalar mallarına "helâl fiyat" mührü de vururlardı.

Bir malın "helâl fiyat"ının ne demek olduğunu anlayabilmek için Ortaçağ'ın tefecilik öğretisi üzerine görüşünü, doğruluk ve eğrilik fikrinin o zamanki ekonomik düşünceye bugünkünden ne kadar fazla yerleşmiş olduğunu hatırlayın. Eski doğal ekonominin takas anlayışına göre, ticaretin amacı kâr yapmak değil, hem alıcı hem de satıcıya kazandırmaktı. Bir mal değiş tokuşunda taraflardan birinin ötekinden kârlı çıkmaması gerekirdi. Benim paltomla sizin beş galon şarabınız denk bir şekilde değiş tokuş edilmişti, çünkü yünlü kumaşın tutarıyla üzerinde çalıştığım günler sizin üzümlerinizin tutarıyla sizin harcadığınız zaman eşitti. İşin içine para karışınca yine sadece bu etmenlerin geçerli olması gerekiyordu. Zanaatkâr, hammaddeyle emeğin kendisine neye mal olduğunu biliyordu, sattığı bitmiş malın fiyatını da bunlar belirleyecekti. Ustanın yaptığı ve sattığı malların helâl fiyatı vardı, gerçek maliyetleri üzerinden dürüstçe hesaplanmış bir fiyattı bu ve bu fiyata göre satılmalıydılar; tek kuruş fazlasına değil. Aziz Akinalı Toma bu konuda çok kesin konuşur: "Herkesin yararı için kurulan bir şey (yani 'ticaret'i kastediyor) ne biri ne de öbürü için ağır olmamalıdır... Dolayısıyla, ister fiyat malın değerini aşsın, ya da, öteki türlü söylenirse, adaletin gerektirdiği eşitlik bulunmasın, sonuç olarak bir şeyi olduğundan pahalıya satmak ya da ucuza almak başlı başına haksız ve yasaya aykırı bir iştir."

Malları helâl fiyatlarından fazlasına satmaya çalışan sıkı pazarlıkçılara ne yapılırdı? Ortaçağ şehirlileri madrabaz tüccara karşı kendilerini nasıl korurlardı? Şu olay bize epey şey anlatıyor: "Bazen ekmek fiyatı artar ya da Londra manavları aralarındaki bir açıkgöz tarafından, akılsızlıkları yüzünden yoksul olduklarına, onu dinlerlerse zengin ve kudretli olacaklarına inandırılıp, halkın büyük kaybı ve sıkıntısı pahasına birleşmeye karar verirlerdi. O zaman şehirlilerle köylüler arz ve talep yasasının fiyatları yeniden düşüreceği umu-

duyla kendilerini avutmazlardı. Bütün mümin Hıristiyanların desteğini de alarak değirmenciyi tomruğa bağlayıp teşhir eder, manavlarla da Şehremininin mahkemesinde tartışırlardı. Yöre papazı da vaızında Altıncı Emir üzerine konuşur, metin olarak, 'bana servet ya da yoksulluk verme, doymama yetecek kadar ver...' parçasını seçerdi."

Bu, öfkeli şehirlilerin açıkgöz manavları Şehremininin mahkemesine sürükleyip getirmeleri, helâl fiyata uymanın sadece lonca üyelerinin vicdanına bırakılmadığını kanıtlıyor. Kilise, kazanç hırsını ne kadar mahkûm ederse etsin, manavları zenginleştirmeyi vaad eden "açıkgöz" bir değil, çoktu. Tüccarlara tam güvenmek olmazdı. Almanca "mübadele" anlamına gelen *"tauschen"* kelimesinin "aldatmak" anlamına gelen *"täuschen"*le aynı kökten gelmesi ilginçtir. Böylece, malların haksız fiyata satılmasını önlemek şehir yöneticilerinin başlıca görevlerinden biri haline geldi. Örneğin, Carlisle Kâhyasının göreve başlarken şöyle yemin etmesi gerekiyordu: "Bu pazara gelen bütün yiyeceklerin iyi ve sağlam olduğunu ve uygun bir fiyata satıldığını göreceksiniz." Bir lonca tekelini helâl fiyatı sürdürmek için değil de, aşırı kâr sağlamak için kullanırsa şehir yöneticileri de loncanın ayrıcalıklarını elinden alma yetkisine sahiptiler.

Mallar için helâl fiyat kavramı ticaret yaygınlaşmadan ve şehirler büyümeden önce akla yakın bir şeydi. Ama pazarın genişlemesi ve bunun sonucunda büyük çapta üretimin başlaması ekonomik düşünceleri değiştirdi ve helâl fiyat piyasa fiyatına yerini bıraktı. Ekonomik güçlerin tefecilik üzerine fikirleri nasıl değiştirdiğini hatırlıyorsunuz değil mi? Helâl fiyat fikrinin sonu da böyle oldu. Yani ekonomik güçler onu da silip süpürdü.

Ortaçağ başlarında pazar mahallîydi, şehirlere ve yakın kırsal çevreye satış yapardı. Ülkenin uzak yerlerinde veya uzak şehirlerinde olanlardan pek etkilenmediği için fiyatla-

rı da sadece mahallî koşullar belirlerdi. Ama bu mahallî pazarda bile koşullar değişiyor, koşullarla birlikte fiyatlar da değişiyordu. Çevredeki bağlara hastalık vurmuşsa o yıl, her zamankinden az şarap çıkar, belki de herkese yetecek kadar şarap yapılamazdı. Bu durumda şarap, ancak, kıtlığın zorunlu kıldığı yüksek fiyatı ödemeye niyetli ve muktedir olan kişilere satılabilirdi. Tabiî bu, fazla kâr etmek isteyen bir grubun malı toplayıp yüksek fiyata satmasından ileri gelen bir fiyat artışından hayli farklı bir durumdu. Önceden bilinmeyen ve denetlenemeyen koşullardan ileri gelen bir fiyat artışıyla, birtakım tüccarların açgözlülüğünden ileri gelen bir fiyat artışı arasında bir fark vardı. Kıtlık çıktığı zaman fiyatların yükselmesi genellikle normal karşılanırdı ama durumun kendisi anormal koşullara dayanıyordu. "Doğal" bir fiyat olan helâl fiyatla bir ilgisi yoktu bunun, aşırı kârları da haklı göstermezdi. Bir köylünün kötü hasat yılı buğdayına daha fazla para istemesi doğaldı, çünkü satacak buğdayı daha azdı. Helâl fiyat fikri küçük, mahallî, dengeli bir pazar ekonomisine uygundu...

Ama büyük, dışsal, dengesiz bir pazar ekonomisine uymuyordu. Ekonomik koşulların değişmesi ekonomik fikirleri de değiştirdi. Artık, pazar, sadece şehirde yapılan malların alıcı ve satıcılarından ve yakın kırsal çevrenin ürünlerinden meydana gelmiyordu; dışarıdan gelen tüccarlar; uzak yerlerden gelen mallar, daha geniş bir alandan alıcı ve satıcılar pazara yeni etkiler getiriyorlardı; bu durumda mahallî koşulların dengeliliği de sarsılmıştı. Helâl fiyatla ilgili düzenlemelerin uygulanmadığı panayırlarda görüldü bu. Ticaret genişledikçe pazarı etkileyen koşullar daha değişken oldu ve helâl fiyat da pratik olmaktan çıktı. Sonunda yerini piyasa fiyatına bıraktı. Ama bu gerçekte böyle yürüdüğü halde, insanların bunu kavraması, hele kabul etmesi daha uzun bir zaman aldı. Fikirler ve âdetler, ken-

dilerini yaratan koşullar ortadan kalktıktan sonra da uzun bir süre yaşarlar. İnsanların tahtırevanlarla oradan oraya taşındığı dönemde uşakların elbiselerine tahtırevanı tutmak için özel kayışlar dikilirdi. Ama sokaklarda tek bir tahtırevan kalmamışken bile, bu üniformalar yine yapıldı. Kayış, uşak üniformasının gerekli bir parçası gibi görülür olmuştu ve artık bir işe yaramadıkları halde terziler hâlâ bunları da dikiyorlardı.

Fikirler de böyledir, helâl fiyat fikri de böyle oldu. Bu fikir eski dengeli koşullarda oluşmuştu. O zamanlar fiyatı etkileyen her şey mahallî topluluk içinde doğar ve herkesçe bilinirdi. Çeşitli uzak ve bilinmedik etkiler mahallî pazara nüfuz ettikten sonra bile fikir yaşamaya devam etti. Tabiî zamanla, yeni koşullar yeni tutumları doğurdu. Bu yeni tutum, ondördüncü yüzyılda, Paris Üniversitesi rektörü olan Jehan Buridan'ın yazısında görünür: "Bir şeyin değeri kendi içsel değerine göre ölçülmemelidir... İnsanların ihtiyaçlarını hesaba katmak ve nesnelere bu ihtiyaçla ilişkilerine göre değer biçmek gerekir."

Buridan, burada arz ve talepten söz ediyor. Malların koşullardan bağımsız sabit bir değeri olamayacağını iddia ediyor. Böylece helâl fiyat kapı dışarı edildi ve piyasa fiyatı onun yerine kondu.

Fiyat kavramı nasıl değişime uğradıysa, lonca kuruluşu da değişime uğradı. Aslında tarih, değişimin kaydıdır. Onun için de, bu bölüm lonca sisteminin nasıl işlediğini anlatarak başlamıştı, bu sistemin nasıl paramparça olduğunu anlatarak sona erecek.

Esnaf loncası sisteminin iki temel özelliği ustalar arasındaki eşitlikle işçilerin usta oluşundaki kolaylıktı. Bu, genel olarak, onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllara kadar –lonca sisteminin parlak zamanıydı bu– sürdü, bundan sonra kaçınılmaz değişiklikler ortaya çıktı.

Ustalar arası eşitlik bazı loncalarda tarihe karışıp gitti. Bazı ustalar zenginleşti, daha çok işçi tuttu, kendileri kadar talihli olmayan kardeşlerine tepeden bakmaya başladı ve sonunda yalnız kendileri için yeni loncalar kurdu. "Büyük" ve "küçük" loncalar çıktı ortaya, hatta küçük loncaların ustaları büyük loncaların egemen ustaları yanında ücretli işçi olarak çalıştılar! Hatırlayacaksınız, daha öncelerinin şehir ticaret tekeline sahip olan lonca tüccarlarının ayağını, herbiri kendi mallarıyla ticaret yapan zanaat loncaları kaydırmıştı. Ama bazı durumlarda tüccar loncası genel olarak ticaretten vazgeçiyor, yalnız bir malın ticaretini yapıyor, öleceği yerde, büyük tüccar loncası haline geliyordu. Bazı başka durumlarda zanaat loncasının varlıklı üyeleri üretmekten vazgeçip ticareti yoğunlaştırıyor, çalışan zanaatkârları öteye iten tekelci şirketler haline geliyorlardı; Londra'daki on iki kumaşçı şirketi, Paris'in altı Corps de Métier'i ve Floransa'nın Arti Maggiori'si gibi. Bunlar seçkin, güçlü, zengin loncalardı. Her şeyi onlar yönetiyorlardı. Eskiden, zengin ya da yoksul, ustalardan herhangi biri lonca yöneticilerinden olabilirdi, oysa şimdi burada da ayrımlar yapılıyordu. "Böylece Floransa'nın eski kumaş satıcıları arasında malını sokakta satan hiç kimse, ekmekçiler arasında ekmeğini sırtında ya da başında evden eve taşıyanın denetimine hiç kimse rektör seçilemiyordu."

Kendi loncalarının denetiminden şehir hükümetine geçmek için küçük bir adım yetiyordu. Büyük loncaların üyeleri bu adımı attılar. Şehrin gerçek yöneticileri haline geldiler ve her yerde en zengin ve en nüfuzlu olanlar şehir meclisiyle aşağı yukarı özdeş oldu. Toprak üzerinde soydan aristokratlar egemen sınıfı meydana getiriyordu; şehirlerde ise para aristokrasisi hüküm sürüyor. "Onbeşinci yüzyılda Dordrecht'de ve bütün Hollanda şehirlerinde hükümet tam bir para aristokrasisi ve aile oligarşisi oldu... şehirde iktidar Rijkheit

ve Vroedschap denen servet ve akıldaydı –sanki bu ikisi her zaman bir arada bulunurmuş gibi– yani, küçük sayıda, değişmez üyelerden kurulu şehir memurlarını atayabilen, şehreminini seçtirebilen ve bu yollarla şehir yönetimini denetleyen bir korporasyonda."

"Bütün Hollanda şehirlerinde" geçerli olan Almanya için de geçerliydi. Lübeck'de "yalnız tüccarlar ve zengin şehirliler şehri yönetirdi... Meclis yasamayı, en yüksek yargıyı ve şehirlilerin vergilendirilmesini elinde tutuyordu; sınırsız bir iktidarla şehri yönetiyordu."

Lonca sisteminin yıkılışının başka bir nedeni usta ile kalfa arasındaki ayrılığın derinleşmesiydi. Kural çırak-kalfa-usta zinciriydi. Şimdi ise çırak-kalfa oluyor ve orada duruyordu. İşçilikten patronluğa yükselmek gitgide güçleşiyordu. Şehirlere yeni insanlar doluştukça eski ustalar tekellerini sürdürebilmek için merdivenin –birkaç ayrıcalıklı dışında– herkesin tırmanamayacağı basamaklarına fırlıyorlardı. Usta olma sınavı sıkılaşmış, usta olmak için ödenmesi gereken para yükseltilmişti – birkaç ayrıcalıklı dışında. Aşağı rütbede olanların yükümlülükleri ağırlaştırılmış, bu da usta olmalarını güçleştirmişti, ayrıcalıklı azınlık ise kollanıp gözetiliyor, usta olmaları kolaylaşıyordu. Amiens şehrinde ressamlar ve heykelciler loncasının 1400 yılındaki tüzüğü, sıradan bir çırağın üç yıl çıraklık yapmasını ve sanat eserini sunarak 25 livre ödemesini söylüyordu, ama "ustaların oğulları adı geçen şehirde sanatlarına başlayıp yürütmek istiyorlarsa, tecrübeleri varsa, bunu yapabilirler ve yalnız 10 livre para öderler." Rütbelerin böyle sımsıkı kapatılması Paris'in bir dokumacılar loncasının tüzüğünde nihaî sonucuna varır: "Bir ustanın oğlundan başka kimse dokumacı ustası olamaz."

Usta olarak durumlarını düzeltme fırsatının ortadan kalktığını gören kalfalar ne yaptılar? Tabiî memnun kalmadılar

bu gelişmeden. Hakları ve çıkarlarının ustalarınkilere karşıt olduğunu gittikçe daha iyi görüyorlardı. Ne yapabilirlerdi bu konuda? Kendi kalfa birliklerini kurdular. "Ustalar nasıl şu ya da bu imalâtın tekelini sağlamaya çalışıyorlarsa onlar da çalışma tekelini ele geçirmeye çalıştılar. Böylece, Paris çivicileri arasında, o yöreden işsiz biri olduğu sürece dışarıdan *compagnon* (kalfa) tutmak yasaktı... Tolouse'de çalışan ekmekçiler, Paris'te çalışan ayakkabıcılar usta derneklerine tekabül eden birlikler kurdular."

Bugünün sendikaları gibi bu kalfa birlikleri de üyelerine daha yüksek ücret sağlamaya çalışıyordu. Yine bugünkü sendikalar gibi onların bu çabalarına ustalar karşı çıkıyordu. Ustaları şehrin yetkililerine şikâyet ediyor, onlar da kalfa birliklerini yasa dışı ilân ediyorlardı. Şu eski belge bize 1396'da Londra'da semerci ustalarıyla kalfaları arasındaki anlaşmazlığı anlatıyor: "Uydurma bir din örtüsü altında birçok aşağı zanaat erbabı (bunlara günümüzde "kızıllar" denirdi) kalfaları aldatıp etkilemiş ve onlarla ücretlerini aşırı ölçülerde yükseltmek amacı güden dernekler kurmuşlardır... Alınan karara göre (Şehremini ve Şehir Meclisi tarafından) adı geçen zanaatta çalışanlar gelecekte o zanaatın ustalarının emrinde ve yönetiminde bulunacaklardır; şehirdeki öbür zanaat erbabının da olduğu ve olması gerektiği gibi; ve gelecekte hiçbir dernek; birlik, kardeşlik kurmayacak, toplantı yapmayacak, yoksa cezalandırılacaklardır" vb.

Fransa'da da aynı şey oluyordu. 1541'de Lyon Konsülleri, İhtiyar Heyeti ve halkı I. François'ya şöyle şikâyet ediyorlardı: "Son üç yıldır bazı işçiler, ahlâksız bir hayat süren matbaa kalfaları, öteki kalfaların da isyancı olmasına yol açarak bir araya geldiler ve matbaacı ustalarının daha yüksek ücret ödemesini ve alışılmış gelenekte olduğundan daha fazla yemek verilmesini istiyorlar... Bunun sonucunda adı geçen Lyon şehrinde adı geçen zanaat hemen hemen tamamen

ortadan kalkmış durumdadır..." Öfkeli dilekçe sahipleri sadece şikâyetle yetinmediler, François'nın hemen yasa haline getiriverdiği bir çare de önerdiler. Şöyle diyordu yasa: "Adı geçen matbaacı çırak ve kalfalarının sözleşmeleri, tekelleri olmayacak, kendilerine yüzbaşı, çavuş seçemeyecekler, hiçbir alâmet veya sancakları olmayacak, ustalarının evlerinin mutfağı çevresinde beşten fazlası mahkeme izni olmadan bir araya gelemeyecek, yoksa hapsedilecek, sürgün edilecek, tekelci olarak ceza göreceklerdir...

"Adı geçen kalfalar başlanan her işi bitirmeli, tamamlanmadan bırakmamalı, grev yapmamalıdır."

Tahmin edebileceğiniz gibi ücret anlaşmazlıkları Kara Ölüm'den hemen sonra özellikle keskindi. Emeğe bu kadar ihtiyaç duyulan bir dönemde ücretlerin hızla yükselmesi doğaldı. Köylerde nasıl ücretleri salgın öncesi düzeyde dondurmak için yasalar çıkarıldıysa şehirlerde de aynı amacı güden benzer yasalar çıkarıldı. İngiltere'de 1349 İşçiler Yasasına göre "kimse kimseye alışılmışın üstünde ücret, gündelik ya da aylık ödeyemez, ödemeye söz veremez... kimse de bunu hiçbir şekilde alamaz ve isteyemez, yoksa aldığının iki katı ceza kesilir... eyerciler, dericiler, debbağlar, ayakkabıcılar, terziler, nalbantlar, marangozlar, taşçılar, kiremitçiler, sandalcılar, arabacılar ve başka zanaatkâr ve işçiler emek ve zanaatlarına şimdiye kadar istenenin üstünde para almayacaklar."

Buna benzer bir yasa Fransa'da da 1351'de çıktı: "Geçen yıllarda üzüm toplayanlar bağlara iyi bakmalıdır ve bu iş için Salgın'dan önce aldıklarının üçte biri oranında fazla ücret alacaklardır, ama daha fazlasını, söz verilmiş olsa bile, alamayacaklardır... ve onlara burada yazılı olandan fazla gündelik veren ve daha fazla alan... alan ve verilenden altmış sols ceza alınacaktır... ve cezayı nakdî olarak ödeyecek paraları yoksa kuru ekmek ve suyla dört gün hapse konacak-

lardır..." Bu yasa ötekinden biraz daha adil görünüyor, ama ceza ödeyememe durumunda verilecek para ve hapis cezasının, efendiden çok parasız işçiye verilmesi daha muhtemeldi. Ayrıca, insanları hapse atmakla iş gücü darlığına çare bulunmayacağı da açıktır.

Bu kurallar başarılı olmadı. Patronlar daha çok verdi, işçiler de daha çok istedi ve aldı. İşçi dernekleri dağıtılıyor, üyeleri para veya hapis cezasına çarptırılıyordu; ama yeni yeni dernekler doğuyor, daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları için grevler birbirini izliyordu. Aslında kalfalar bu birliklere katılmasına izin verilmeyen başka birçok işçiden daha iyi bir durumdaydı; ötekiler herhangi bir loncada herhangi bir hakkı olmayan ve açlıktan ölmeyecek kadar bir ücret karşılığında sefil koşullarda zengin endüstricilerin insafına kalan işçilerdi. Bu insanlar sağlığa zararlı berbat deliklerde yaşarlardı; ne işledikleri hammaddelerin sahibiydiler, ne de kullandıkları iş araçlarının; emeğinden başka bir şeyin sahibi olmayan, geçimi için bir işverene ve elverişli piyasa koşullarına bağımlı bulunan modern proletaryanın öncüleriydiler. Şehirlerde iki uç daha vardı: Kenar mahalleler (parlak zamanında Floransa şehrinde 20.000'den fazla dilenci olduğu söylenir) ve, tepede, gerçek bir lüks içinde yaşayan asıl zenginler.

Şehirlerin feodal beylerine karşı özgürlük kavgalarında zengin, fakir, tüccar, usta, çırak, bütün şehirliler güçbirliği yapmışlardı. Ama zaferin meyvelerini üst sınıflar topladı. Aşağı sınıflar ise sadece efendi değiştirmekle kaldılar; eskiden hükümet feodal bir lordun elindeyken şimdi en zengin şehirlilerin ellerindeydi. Yoksulların hoşnutsuzluğu küçük zanaatların bu güçlü efendilere karşı öfkesi ve kıskançlığıyla birleşince ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında köylü ayaklanmaları gibi Batı Avrupa'yı baştan başa saran isyanlar ardarda patlak verdi. Bir sınıf mücadelesiydi

bu – zengine karşı fakirin, ayrıcalıklıya karşı ayrıcalıksızın. Bazı yerlerde yoksullar savaşı kazandılar, kısa sürelerle şehirleri elde tutup fazlasıyla ihtiyaç duyulan reformları yaptılar ve sonra devrildiler; bazı başka yerlerde zafer onların oldu ama kendi aralarında kavga edip kısa zamanda yıkıldılar; çoğu yerde zenginler kazandı – ama oralarda da zenginler birleşen, ezilen sınıfın kudreti karşısında epey korkulu anlar yaşadılar.

Bu düzensizlik döneminden sonra loncalar çöküş evresine girdiler. Serbest şehirlerin kudreti azalmıştı. Bir kere daha, dışarıdan denetleniyorlardı – bu sefer, öncüleri bildikleri dük, prens ya da krallardan daha güçlü, örgütsüz kesimleri bir ulusal devlet haline toplayıp, perçinleyen biri tarafından.

7

İŞTE GELİYOR KRAL!

Bu kitap onbirinci ya da onikinci yüzyılda yazılsa yazarın işi çok daha kolay olurdu. Burada ele alınanların çoğu çok eski yazıların incelenmesine dayanıyor. Bu yazılar çok zaman yabancı bir dilde – Latince, eski ya da modern Fransızca, eski ya da modern Almanca. Ama geçmişin belgelerini tarayan erken Ortaçağ dönemi tarihçisi her şeyi en iyi bildiği dilde yazılmış bulurdu – Latince. Londra, Paris, Hamburg, Amsterdam veya Roma'da oturması hiç fark etmezdi. Latince bütün bilim adamlarının ortak diliydi. O dönemde okula giden çocuklar, İngilizce, Fransızca, Almanca, Felemenkçe veya İtalyanca çalışmazlardı. Latince çalışırlardı. İnsanlar İngilizce, Fransızca Almanca falan konuşurlardı, ama bu diller daha sonraki çağlara kadar yazıda kullanılmadı. İspanya'da İncil'i okuyan İspanyol keşiş, İngiliz manastırındaki keşişin okuduğu aynı kelimeleri okuyordu.

O dönemde üniversiteye gitseniz orada bütün Batı Avrupa'dan gelmiş, hiç güçlük çekmeden konuşan ve okuyan öğrenciler bulurdunuz. Üniversiteler gerçekten evrensel kuruluşlardı.

Din de evrenseldi. Her Hıristiyanım diyen, Katolik Kilisesi'nin eline doğardı. Zaten başkası yoktu. İsteseniz de istemeseniz de, bu kiliseye vergi verir, onun kuralları ve yönetmeliklerine bağlı olurdunuz. Southampton'daki kilise ayini Cenova'dakinin hemen hemen tıpkısıydı. Dine karşı hiçbir devlet sınırı yoktu.

Herkes çocukların ulusal yurtseverlik içgüdüsüyle doğduğunu sanır bugün. Tabiî bu doğru değildir. Ulusal yurtseverlik, ulusal kahramanların yaptıkları büyük işleri sürekli dinlemek ve okumaktan oluşur. Onuncu yüzyıl çocuklarının okul kitaplarında kendi ülkelerinin gemilerinin düşman gemilerini batırışının resmi yoktu. Nedeni de çok basit. Bugün bildiğimiz anlamda ülke yoktu o zaman.

Bundan önceki bölümden hatırlayacağınız gibi endüstri aile evinden çıkıp şehirlere kaymıştı. Mahalliydi, ulusal değildi. Chester loncası için Londra'dan gelip kendi tekeline el atacak olan mal Paris'ten gelene kadar "yabancı"ydı. Toptancı tüccar dünyayı kendi bölgesi sayıyordu – pazar olarak her yeri aynıydı dünyanın.

Ama Ortaçağ'ın sonlarına doğru, onbeşinci yüzyıl boyunca bütün bunlar değişti. Uluslar oluştu; ulusal endüstri kuralları mahallî kuralların yerini aldı; ulusal yasalar, ulusal diller, hatta ulusal kiliseler ortaya çıktı. İnsanlar artık kendilerini Madrid'in, Kent'in, Burgonya'nın değil, İspanya, İngiltere veya Fransa'nın yurttaşı olarak görüyorlardı. Şu şehrin ya da bu feodal lordun değil, bütün bir ulusun efendisi olan kralın uyruğunda görüyorlardı kendilerini.

Bu ulusal devlet nasıl ortaya çıktı? Birçok nedeni vardı – politik, toplumsal, dinî, ekonomik. Bu ilginç konu üzerine ciltlerce kitap yazılmıştır. Biz nedenlerin sadece bir ikisine, öncelikle de ekonomik olanlarına yer verebileceğiz.

Onuncu yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadarki bu dönemin önemli gelişmesi, orta sınıfların güçlenmesidir. Yaşayış biçi-

minde değişiklikler bu yeni sınıfın büyümesini kolaylaştırdı, bu sınıfın gelişimi de toplumun yaşayış biçiminde yeni değişiklikler yarattı. Eski düzende bir amaca hizmet eden kurumlar çürüdü ve öldü; yerlerini alacak yeni kurumlar doğdu. Bu, tarihin bir yasasıdır.

Yaşadığı yörede yeterince polis olup olmamasından dertlenen adam, parası çok olan adamdır. Karayollarından mallarını veya paralarını başka yerlere gönderenler bu yollarda soyguncu veya vergi turnikesi bulunmaması için en fazla patırtıyı çıkaranlardır. Kargaşalık ve güvensizlik iş için kötüdür. Orta sınıf düzen ve güvenlik istiyordu.

Kimden medet umabilirlerdi? Feodal yapı içinde kim düzeni ve güvenliği garanti edebilirdi? Eskiden koruyuculuğu soylular, feodal lordlar sağlamışlardı. Ama şehirler, işte bu lordların taleplerine karşı savaşmışlardı. Yakıp yıkan, yağma ve talan yapan, bu feodal ordulardı. Soyluların askerleri asker olarak düzenli maaş almaz, her şehri yağma eder ve buldukları her şeye el koyarlardı. Savaşan lordların kavgası hangi taraf kazanırsa kazansın, mahallî halkın perişan olması demekti. Ticareti o kadar güçleştiren de ticaret yolları üstünde, değişik yerlerde, değişik feodal lordların varlığıydı. Merkezî bir otoriteye, ulusal bir devlete ihtiyaç vardı. Feodal kargaşalıktan düzen çıkarabilecek üstün bir iktidar. Eski lordlar artık eski toplumsal işlevlerini yerine getiremiyorlardı. Günleri dolmuştu. Güçlü merkezî iktidar zamanı gelmişti.

Ortaçağda kralın otoritesi teoride vardı ama pratikte zayıftı. Büyük feodal baronlar gerçekte bağımsızdılar. Güçlerinin kırılması gerekiyordu; nitekim kırıldı da.

Merkezî otoritenin ulusal iktidarı alabilmek için atması gereken adımlar ağır ve düzensiz bir şekilde atıldı. Belirli bir yöne doğru kesintisizce tırmanan, düzenli aralıklı basamakları olan bir merdivene benzemiyordu bu yol; ikide birde ge-

ri kayılan engebeli bir yoldu. Bir yıl, iki yıl, elli yıl ya da yüz yılda bitmezdi. Yüzyıllar aldı – ama sonunda geldi.

Lordlar, toprak mülklerinin büyük bir kısmını ve serflerini kaybettikleri için zayıflamışlardı. Şehirler onların iktidarına meydan okumuş, yer yer de o iktidarı geriletmişti. Bazı yerlerde de kendi aralarında sürekli savaşarak herkesin hayrına olacak şekilde kendi kendilerini yok ediyorlardı.

Kral, feodal lordlara karşı kavgaya tutuşan şehirlilerin güçlü bir müttefiki olmuştu. Baronların gücünü azaltan her şey onun gücünü artırıyordu. Yapacağı yardım karşılığında şehirliler de ona borç para vermeye hazırdılar. Bu önemliydi, çünkü elinde para olunca vassallarının askerî yardımından vazgeçebiliyordu. Bir lordun sadakatına bağlı olmayan, eğitim görmüş bir ordu kiralayıp parasını ödeyebilirdi. Hem böyle bir ordu daha iyi bir askerî güç olurdu, çünkü tek işi savaşmaktı. Feodal birlikler talim yapmaz, bir arada doğru dürüst çalışacak düzenli bir örgütlenmeye girmezlerdi. Talimli, disiplinli, ihtiyaç duyulduğunda el altında bulunan, savaşmak için ücret alan bir ordu büyük bir ilerlemeydi.

Ayrıca, askerî silâhlardaki teknik ilerlemeler de yeni bir ordu çeşidi gerektiriyordu. Barut ve top ortaya çıkıyordu, bu silâhların etkili bir biçimde kullanılması talimli bir işbirliği gerektiriyordu. Oysa feodal bir savaşçı, kendi zırhını getirebilirdi, topuyla barutunu getiremezdi.

Kral, en yeni silâhlarla donanmış sürekli orduyu emrinde bulundurup, ücretlerini ödemesini sağlayan ticarî ve endüstriyel gruplara teşekkür borçluydu. Borç para ve çeşitli armağanlar alabilmek için, tekrar tekrar bu yeni doğan paralı adamlar sınıfına başvuruyordu. İşte ondördüncü yüzyılda İngiltere kralının Londra şehrinden yardım istediğine bir örnek: "Efendimiz Kralın Kâtibi Sir Robert de Ashby Londra esnaf loncasına geldi ve Kral adına Şehremini Andrew Aubrey'ye haber getirdi... onu ve şehrin bütün

ihtiyarlar meclisini Kral ve Konseyi ile görüşmeye çağırdı... ve Kral sözlü olarak deniz aşırı ülkelerde giriştiği ve girişeceği savaşlardaki masraflarını onlara bildirdi ve kendisine 20.000 sterlin borç vermelerini talep etti... Onlar oybirliğiyle 5.000 mark ödünç vermeye razı oldular; bu paradan fazlasını toplayamayacaklarını söylediler... Bunun üzerine Efendimiz Kral Hazretleri öneriyi tamamen geri çevirdi ve Şehremini ve İhtiyarlar Meclisi ve avama, hangi söz ve koşullarla kendisinin uyruğu olduklarını hatırlatarak yukarıda sözü geçen sorunları daha iyi düşünmelerini buyurdu... ve zor bir iş olduğu halde, Efendimiz Kral Hazretlerine 5.000 sterlin borç vermeyi kabul ettiler... bu öneriyi Kral da kabul etti... on iki kişi seçildi, bunlar adı geçen şehirde ve varoşlarında herkesin durumunu tespit edecek ve herkesin durumuna ve gücüne göre adı geçen 5.000 sterlini toplayarak, bu toplamı Efendimiz Kral Hazretlerine sunacaklardır."

Parası olanların bu parayı elden çıkarmaktan hoşlanacaklarını sakın aklınızdan bile geçirmeyin. Hiç hoşlanmıyorlardı. Buna benzer ödünç paralar veriyorlardı Kral'a. Çünkü karşılığında belirli yararlar sağlıyorlardı. Örneğin, şu aşağıdaki gibi yasaların merkezi otorite tarafından çıkarılması işadamları için kesin bir avantajdı (1389): "Bütün İngiltere'de tek ölçü ve tek tartı kullanılması buyurulmuş ve kabul edilmiştir... Bundan başka ölçü veya tartı kullanan yarım yıl hapis cezasına çarptırılacaktır."

Ayrıca, bir küçük feodal baronun talancı askerlerinin saldırısından kurtulmak da bu paraya değerdi. Çok sayıda feodal can sıkıntısı taleplerinden ve ufak tefek baskılarından onları kurtaracak bir merkezi otoriteyi, parayla desteklemeye hazırdılar. Sonuç olarak aşağıdaki, 1439'da, Fransa'da çıkarılan yasada olduğu gibi, yasalar çıkarıp uygulayabilen bir önderle bağ kurmak daha ekonomik oluyordu:

"Uzun zamandır halkın sırtından yaşayan ve bunu hâlâ sürdürmek isteyen silâhlı çetelerin yaptığı ve yürüttüğü aşırı yağmalara çare bulmak ve son vermek için...

"Kral herkesin, kendisi ve soyunun bütün kamusal şeref ve görevlerden, soyluluğun hak ve ayrıcalıklarından yoksun kalması ve kendinin tutuklanıp malına el konulması pahasına, hangi kesimden olursa olsun, Kral'ın izni, ruhsatı, rızası ve kanunu olmadan silâhlı adamlar kabul etmesini yasaklamıştır...

"Aynı ceza tehdidiyle Kral, bütün yüzbaşıların ve askerlerin tüccarlara, işçilere, sığırlara, atlara veya başka yük hayvanlarına, ister tarlada, ister arabada el koymamasını ve onları, ve taşıdıkları, götürdükleri arabaları, malları, yükleri rahatsız etmemelerini ve hiçbir şekilde fidye almak üzere tutmamalarını emreder; çalışmalarını, gidip gelmelerine, mallarını ve yüklerini huzur ve güven içinde taşımalarına izin verilecek, hiçbir şekilde bir şey istenmeyecek, durdurulmayacak ve rahatsız edilmeyeceklerdir."

Eskiden hükümdarın geliri kendi topraklarının akarından oluşurdu. Ulusal vergi sistemi yoktu. 1439'da Fransa'da kral "taille" adıyla bilinen düzenli bir para vergisi koymayı başardı. Hatırladığınız gibi geçmişte vassalların hizmetleri toprak bağışı karşılığında sağlanırdı. Şimdi para ekonomisinin büyümesiyle bu artık gerekli olmaktan çıkmıştı. Bütün krallıkta, toprakla değil parayla çalışan kraliyet görevlileri para vergisi toplayabiliyorlardı. Ülkenin her yerine yerleştirilen maaşlı kraliyet memurları kral adına yönetme görevini yürütebiliyorlardı – feodal dönemde bu işi soylular, toprak karşılığında yaparlardı. Bu önemliydi.

Hükümdarlar güçlerinin malî takatlarına bağımlı olduğunu açıkça görüyorlardı. Paranın da, ancak ticaret ve endüstri ilerledikçe hazinelerine aktığı gittikçe belli oluyordu. Dolayısıyla, krallar ticaret ve endüstrinin gelişmesiyle ilgilen-

meye başladılar. Her şehirde küçük bir grup için tekel yaratmak ve sürdürmek üzere kurulmuş lonca yönetmeliklerinin ticaret ve endüstrinin gelişmesine ayak bağı olduğu çok geçmeden anlaşıldı.

Bir bütün olarak ulus çerçevesi içinde düşünen herkes aşırı ve çatışan mahallî kuralların bir yana atılıp şehirler arasındaki kıskançlığa son verilmesi gerektiğini düşünürdü. Örneğin, "1443'te Frankfurt Deri Panayırı'nın, Berlin Ayakkabıcılarına açılması için prensin yasa çıkarması" zorunluğu, çok saçma bir şeydi. Ulusal krallığın iktidarı sağlamlaştıkça krallar ulusun bütünü adına mahallî tekelcilerle mücadeleye başladılar. 1436'da İngiltere'de çıkan bir yasa şunları söylüyor: "Loncaların, kardeşliklerin ve başka şirketlerin ustaları, yönetici ve işçileri birleşiyor... kendilerine bir yığın yasa dışı ve akıl dışı tüzük yapıyorlar. Oysa her şeyin teşhisi, cezalandırılması ve düzeltilmesi yalnız Kral'a aittir... Efendimiz Kral Hazretleri Dinî ve Dünyevî Lordların Tavsiye ve Rızası ve adı geçen Avamın Ricasıyla adı geçen bu parlamento Yetkisine dayanarak buyurmuştur ki bütün böyle birleşik lonca, Kardeşlik ya da Şirketlerin Usta, Yönetici ve İşçileri... bütün Kayıt ve Beratlarını Sulh Yargıçları önüne getirecekler... ve ayrıca buyurmuştur ki adı geçen Yetki uyarınca, bundan böyle Usta, Yönetici ve işçiler bu gibi tüzükler çıkarmayalar... ancak önceden getirilip önceden sunulur ve iyi ve akla yakın bulunursa... Sulh Yargıçları tarafından..."

Fransa kralının çıkardığı daha da geniş kapsamlı bir yasa, bu ülke kralının artan gücüne bir kanıttır: "Tanrı inayetiyle Fransa Kralı Charles... Büyük Konseyimizin uzun tartışmalarından sonra... buyurmuştur ki... adı geçen Paris şehrimizde bundan böyle zanaat ve lonca ustaları bulunmayacak... Her zanaatta bizim Memurumuz tarafından... adı geçen zanaatın birtakım ihtiyarları seçilecek... ve bundan böyle artık

hiçbir şekilde bir zanaat kardeşliği şeklinde dernek kuramayacaklar... ancak bizim rızamız, ruhsat ve iznimizle... veya memurumuzun rızasıyla... yoksa isyancı sayılacak, bize ve Fransa tahtına karşı itaatsizlik yapmış olarak can ve mallarını kaybedebileceklerdir."

Kudretli şehirlerin tekellerini kısıtlamak azımsanacak bir başarı değildi. Şehirlerin en güçlü olduğu Almanya ve İtalya'da ancak yüzyıllar sonra onlara boyun eğdirecek güçte bir merkezî otorite kurulabildi. Ortaçağın en güçlü ve en zengin topluluklarının, değişen ekonomik koşullarla başa çıkabilecek birliğe niçin en son varabildiklerinin bir nedeni budur. Bazı başka bölgelerde bazı şehirler güçlerinin bu şekilde kısıtlanmasına karşı savaşma derecesinde direnmişlerdi ama, kıskançlık ve nefretleri ulusal güçlere karşı birleşmelerini imkânsızlaştırmış –ve kendi yararlarına olarak– yenilmişlerdi. İngiltere, Fransa, Hollanda ve İspanya'da ekonomik hayatın birimi olarak devlet şehrin yerini aldı.

Gerçi birçok şehir ve lonca ayrıcalıklarından vazgeçmek istemedi. Bunları ellerinde tutabildikleri sürece de kraliyet otoritesinin gözetimi altındaydılar. Ulusal devlet sonunda kazandı, çünkü güçlü merkezî hükümetin ve ekonomik etkinlik için daha geniş bir alanın avantajları bir bütün olarak orta sınıfların çıkarına daha uygundu. Krallar burjuvaziden aldıkları paraya el bağlıyor, büyüyen krallıklarını yönetmekte gittikçe burjuvaların nasihat ve yardımlarına bağımlanıyorlardı. Yargıçları, bakanları, genel olarak memurları bu sınıftan geliyordu. Onbeşinci yüzyılda Fransa'da Lyonslu bir banker ve zamanın en zengin adamlarından biri olan Jacques Coeur Krala danışman oldu; Tudor Çağı İngiltere'sinde bir avukat olan Thomas Cromwell ve bir dokumacı olan Thomas Gresham Kral'ın bakanları arasındaydı. "Onunla (kraliyet) müteahhit ve işverenlerden meydana gelen endüstriyel burjuvazi arasında sözsüz bir anlaşma or-

taya çıktı. Politik ve toplumsal etkilerini, zekâlarının ve servetlerinin kaynağını monarşik devletin hizmetine sundular. Buna karşılık devlet de onların iktisadî ve toplumsal ayrıcalıklarını artırdı... Ücretli işçileri emirlerine verdi, başkaldırmalarını engelledi ve burjuvaziye boyun eğmeye zorladı."

"Al gülüm, ver gülüm"ün çok iyi bir örneğiydi bu.

İngiltere'de bu çağın ilginç bir belirtisi Venediklilerin ve Londra'da Steelyard denen bir yerde bir "istasyon"u bulunan Hanseatic League'den Alman tüccarlarının kovulmasıydı. Ülkenin ithalât ve ihracat ticaretini hep yabancılar denetlemişlerdi. Para getiren bu ticarî ayrıcalıkları krallardan satın almışlardı. Ama onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda İngiliz tüccarları da başlarını dikmeye başlamışlardı. Özellikle tüccar serüvenciler bu kârlı ticareti yabancıların elinden kapmak isteyen canlı, uyanık bir gruptu. İlkin pek başarılı olamadılar, çünkü kral bu tavizler karşılığında aldığı parayı onlardan istiyordu ve sert tedbirler başka güçlerle kavgaya yol açabilirdi. Ama İngiliz Tüccar Serüvenciler diretti ve 1543'te Venedikliler ayrıcalıklarını kaybettiler; altı yıl sonra da Hanse Ligası krala şöyle şikâyette bulunuyordu: "... Çok eski zamanlardan beri bu Hanse tüccarlarına bağışlandığı halde ve aynı bağış... majesteniz tarafından yenilenip vaad edildiği, adı geçen tüccarlara ve mallarına hiçbir haraç, vergi, fazla ödeme konmayacağı söylendiği halde... bütün bunlara karşın Londra kassarları ve keskicileri lehine... öyle ferman çıktı ve öyle uygulanıyor ki hiçbir Hanse tüccarı, malını kaybetmek korkusundan İngiltere diyarına ham ve kesilmemiş kumaş getirmeye cesaret edemiyor."

Hanse İngiltere'den yapağı alıp *Flandr'da ve Almanya'da* kumaş yaptırdığı için, büyüyen İngiliz yünlü dokuma endüstrisi de İngiliz Tüccar Serüvencilerine destek oldu. İngiliz dokumacılarıyla İngiliz Tüccar Serüvenciler birleşince (Kral'ın bakanı olan dokumacı Gresham'ın da yardımıy-

la) davayı kazandılar. Alman Hanse'ının ayrıcalıkları gitgide kısıtlandı ve 1597'de, Steelyard'da, bir zamanların kudretli Hanse'ının Londra şubesi nihayet kapatıldı.

Tarlasını sürmek isteyen köylü, zanaatına devam etmek isteyen esnaf ve ticaret yapmak –barış içinde– isteyen tüccar, sürüyle mahallî yönetmelik yerine tek bir geniş yönetmelik, kargaşalık yerine birlik getirecek güçlü bir merkezî hükümetin kurulmasını istiyorlardı. Ulusallığa yol açan çeşitli davalardan bir ulusçuluk duygusu oluştu. Jeanne d'Arc'ın hayatı, mücadelesi ve ölümünde bu açıkça görülür. Fransa'da feodal lordlar özellikle güçlüydü ve İngiltere'yle Yüz Yıl Savaşları sırasında en güçlüleri olan Burgonya Dükü İngiltere ile ittifak kurarak Fransa Kralına büyük kayıplar verdirmişti. Burgonya'nın Fransa'nın bir parçası olmasını isteyen Jeanne d'Arc, düke şöyle bir mektup yazmıştı: "Jeanne sizin... Fransa Kralıyla uzun, doğru ve güvenli bir barış yapmanızı istiyor... bütün yüreğimle, kutsal Fransa Krallığına karşı savaşmamanızı rica ediyorum."

Jeanne, Fransız ordusuna *Fransızlık* duygusu ve inancı vererek, yüreklendirerek, kralın davasını *bütün* Fransızların davası haline getirerek, herkesi Fransa'nın davası için kendisi kadar fanatik olmaya çağırarak vatanına hizmet etti. Jeanne'ın "bir damla Fransız kanı döküldüğünü gördüm mü saçlarım diken diken oluyor" gibi sözler söylediğini işiten, feodal bir lord hizmetindeki bir asker, lordunun ötesine bakıyor ve Fransa'ya, Vatan'ına bağlılığını düşünüyordu. Böylece ulusçuluk bölgeciliğin yerini aldı ve birleşik bir krallığın başında güçlü bir hükümdar egemenliği çağı başladı.

Bernard Shaw'un, Jeanne d'Arc üzerine değerli oyunu *Saint Joan*'da, bu yükselen ulusçuluk ruhunun etkileri üzerine bir bölüm vardır. Bir İngiliz din adamıyla bir İngiliz feodal lordu bir Fransız lordunun askerî yetenekleri üstüne konuşuyorlar:

"*Rahip*: Topu topu bir Fransız efendim.

"*Soylu*: Bir Fransız mı? Nereden kaptınız o lâfı? Bu Burgonyalılar, Bretonlar, Pikarlar ve Gaskonlar artık kendilerine Fransız demeye mi başladılar, bizimkilerin İngiliz demesi gibi? Sahiden de Fransa veya İngiltere'nin memleketleri olduğunu söylüyorlar. Onların memleketleri! Bu düşünce biçimi moda olursa sen, ben ne olacağız?

"*Rahip*: Niçin efendim? Bize ne zararı olur?

"*Soylu*: İnsanlar iki efendiye birden hizmet edemezler. Dillerine doladıkları bu vatana hizmet lâkırdısı tutarsa, feodal lordların otoritesine de elveda, kilisenin otoritesine de."

Uzak görüşlü soylu şüphesiz haklıydı. Hükümdarın karşısında kalan tek güçlü rakip kiliseydi ve ikisinin çatışması kaçınılmazdı. Ulusal krallar bir devlete iki baş düşünemiyorlardı. Papanın gücü de onu feodal lordların hepsinden daha tehlikeli kılıyordu. Papayla kral durmadan takışıyorlardı. Örneğin, bir yer boşalınca piskoposları kimin seçeceği sorusu vardı. Bu işler iyi para getirdiği için konu önemliydi – tabiî para, kiliseye vergi ödeyen büyük halk kitlelerinden geliyordu. Çok paraydı, kral da, papa da kendi adamları alsın istiyorlardı. Krallar bu para getiren işleri tabiî kıskanç gözlerle seyrediyor – papanın atama yapma hakkını tartışıyorlardı.

Kilise dehşetli zengindi. Hesaplandığına göre bütün toprakların üçte biriyle yarısı arasında bir kısmının sahibiydi –yine de ulusal hükümete vergi ödemeye yanaşmıyordu. Kralların paraya ihtiyacı vardı, zaten muazzam olan, durmadan da artan kilise servetinin vergilendirilmesi, devletin yürütme masrafına katkıda bulunması gerektiğini düşünüyorlardı.

Kavganın bir başka nedeni de bazı davaların normal mahkemede değil, kilise mahkemelerinde yargılanmasıydı. Çok zaman da kilise mahkemesinin kararı kral mahke-

mesi kararına aykırı oluyordu. Ceza ve kefalet olarak ödenecek paraları devletin mi, yoksa kilisenin mi alacağı sorunu da önemliydi.

Sonra bir de, papanın bir ülkenin içişlerine karışmayı kendine hak bilmesinden doğan sürtüşmeler vardı. Kilise böylece hükümdara politik rakip de oluyordu.

Şu halde ortada, kralın uyruklarının uyrukluğunu bölen, toprak ve para olarak büyük servete sahip ulus–üstü bir güç vardı; onun mülklerinin geliri, kralın hazinesine akacağı yerde Roma'ya ganimet olarak gidiyordu. Papaya karşı muhalefetinde kral yalnız da değildi. Papa VIII. Boniface kendisi 1296'da şöyle yazıyordu: "Dünyevî kesiminin dinî sınıfa düşmanlığı modern zamanların deneyleriyle de açıkça pekişen çok eski bir geleneğe dayanır."

Kilisenin yığınla suistimalini görmemek elde değildi. Kilisenin vaız verirken söylediğiyle yaptıkları arasındaki uçurumu en aptal insan bile görebilirdi. Ne kadar eğri olursa olsun para elde etmek için her yola başvurması herkesin gündelik konusuydu. Sonradan Papa II. Pius olan Eneas Silvius şöyle yazıyordu: "Roma'da parasız hiçbir şey elde edilemez." Chaucer zamanında yaşayan Pierre Perchoiere ise şöyle diyordu: "Kilise parası yoksullara harcanmıyor, papazın kendi gözde yeğenlerine, akrabalarına gidiyor."

Ondördüncü yüzyıldan bir trubadur şarkısı kilisenin tepeden aşağıya bütün sınıflarına karşı beslenen duyguları dile getirir.

Papa kutsal emanetine ihanet eder,
Çünkü zengin hemen gözüne girer,
Yoksul için her şey aslan ağzındadır.
Koca koca servetleri yığar, düzer,
Yoksul halkı koyun gibi güder,
Kendisi sırmalar içinde rahatındadır...

Saygıdeğer kardinallerin de yoktur farkı,
İster sabahın seheri olsun, ister akşam vakti,
Önüne geleni dolandırmak için,
Hesap kitapla dolmuştur hayatları...
Piskoposlarımız da benzer günahlar içinde,
Acımasızca derilerini yüzmede,
Hali vakti yerinde bütün papazların.
Bastırırsın mührünü parasını verince,
Her yazıya, ne olursa olsun içinde.
Ancak Tanrı geçer önüne soygunlarının...
Bir de bütün rahipler, küçük papazlar,
Hepsi dediklerinin tersini yaparlar,
Bir gün uymaz dedikleri, yaptıklarına...
Çünkü bilgili, bilgisiz işleri güçleri,
Ticarete çevirmektir bütün ayinleri,
Ayinin kutsal kurbanı da içinde...
Çektikleri çilenin gösterişi boldur,
Bütün keşişlerle frerlerde,
Ama uydurmaların en boşu da budur.
Oysa evlerinde yaşadıkları hayattan
Kat kat iyidir durumları, yeminlerinin,
Ve bütün dervişlik uydurmalarının rağmına.

Martin Luther 1517'de "Doksan Beş Tez"i Wittenberg kilisesine çivilemeden yüzyıllar önce, kilisenin rezaletleri ve suistimalleri herkesin bildiği bir konuydu. Protestan reformundan önce de dinî reformcular vardı. O halde Batı Katolik kilisesindeki bölünme ve tek evrensel kilise yerine ulusal kiliselerin kuruluşu niçin daha önce değil de bu zamanda oldu?

Önceki dinî reformcuların Luther, Calvin ve Knox'dan ayrılan yanları dinden başka şeylerde de reforma kalkışma yanlışlığını yapmalarıydı. İngiltere'de Wycliffe Köylü Ayak-

lanmasının manevi önderiydi. Bohemya'da Hus ise sadece Roma'yı protesto etmekle yetinmemiş, soyluların iktidarını ve ayrıcalıklarını tehdit eden komünistçe bir köylü hareketi yaratmıştı. Dolayısıyla bu hareketler karşılarında yalnız kiliseyi değil, dünyevî otoriteleri de buldular ve böylece ezildiler. Luther ile onu izleyen dinî reformcular ise tehlikeli eşitlikçi öğretiler ileri sürerek egemen sınıfların desteğini kaybetmediler. Luther radikal değildi. Ezilenlerle birleşip başarı şansını berbat etmeye hiç niyeti yoktu. Tersine, reformuna başladıktan kısa bir süre sonra biraz da, kendi öğretisinin etkisiyle geniş çapta bir köylü ayaklanması Almanya'da patlak verince isyanın bastırılmasına yardımcı oldu. Kiliseye karşı başkaldıran bu adam, "her zaman başkaldırmayı mahkûm edenlerin yanında ve başkaldırmaya yol açanların karşısında olacağım" diyebiliyordu. Kilise yönetimine karşı bu kadar öfkelenen bu reformcu, "Tanrı ne kadar kötü olursa olsun ayak takımının isyan etmesine göz yummaz" diyebiliyordu. 1525'te ayaklanan köylüler "İsa bütün insanları özgür yaptı" diye bağırırken Luther şu yüreklendirici sözlerle soyluları onları yok etmeye çağırıyordu: "Bir isyancıyı öldüren... haklı olanı yapar... Onun için gücü yeten vursun, boğsun ya da hançerlesin... gizli ya da açık açık... bu kavgada ölürseniz şehit sayılırsınız, çünkü ölümün en şerefli biçimi budur."

Şu halde Luther'in başarısının bir nedeni, ayrıcalık sahibi olanları yerinden etmeye çalışma yanlışını yapmamasıydı. Reformun bu zamanda olmasının bir başka nedeni, Luther, Calvin ve Knox'un kendilerini izleyenlere söyledikleri sözlerin gelişen ulusçuluk çağında ulusçu duygulara hitap eden sözler olmasıydı. Roma'ya karşı bu dinî muhalefet, gelişen ulusal devlet çıkarlarıyla çakıştığı için başarı şansı büyüktü.

Papalık otoritesine karşı ulusal devlet mücadelesinin git-

gide keskinleştiği bu dönemde Luther'in "Alman Soylularına Hitab"ı prensler için şu sevindirici öğütü içeriyordu: "Madem ki Tanrı dünyevi iktidarı kötülerin cezalandırılması ve iyilerin korunması için yetkili kılmıştır, şu halde bu iktidar bütün Hıristiyanlık dünyasında görevini yapmalı, papa, piskopos, rahip, keşiş, rahibe ayırmadan, her suçluya eşit derecede vurmalıdır." Bu görevin bir parçasının da yabancı denetiminden kurtulmak olduğu kurnazca dile getirilip, kilisenin toprakları ve hazinelerine el koymak olduğu da ima ediliyor. Bu sonuncusu çok önemli. "Kimileri sanıyor ki her yıl üç yüz bin altın Almanya'dan Roma'ya boşu boşuna gönderiliyor... Çok eskiden Alman imparator ve prensleri papanın Alman mülklerinden yıllık gelir almasına izin vermişlerdi; bu miktar her mülkten ilk yılın gelirinin yarısıdır... ve bu gelirler utanç verici şekilde suistimal edildiğine göre... onlar (prensler) topraklarının ve halklarının böyle haksızca ve insafsızca soyulup mahvedilmesine rıza göstermemelidirler; bir imparatorluk ya da ulus yasasıyla bu gelirleri ülke içinde tutmalı, ya da büsbütün ilga etmelidirler."

Bir grup insana, kendi ülkelerinde yetkilerine meydan okuyan güçlü bir yabancıdan kurtulmanın hak değil, üstelik görev olduğunu söyleyin; o insan grubunun gözlerinin önünde, o yabancının büyük servetini, kovulduğu zaman elde edilecek bir ödül olarak sallandırın – kan gövdeyi götürür. Ama Protestan reformu geldiği anda, gelmese bile kilise yine nüfuzu kaybedecekti. Aslında kilise, büyük yararlılığının azalması anlamında zaten nüfuzunu kaybetmişti. Eskiden kilise Tanrı barışını kabul ettirerek toplumu feodal savaşlardan kurtarıp ferahlatacak kadar güçlüydü, ama şimdi kral bu başbelâsı kavgaları durdurmakta daha başarılı oluyordu; eskiden kilise eğitimi tamamen denetlerdi, oysa şimdi tüccarların kurduğu bağımsız okullar vardı; eskiden kili-

se yasası egemenken şimdi ticarî toplumun ihtiyaçlarına daha iyi uyan eski Roma hukuku canlandırılmıştı; eskiden yalnız kilise devlet işlerini yürütebilecek, eğitim görmüş insanları yetiştirirken, şimdi hükümdar ticarî pratik içinde yetişmiş, ülkenin ticaret ve endüstrisinin ihtiyaçlarını çok iyi anlayan yeni bir sınıftan insanlara güvenebiliyordu.

Bu yeni insanlar, bu yükselen orta sınıf, çağdışı feodal sistemin daha fazla gelişmelerine ayak bağı olduğunu seziyordu. Yükselen orta sınıf, bu sistemin müstahkem mevkii olan Katolik kilisesinin ilerlemeye engel olduğunu anlıyordu. Kilise feodal düzeni saldırılara karşı koruyordu; kendisi de feodal yapının önemli bir parçasıydı; feodal bir lord olarak toprağın üçte birine sahipti ve ülkenin servetinin büyük bir kısmını emiyordu. Yükselen orta sınıfın feodalizmi her ülkede ayrı ayrı silmeden önce merkezî örgüte, kiliseye karşı saldırıya geçmesi gerekiyordu. O da öyle yaptı.

Bu mücadele dinî bir görünüş altında yürüdü. Adına Protestan Reformu dendi. Özünde, yükselen orta sınıfın feodalizme karşı ilk önemli savaşıydı.

8

"ZENGİN ADAM..."

Birleşik Devletler Başkanı 31 Ocak 1934'te öğleden sonra saat 3.10'da bir dolardaki altın tanelerinin 25 8/10'dan 15 5/21'e indirilmesini emreden bir bildiriyi imzalarken eski bir İspanyol geleneğini sürdürüyordu. Bu aynı zamanda eski bir İngiliz, Fransız ve Alman geleneğiydi de. Para değerinin düşürülmesi çok eski bir âdettir. Midas gibi dokunduklarını altın yapmak isteyip de beceremeyen Ortaçağ kralları para kazanmanın başka bir yolu olarak paranın değerini düşürürlerdi.

Başkan Roosevelt doların altın içeriğini düşürmekle asıl fiyatları yükseltmeyi amaçlıyordu. Para değerindeki bu düşmenin Birleşik Devletler Hazinesi'ne 2.790.000.000 dolar kâr getirmesi olayın tali yanıydı. Ama Ortaçağ krallarının başlıca amacı kâr etmekti. Fiyatları yükseltmek istemiyorlardı, ama devalüasyon yüzünden fiyatlar nasıl olsa yükseliyordu.

Para değerinin düşmesi ne demektir, hükümdara nasıl dolaysız bir kâr sağlar ve fiyatlar düzeyini yükseltir?

Para değerinin düşmesi sadece madenî paralardaki altın ve gümüş miktarının azalması demektir. Kral eski gü-

müş sikkeye değersiz madenler katarak iki sikke çıkarınca eski gümüş para yerine iki sikke kazanmış oluyordu. Nominal değer hâlâ aynıydı, paraya hâlâ aynı ad veriliyordu, ama değeri yarı yarıya düşmüş oluyordu. Bir somun ekmeğe karşılık oniki yumurta veriliyor olsaydı, altı yumurta verince adına hâlâ düzine deseniz bile aynı somunu alamazsınız. Aynı şekilde, değeri düşmüş paranızla da eskisi kadar çok şey alamazsınız. Daha az gümüş verince, alacağınız ekmek somunu da daha küçük olur. Dolaşımdaki sikkelerin değeri madenî içeriklerinin değerine bağımlıydı, onun için bir sikkede altın veya gümüş miktarı ne kadar azalsa, aynı adı taşısa bile, paranın değeri de o kadar düşerdi. Bir paranın değerinin daha az olduğunu söylemek de aslında alım gücünün az olduğunu söylemektir. Başka bir söyleyişle, fiyatlar yükselir.

Şüphesiz kralların bütün gördüğü, paranın değerinin düşmesinin onlara dolaysız bir kâr sağlayacağıydı. Para değeri fazla hızlı değişince ticaretin zarara uğraması; fiyatlar yükselince yoksulların ve sabit gelirlilerin sıkıntıya düşmesi – bunlar kral için belki fazla önemli değildi, ama uyruklarından bazıları için son derece önemliydi. Çoğu insan, hatta çok kez kral kendisi de para değerinin düşmesiyle fiyatlardaki artış arasındaki bağlantıyı göremiyordu, ama görenler de vardı. Ekim 1358'le Mart 1360 arasında Fransa'da gümüş para değerinde on yedi kere değişiklik olmuştu. Çağdaş bir Parisli şöyle yazıyordu: "Altın ve gümüş paranın aşırı oranları yüzünden yiyecek maddelerinde, metalarda ve herkesin tüketimi için zorunlu ihtiyaç maddelerinde öyle bir fiyat artışı oldu ki basit insanlar geçim yolu bulamıyorlar."

1377'de Lisieux piskoposu olan Nicholas Oresme para üstüne yazdığı ünlü kitapta krala geçici olarak yararı dokunan devalüasyonun aslında halkı aldatmak demek olduğunu söylüyordu: "Buğday, şarap ve başka daha az önemli şey-

lerin ölçüleri kralın mühürüyle damgalanır ve bunlarda hile yapan kimse ahlâksız bir sahtekâr olarak görülür. Aynı şekilde bir sikkenin üstündeki yazılar da paranın ağırlık ve niteliğinin doğruluğunu gösterir. O halde kendi mührünü taşıyan paranın ağırlığını ya da inceliğini bozan bir hükümdara kim inanabilir?.. Bence paradan doğal yararları dışında yarar sağlamanın üç yolu vardır. Bunların birincisi değiştirme sanatı, kambiyodur. İkincisi tefecilik, üçüncüsü de parayı değiştirmektir. Birincisi adi, ikincisi kötü, üçüncüsü daha da kötüdür."

Dört yüz yıl kadar sonra yazan bir İngiliz, Richard Cantillon, sikkedeki değer düşmesinin fiyatlara etkisini güzelce özetledi: "Bütün tarih göstermektedir ki hükümdarlar paranın değerini düşürüp nominal değerini muhafaza ettikleri zaman bütün hammaddeler ve mamuller paranın düşmesi oranında bir fiyat artışına uğrarlar."

Kopernik adını herhalde dünyanın güneş çevresinde döndüğü teorisini 1530'da ilk kez ortaya atan büyük bilim adamı olarak işitmişsinizdir. Ama Kopernik aynı zamanda, para üzerine de incelemeler yapmıştı. Memleketi Polonya'nın para sisteminin değiştirilmesini önermişti. Değişik paraların ticarete engel olduğunu görmüş, yığınla küçük barona para basma izni verileceğine tek ve birleşik bir para sistemine gidilmesini öğütlemişti; en çok da devalüasyon yapılmaması gereğini savunuyordu: "Krallıkların, cumhuriyetlerin çökmesine yol açan çeşitli belâlar vardır ama kanımca bunların başlıcaları dört tanedir: Kavga, salgın, verimsiz toprak ve paranın bozulması." Paranın bozulmasına karşı çıkışın ana gerekçelerini de Oresme özetler: "Bir hükümdarın ülkesindeki paranın sabit bir değeri olmayıp günden güne dalgalanmasına izin vermesi bir rezalettir, ayıptır... Bu değişmeler yüzünden insanlar altın ya da gümüş sikkenin değerini bilemiyor, malları için olduğu kadar para için de pazarlık ediyorlar, oy-

sa bu paranın tabiatına aykırı; çok kesin olması gereken şey kesinsiz, belirsiz... böyle değişmeler, bozulmalar sonucu bir ülkede altın ve gümüş miktarı azalır, ne kadar tedbir alınırsa alınsın daha değerli oldukları yerlere akarlar... Onun için para değeri düşürülen ülkelerde paranın hammaddesi azalır... Ayrıca, değişme ve bozulma yüzünden başka ülkelerden tüccarlar güzel mallarını getirmez olurlar... çünkü o ülkede kötü paranın dolaşımda olduğunu bilirler... Üstelik, bu değişimlerin yeraldığı ülkenin kendisinde bile mal dolaşımı öylesine alt üst olur ki tüccarlarla zanaatkârlar birbirlerine karşı nasıl davranacaklarını bilemezler."

Kralın danışmanları devalüasyon sonuçlarından endişelenirlerdi. Onlar ticaretin yolunda olmasını istiyor, tüccar ve bankerlerin başka ülkelere altın ve gümüş ihraç etmesiyle zaten yetersiz olan maden stoklarının daha da azalmasından hoşlanmıyorlardı. Yoksullar fiyat dalgalanmalarının kurbanıdır genellikle, çünkü zaten çalışmaktan başını kaldırıp kendini koruyacak zamanı ve imkânı yoktur. Oysa para işinin içinde olup durumu bilenler servetlerini korumanın yolunu bulur, hatta böyle zamanlarda kâr bile ederler. Birçok ülke, ticaretin gelişmesi aşamasında o kadar önemli olan altın ve gümüşün ihracına karşı ard arda yasalar çıkardılar. 1477'de İngiltere'de böyle bir yasa kabul edildi: "Müteveffa Kral Altıncı Henry'nin saltanatının ikinci yılında yapılan Kararnameye göre başka şeyler arasında altın ve gümüşün ihracı da yasaklanmıştı... Bu yasaya ve aynı konuya ilişkin başka yasa ve kararnamelere aykırı olarak altın ve gümüş para ve bu ülkenin altın ve gümüşünden yapılma kap-kacak mal olarak bu memleketten çıkarılmakta ve bu da acele çare bulunmazsa adı geçen memleketin yoksullaşmasına ve adı geçen memleketin hazinesinin mahvına yol açmaktadır... Hiç kimse bu memleket sikke ve parasını ya da başka ülkelerin, diyarların paralarını ve altın kap, tabak,

tepsi ya da mücevheri, ya da gümüşü, kral ruhsatı olmaksızın dışarı çıkarmayacaktır."

Krallar sadece olan altın ve gümüşü ülke içinde tutmaya çalışmakla kalmıyor, madencilere özel ayrıcalıklar vererek olan miktarı çoğaltmaya da bakıyorlardı. "Ülkemizde açılmış ve açılacak madenlerde çalışan bütün madenciler, usta ve işçiler... madenleri kendi paralarıyla istedikleri gibi açıp işletebilirler; hiç kimse, ne dinî ve dünyevî lordlar, ne tüccarlar, ne de adı geçen madenlerde hakkı olduğunu iddia eden memurlarımız onlara karışamaz, engel olamaz, onları herhangi bir şekilde rahatsız edemez."

Altın ve gümüşün ticarî gelişme için bu kadar önemli olduğu bu dönemde, ticarî büyüme kendisi bu madenlerin muazzam yataklarının keşfine yol açtı, bu keşif de ticaretin yeniden büyümesini sağladı. Bugün, dört yüz yıllık bir perspektiften, Kolomb'un keşfini daha iyi değerlendirebiliyoruz; ama onbeşinci yüzyılın insanları Kolomb'u Hint Adaları'nı keşfedemediği için başarısız saymışlardı. Ancak onaltıncı yüzyılda Meksika ve Peru'dan İspanya'ya gümüş akmaya başlayınca keşfinin değeri anlaşıldı.

Mallar binlerce mil boyunca, dağlardan, çöllerden, deve, at ve katır üstünde götürülürse; yolun bir kısmında insan sırtında taşınırsa; yol boyunca namussuz kabilelerin saldırması tehlikesi varsa, okyanusta öldürücü kasırgalar ve katil korsanlar tehlikesi varsa; her iki yolda da orada burada çeşitli hükümetler durmadan yüksek vergiler alıyorlarsa; varılan son limanda mallar, orada bu işin tekelini almış olan, dolayısıyla da zaten yüksek olan fiyata esaslı bir kâr koyabilen bir grup tüccara satılıyorsa – bu malların fiyatları ateş pahası olacaktır. Onbeşinci yüzyılın gözde Doğu mallarının fiyatları da işte bu durumdaydı. Doğu baharatı, değerli taşları, ilâçları, parfümleri ve ipekleri Venedik gemilerinin yük beklediği limanlara eriştiğinde epey pahalı oluyorlardı; Vene-

dikliler bunları Avrupa içindeki başlıca dağıtıcılar olan Güney Almanya şehirlerinin tüccarlarına satınca fiyatlar göklere erişiyordu.

Başka ülkelerin tüccarları Doğu ticaretinin muazzam kârlarının yalnız Venediklilere gitmesinden memnun değillerdi – onlar da pay istiyorlardı. Doğu mallarından çok para yapılacağını biliyorlardı, ama Venedik tekelini kaldıramıyorlardı. Doğu Akdeniz Venedik gölü haline gelmişti, yapılacak bir şey de yoktu orada.

Ama Hindistan'a Venedik denetiminde olmayan bir yoldan erişmek denenebilirdi. İtalyan denizcilerinin ilk olarak onüçüncü yüzyılda kullandıkları pusula şimdi pusula kartına yerleştirilebildiği için; usturlapla Ekvatora olan uzaklık anlaşılabildiği için, İtalyan denizcileri kulaktan dolma, hayalî bilgiler yerine somut gözleme dayanan haritalar yapmaya başlayabildiği için; artık kıyı kıyı gitme zorunluğu ortadan kalkmıştı. Belki, insanlar gerekli cesareti gösterebilirlerse, Doğu'ya, o baharat ve mücevher hazinesine yeni bir yol bulunabilirdi.

Gemiler kahramanca her yöne açılıyorlardı. Kolomb'un batı seferi bu yolculuklardan sadece bir tanesiydi. Başka yürekli gemiciler bir kuzey-doğu yolu bulma umuduyla Arktik Denizi'ne yönelmişlerdi. Başkaları Afrika sahili boyunca güneye gidiyorlardı. Sonunda, 1497'de Vasco de Gama bir güney-doğu yolculuğunda Afrika kıtasını dönmüş, 1498'de Hindistan'da, Kalikut limanında demir atmıştı. Hindistan'a deniz yolu keşfedilmişti.

Bu, başka yönlerin arıştırılmasına gerek kalmadığı anlamına mı gelirdi? Hiç bile. Kolomb tekrar tekrar denedi – Amerika kıtası olan engeli aşmak için birkaç kere yola çıktı. Batı yoluna açılıp aynı engelle karşılaşan öteki denizcilerin kimi kuzeye, kimi güneye saparak aradı durdu... 1609'da bile Henry Hudson hâlâ Doğu yolunu arıyordu.

Ararlardı tabiî. Doğu yolunda para vardı – dünya kadar. Vasco de Gama'nın ilk Hindistan yolculuğunda kâr yüzde 6.000 olmuştu! Başka gemilerin de aynı tehlikeli –ama kârlı– yolculuğu yapmasına hiç şaşmamalıydı. Ticaret düzensiz atılımlarla büyüyordu. Venedik eskiden Mısır Sultanı'ndan yılda 420.000 libre karabiber satın alırdı, oysa şimdi Portekiz'e dönen bir tek geminin ambarında 200.000 libre karabiber vardı! Eski Doğu yolunu Türkler'in ele geçirmiş olması artık önemli değildi; Umut Burnu'nu dolaşarak Doğu'ya gitmek tüccarları Türklerin iyi niyetine ve Venediklilerin tekellerine bağımlı olmaktan kurtarmıştı.

Ticaretin yönü ve yolları değişmişti artık. Eskiden Venedik'le Güney Almanya şehirlerinin coğrafî konumu onları batılarındaki ülkelerden daha avantajlı kılmışken, şimdi Atlas Okyanusunda kıyısı bulunan ülkeler avantajlı olmuştu. Venedik ve ticaret bakımından ona bağlı olan şehirler artık ticaretin ana yolundan uzak kalmışlardı. Eskiden ticaretin anayolu olan, şimdi ara sokak olmuştu. Yeni ana yol Atlas Okyanusuydu ve Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa ticarî üstünlüğü ele geçirmişlerdi.

Tarihin bu dönemi haklı olarak "Ticarî Devrim" diye adlandırılır. Görmüş olduğumuz gibi sürekli ve düzenli bir şekilde büyüyen ticaret şimdi dev adımları atıyordu. Girişken tüccarların karşısında yalnız eski Avrupa ile Asya'nın bazı kısımları değil, yepyeni dünyalar olan Amerika ve Afrika da vardı. Ticaret artık nehirlerle, Akdeniz ve Baltık gibi kapalı denizlerle sınırlanmamıştı. Eskiden "uluslararası ticaret" denince Asya'nın bir kısmıyla Avrupa'nın ticareti anlaşılırdı, oysa şimdi bu deyim dört kıtadan meydana gelen, anayolları da okyanuslar olan çok daha geniş bir alanı anlatıyordu. Keşifler Batı Avrupa'nın bütün iktisadî hayatında muhteşem bir yayılma dönemine yol açtılar. Pazarın gelişmesi her zaman iktisadî etkinliği hızlandıran başlıca etki olmuştur. Bu

dönemdeki pazar gelişmesi bu zamana kadar eşi görülmemiş çapta bir olaydı. Alışveriş yapılacak yeni yerler, kendi ülkenizin ürünlerini satacak yeni pazarlar, yurda geri getirecek yeni mallar – son derece bulaşıcı, teşvik edici bir hareketti bu ve yoğun ticarî etkinliğe, yeni keşiflere, buluşlara, yayılmalara yol açtı.

Tehlikeli ama heyecanlı –çok da kârlı– fırsatları değerlendirmek için ticarî şirketler kuruldu. Yeni ticaret şirketlerinden en eski ve en ünlülerinden birinin adına bakın yeter: "Yeni ülkelerin, bölgelerin, adaların ve bilinmeyen yerlerin keşfedilmesi için Tüccar Serüvenciler Şirketi ve Loncası." Bu, kendi başına az şey değildi. Ama bu ad da hepsini göstermiyor. Çünkü "keşif" bir kere yapılınca, kaleler kuruluyor, "menzil"i bekleyecek bir garnizon yerleştiriliyor, yerlilerle anlaşmalara girişiliyor, bir yandan ticaret yürüyor, yabancıları işin içine sokmamanın çareleri araştırılıyordu – gemi yapmak veya almak, tayfa bulmak, belirsiz, tehlikeli yolculuk için yiyeceği ve donatımı sağlamak gibi uzun ve masraflı ön çalışmalar da cabası.

Bütün bunlar para demekti, çok para. Hiçbir kişinin böyle tehlikeli bir işe tek başına yatıramayacağı kadar çok para.

Eski tarz ticaret ve ticaret yollarına göre kurulmuş ticarî birliklerin bilinen biçimleri yeni koşullara uymuyordu. Bilinmeyen ülkelerde, yabancı insanlarla, alışılmadık koşullarda doğru dürüst ticaret yapabilmek, yeni tip bir ticarî birliği gerektiriyordu ve her zaman olduğu gibi, bu talebi karşılayacak yeni bir tip doğdu.

Bir, iki ya da üç bireyin yapamadığını tek bir yönetimle, tek bir birim olarak çalışan birçok birey yapabildi. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıl tüccarlarının Amerika, Asya ve Afrika ile ticaret gibi, büyük bir girişimin gerektirdiği, büyük para toplama sorununa karşı buldukları çözüm yolu anonim şir-

ket oldu. İngiltere'nin ilk anonim şirketi Tüccar Serüvenciler'di. Her biri 25 paund koyan –o zamanlar için büyük paraydı– 240 hisse sahibi vardı. Birçok kişiye hisse satarak büyük ticaret, korsanlara karşı korunma ve kolonizasyon seferleri için gerekli sermaye toplandı. Bu anonim şirketler şimdiki büyük korporasyonların atalarıydı. Şimdi olduğu gibi o zaman da –parası olan– herhangi bir hisse satın alarak anonim şirketin ortağı olabilirdi. Korsanlık seferleri bile anonim şirket tarzında yapılıyordu. Drake'in İspanyollara karşı seferlerinden birinde Kraliçe Elizabeth bile ödünç verdiği birtakım gemilere karşılık hisse senedi almıştı. Bu seferin kârı yüzde 4.700 oldu ve Kraliçenin payına da 250.000 sterlin düştü!

Kraliçenin bu yağma seferiyle gizli ortaklığının pek o kadar da gizli olmadığı Sevilla'dan gelen, 7 Aralık 1569 tarihli şu mektuptan anlaşılmaktadır: "Bu olayın en can sıkıcı yanı da Hawkins'in Kraliçenin yardımı ve gizli rızası olmaksızın böylesine kalabalık ve iyi donanmış bir filo kuramayacağıdır. Bu da Kralın İngiltere Kraliçesine olağanüstü ulak göndererek istediği antlaşmaya aykırı. Söze sadakat göstermemek bu ulusun huyu ve alışkanlığıdır, onun için de şimdi Kraliçe onlardan bilgisi olmadığını iddia ediyor."

Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda örgütlenen bazı şirketlerin adları ticaret ya da kolonizasyon girişimlerini ya da her ikisini birden, nerede yürüttüklerini bize gösterir. Yedi tane "Doğu Hindistan" kumpanyası vardı, en ünlüleri de İngiliz ve Hollanda şirketleriydi; Hollanda, Fransa, İsveç ve Danimarka'da örgütlenmiş dört tane "Batı Hindistan" şirketi vardı. "Levant" ve "Afrika" kumpanyaları da revaçtaydı; Amerikalılar için özellikle ilginç olanları da "Plymouth" kumpanyasıyla İngiltere'de örgütlenen "Virginia" kumpanyasıdır.

Bunca pahalı ve riskli girişimleri göze alan bir şirketin kendi hükümetinden bu ticaretle ilgili mümkün olduğu ka-

dar fazla ayrıcalık koparmak için elinden geleni yapacağını tahmin edersiniz. En önemlilerinden biri de tabiî ticaretin tekel hakkını almaktı. Şirket, kendi bölgesine yabancı tüccarların burunlarını sokmasını hiç istemiyordu. Ticaretteki büyük yayılmanın bu ticaret şirketlerinin cüretli öncülüğünden ileri geldiği iddia edilmiştir. Şimdi tarihçiler buna pek inanmıyor. Şirketlerin dışında kalıp da ticarete girmek isteyen o kadar tüccar olmasının, bu kısıtlayıcı tekeller olmasa ticaret hacminin daha da büyük olabileceğini ispatladığını söylüyorlar.

Her neyse, şirketlerin öncelikle hisse sahiplerine kâr sağlamak için çalıştığını biliyoruz. Bunun için fazla üretim ve geniş çapta satış gerekiyorsa onları yaptılar; üretimi sınırlamakla kâr edilen durumlarda sınırlamaya gittiler. Hollandalılar: "Başka adalardaki karanfil ve hindistancevizi üretimini yok edip yalnız kendi denetleyebildikleri Amboyna'da ekilmesini sağlamak için yerli yöneticilere 3.300 sterlin para verdiler... Doğu Hindistan ticaretlerini geliştirmeye pek meraklı değillerdi. Yüksek kâr oranı sağlayabilecek sınırlar içinde tutmak istiyorlardı."

Bu belirli olayda "yüksek kâr oranı" ticareti geliştirmekten çok sınırlamakla mümkün oluyordu, ama genel olarak ticaretin gelişmesinde yüksek kâr vardı. Ticaretin altın çağıydı bu, servetler oluşuyordu – sermaye birikiyor ve bu da onyedinci ve onsekizinci yüzyılların büyük endüstriyel genişlemesinin temeli olacaktı.

Tarih kitapları şu ya da bu kralın ihtiraslarını, fetihlerini, savaşlarını uzun uzun anlatırlar. Bütün vurguladıkları yanlıştır. Sayfalarını bu krallara ayıracaklarına tahtların ardında duran gerçek güçlere – yani dönemin zengin tüccar ve maliyecilerine ayırsalar çok daha iyi olurdu. Tahtın ardındaki gerçek güçler onlardı çünkü, krallar her vesilede onların malî yardımına başvururlardı. Onaltıncı ve onyedinci

yüzyılların iki yüz yılı boyunca savaş hemen hemen hiç eksilmedi. Savaşın da ödenmesi gerekir. Ödeyen, parası olan adamdı – yani tüccarlarla bankerler.

İspanyol V. Karlos'un (Şarlken) mu, yoksa Fransız I. François'nın mı Kutsal Roma İmparatorluğu tacını giyeceği sorununu çözen, büyük Alman bankası Fugger'in başı olan Alman bankeri Jacob Fugger oldu. Taç Karlos'a 850.000 florine mal oldu, bunun 543.000'i de Fugger'in ödünç verdiği paraydı. Aldığı parayı ödeme işini ağırdan alan Karlos'a yazdığı mektubun tonundan perde arkasında Jacob Fugger'in etkisi hakkında bir fikir edinebiliriz. Parası Jacob Fugger'e muazzam bir kudret sağlamasa böyle bir mektup yazmaya hiçbir zaman cesaret edemezdi: "... Ayrıca Majestelerinizin Acentelerine de büyük miktarda borç para verdik, bu paranın büyük kısmını da bizim dostlardan ödünç almamız gerekti. Majestelerinizin benim yardımım olmaksızın Roma Tacını kazanmayacağınız bilinen bir şeydir, bunu Majestelerinizin Acentelerinin kendi elleriyle yazdıkları belgelerde de ispatlayabilirim. Bu olayda kendi çıkarını düşünmedim. (Siz buna kesinlikle inanmayın!) Çünkü o zaman bana önerildiği gibi Avusturya Hanedanını bırakıp Fransa'ya yardım edecek olsaydım çok para ve mal kazanırdım. Majestenizin ve Avusturya Hanedanının böyle bir durumda ne kadar zararlı çıkacağını Majesteleriniz gayet iyi bilirsiniz."

Onaltıncı yüzyılda bir yerine Fugger'in gölgesi bulaşmayan neredeyse hiçbir önemli olay olmadı. Onbeşinci yüzyılda baharat alışverişiyle uğraşan ünlü bir ticaret şirketi olarak işe başlamışlardı. Ama bankerlikte servet yaptılar. Başka tüccarlarla, krallara, prenslere borç para verdiler ve karşılığında madenlerden, ticarî girişimlerden, kraliyet topraklarından, gelir getiren hemen her çeşit teşebbüsten gelir sağladılar. Paralar ödenemeyince arazilere, madenlere, topraklara –rehin olarak ne konulmuşsa– sahip oldular. Papanın bi-

le Fugger'lere borcu vardı. Her yerde şubeleri, acenteleri vardı. 1546'nın Fugger bilânçosu Alman İmparatorundan, Antwerp şehrinden, İngiltere ve Portekiz krallarından ve Hollanda kraliçesinden alacaklı olduklarını gösterir. O yıl için sermayeleri beş milyon guldendi. Bu çağı falanca kralın saltanatı değil de Fuggerler Çağı olarak adlandıracak tarihçi gerçeğe çok daha fazla yaklaşmış olur.

Fugger'ler çağın en önemli maliyecileriydiler ama neredeyse onlar kadar büyük başkaları da var. Bir başka Alman bankası olan Welser, V. Karl'a 143.000 florin vermişti; onların da ticarî teşebbüslerde, madenlerde, topraklarda büyük yatırımları vardı. Hochstetler, Haug, İmhof, hepsi aynı çeşit tüccar bankacı – işletmeci işini yürütüyorlardı. Bu dönemin İtalyan maliyecileri arasında Frescobaldi, Gualterotti ve Strozzi büyük olma yolundaydılar. Bir iki yüzyıl önce başta gelen adlar Peruzzi ve Medici idi. Malî ve ticarî etkinlik ölçeğinde muazzam artışı ölçmenin en iyi yolu bu iki büyük bankacı ailelerin servetlerini Fugger'lerle karşılaştırmaktır.

"1546-Fugger'ler	40.000.000 dolar
1440-Medici'ler	7.500.000 dolar
1300-Peruzzi'ler	800.000 dolar"

Bütün bu malî ve ticarî etkinliğin merkezi Antwerp'di. Ticaret akımı Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na kayınca bir zamanın büyük İtalyan şehirleri yıkıldı ve Antwerp onların yerini aldı. Bu şehri büyük yapan boyu posu değildi – topu topu 100.000 kişi nüfusu vardı. Her çeşit kısıtlamadan özgür oluşuydu. Ortaçağın öteki şehirleri yabancı tüccarların kendi kapıları içinde iş yapmasını güçleştirirken Antwerp kollarını açıp bağrına basıyordu. Gerçekten serbest bir uluslararası iş merkeziydi – herkes orada ticaret yapabilirdi ve herkes orada ticaret yapıyordu. Tüccarların, simsarların, bankerlerin iş yapmak üzere toplandıkları hükümet binasının

duvarlarında "Her ulus ve dilden tüccarlara açık" ibaresi yazılıydı. Dünyanın her yerinden tüccarlar da bu daveti kabul etmişti. İngiliz kumaşçılığının merkezi Antwerp'di, ayrıca Doğu baharatının en önemli merkezi de burasıydı. Venedikliler baharat ticaretinin tekelini Portekizlilere kaptırmışlardı. Portekizliler de bu işi hemen tamamen Antwerp'den yürütüyorlardı. Son derece önemli bir etkinlik gelişmişti burada – ticaret ve endüstrinin nasıl dev adımlarla ilerlediğini gösteriyordu bu. Alıcıya verilecek bütün malları elde bulundurmak yerine modern simsar ve komisyoncu ortaya çıkmıştı. Sadece standart bir numune göstererek mallarını satıyordu. Ticaret üzerindeki kısıtlamaların geçici bir süre için kaldırılmasıyla önem kazanmış olan panayırlar her zaman serbest olan pazardan ölüm darbesini yediler. Modern mübadele eski pazarı yok etmişti.

Antwerp'in bu kadar önemli bir ticaret merkezi olması aynı zamanda başlıca malî merkez olmasına da yol açtı. Büyük Alman ve İtalyan bankalarının ana depoları buradaydı ve para alışverişi asıl ticaretten bile daha önemli bir hale gelmişti. İşte bu sıralarda Antwerp'de modern maliye araçları gündelik kullanıma girdi. Günün bankerleri mal mübadelesinde ödemenin çabuk ve kolay olması için yollar ve araçlar buldular. Bir ülkeden, örneğin İngiltere'den bir tüccar, uzak bir ülkeden, diyelim İtalya'dan bir tüccardan mal alınca nasıl ödemede bulunacak? İngiliz, İtalyan'a altın ve gümüş mü gönderecek? Bu hem tehlikeli, hem de pahalı. Altını böyle göndermeye gerek bırakmayan bir kredi sisteminin bulunması gerekiyordu. Bu durumda İngiliz'in İtalyan'a borcunu ödemek için mallar karşılığında ona şu kadar borçlu olduğunu söyleyen bir kâğıt imzalaması kararlaştırıldı. Sonra, bir başka alışverişte belki de bir başka İtalyan bir başka İngiliz'den alıp borçlanmış ve o da İngiliz'e borcunu kabul eden bir kâğıt göndermişti. O zaman, merkezî bir banka-

dan iki borç iptal edilebilirdi – İngiltere'den İtalya'ya ve İtalya'dan İngiltere'ye para göndermeye gerek kalmadan. Böyle bir sistem yüzyıllar önce kuruldu. Onaltıncı yüzyıldan bir yazar şöyle anlatıyor: "Adı geçen ülkelerin Lyons (Antwerp gibi bir malî merkez) ve başka ülkelerle şehirlerin tüccarları arasında ödemelerine gelince bunun büyük kısmı kâğıt üstünde olur. Yani, bir yandan sen bana borçlusundur, bir yandan da ben sana borçluyumdur; hepsini iptal eder, ödeşiriz; ve adı geçen ödemeler için hemen hiç para kullanılmaz."

Para aktarımı yapılmaksızın iş yapma mucizesini Cantillon da açıklıyor: "İngiltere Fransa'ya 100.000 ons gümüş borçluysa, Fransa Hollanda'ya ve Hollanda da İngiltere'ye 100.000'er ons borçluysa, bu üç toplam, üç devletin bankerleri arasında bir yerden öbür yere gümüş göndermeye ihtiyaç kalmadan ödeşilir."

Bütün bu bilgiler kendi başlarına önemli değil. Önemli olan, genişleyen ticaretin ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli malî mekanizmanın onaltıncı yüzyılda tüccarlar ve bankacılar tarafından hazırlanmış olmasıdır. Şüphesiz o zamandan beri de değişen koşulları karşılayacak daha yeni ve daha iyi yöntemler de eklendi, ama yüzlerce yıl önce temel oradaydı.

Sömürecek yeni ülkeler açıldıkça, ticaret öne atılıp tüccarlarla bankacılar zenginleştikçe, bu Fugger'ler çağının tarihe insanlığın refahı ve mutluluğunun altın çağı olarak geçeceğini düşünebilirsiniz. Ama öyle düşünürseniz yanılırsınız.

9

"...YOKSUL ADAM, DİLENEN ADAM, HIRSIZ"

Fugger'ler Çağı aynı zamanda Dilenciler Çağıydı. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıldaki dilencilerin sayısını veren rakamlar insanı hayrete düşürür. 1630'larda Paris nüfusunun dörtte biri dilenciydi, taşra yörelerindeki sayıları da bir bu kadar vardı; İngiltere'de durum eşit derecede kötüydü; Hollanda'da dilenci kaynıyordu ve onaltıncı yüzyılda İsviçre'de "evlerini kuşatan ya da yollarda, ormanlarda çeteler halinde dolaşan dilencilerden kurtulmanın başka yolu kalmayınca zenginler bu sefil *heimtlosen*'e (yersiz yurtsuzlar) karşı av partilerine bile giriştiler."

Azınlık için büyük refah döneminde kitlelerdeki bu yaygın perişanlığın açıklaması nedir? Her zamanki gibi nedenlerden biri savaştı. Çoğu kişi Dünya Savaşı'nın 1914-1918'in, Avrupa'nın savaş gören bölgelerinde felâket ve sefalet getirmekte yeni bir aşamaya ulaştığını sanır. Ama bu dönemin savaşları daha da yıkıcıydı – Almanya'daki Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) kadar büyük bir felâket belki de hiçbir zaman yaşanmamıştır. "Toplam nüfusun üçte ikisi kayıptı, kalanların sefaleti de içler acısıydı. Ülkedeki köylerin

altıda beşi yok edilmişti. Palatinate'de bir köyün iki yıl süre içinde yirmi sekiz kere talan edildiğini okuyoruz. Saksonya'da kurt sürüleri dolaşıyordu, çünkü kuzeyde toprağın üçte birinde ekim durmuştu."

Şu halde halkın yoğun sefalet ve acılarının bir nedeni savaştı. Bir nedeni daha vardı: Amerika. Dilenciler Çağı'nı yaratmakta Yeni Dünya'nın da dolaylı ama önemli bir payı oldu. Nasıl?

İngiltere, Hollanda ve Fransa tüccarları ticarette muazzam servetler yaparken İspanyollar hazinelerindeki parayı artırmanın daha basit bir yolunu bulmuşlardı. Kâşifleri Hint Adalarına varıp ticarî kârlar getirmeyi başaramamışlardı ama Kuzey ve Güney Amerika kıtalarına çıkmışlardı. Ve Meksika ile Peru'da çok değerli altın ve gümüş madenleri vardı – kapanın elinde kalıyordu. İspanyol kalyonlarının ambarları satılacak mallarla değil, altın ve gümüşle doluydu, özellikle de gümüşle. Saksonya ve Avusturya'daki madenler büyük miktarda gümüş çıkarıyorlardı ama bu Yeni Dünya'daki topraklarından İspanya'ya akan servetin yanında pek küçük kalırdı. 1545 ile 1600 arasında geçen elli beş yıl için Amerikan madenlerinden yılda 2.000.000 sterlin ekleniyordu. Ve bir maden kurur gibi olurken yeni bir tanesi keşfediliyor, akış azalmıyordu. 1500 ile 1520 arasındaki dönemde İspanya darphanesinde 45.000 kilo gümüş sikke basılmıştı; ama 1545 ile 1560 arasındaki on beş yıllık dönemde üretim altı katına, 270.000 kiloya yükseldi; 1580 ile 1600 arasındaki yirmi yılda ise üretim 340.000 kiloya fırlayarak 1520'dekinin neredeyse sekiz katı oldu.

Amerika'dan İspanya'ya gelen bu muazzam miktarda gümüş İspanya'da kaldı mı? Hayır. Girdiği hızla çıkarak Avrupa'daki dolaşıma katıldı. İspanya kralları aptalca savaşlardan birini bitirip ötekini başlatıyorlardı – levazım ve asker için de nakdî ödeme yapıyorlardı. İspanyollar sattıkla-

rından çok mal alıyorlardı –gümüşü yiyemezlerdi– ve paraları ellerinden akıp onlara satış yapan tüccarların ceplerine doluyordu.

Yıl	*İspanya darphanesinden çıkan gümüş*
1500-1520	(45.000)
1545-1560	(270.000)
1580-1600	(340.000)

Avrupa'ya bu görülmedik gümüş akışının sonucu ne oldu? Fiyatlarda akılları durdurucu yükselişlere yol açtı. Şu malda, bu malda bir iki kuruş değil, her şeyin fiyatı fazlasıyla arttı. Son bin yıllık dünya tarihi boyunca ancak üç dört kere benzerine rastlanan bir ihtilâl oldu fiyatlarda. 1600'de fiyatlar 1500'dekinden iki kat fazlaydılar, 1700'de daha da yükselmişlerdi – fiyat ihtilâli başlamazdan öncekinin üç buçuk katından fazla.

Değeri düşürülmüş sikkenin nasıl para değerini düşürdüğünü, ya da başka bir açıdan bakıldığında fiyatları yükselttiğini görmüştük. Dolaşımdaki para miktarının artması da aynı sonucu verir. Para da insanların ihtiyaç duydukları herhangi bir şeye benzer ve sınırsız bir para stoku çok olduğu için iktisadî bir değeri yoktur – karşılığında bir şey ödememiz gerekmez. Suyu alıp satmayı aklımıza getirmeyiz, ama kurak, sıcak ülkelerde, çöllerde su satılır çünkü talebe göre stok sınırlıdır. Mübadele yöntemi olarak takasın kullanıldığı bir dönemde şarap hasatı iyi, buğday hasatı da kötü olsaydı, bir adamın aynı buğday miktarını almak için daha fazla şarap vermek zorunda kalacağını tahmin ederdik. Para için de aynı ilke geçerlidir. Mübadele edildiği şeylere göre bollaşırsa, o şeylere göre değeri düşer – bu da, fiyatların artması demektir. Para değeri düşerse fiyatlar yükselir, para değeri yükselirse fiyatlar düşer. Bu değişiklik dolaşımdaki paranın görece bolluğu veya kıtlığına göre ortaya çıkar.

İşte böylece değerli madenlerin Avrupa'ya akışı sonucunda fiyatlar fırladı –hem de nasıl!– ve şu sözler halkın gündelik konusu haline geldi: "Eskiden, şimdi verdiğinizin dörtte birine alırdınız tereyağını. Yumurta derseniz, neredeyse bedavaya gelirdi. Ne günlermiş onlar!"

Amerikan hazineleri ilkin İspanya'ya geliyordu, fiyatlardaki fırlayış da ilk orada belli oluyordu. 1536'da İspanya ve Portekiz'i gezen Hollandalı Nicolas Cleynaerts'in soluğu kesilmiştir oradaki fiyatlar karşısında. Berber parası öyle yüksekti ki evine şu eğlenceli mektubu yazdı: "Salamanka'da tıraş olmak için yarım real vermek gerekiyor ki bu da niçin İspanya'da Flandr'da olduğundan daha fazla sakallı adam görüldüğünü açıklar herhalde."

Amerikan gümüşü İspanya yoluyla Avrupa'ya yayıldıktan sonra Flandr'dan gelen bu turisti bu kadar şaşırtan fiyatlar her ülkede görülmeye başlandı. Ortalama insan durumu açıklayamıyordu. Fiyat ihtilâlinin kendi yaşadığı bölgeye özgü bulunmayıp evrensel olduğunu bilmiyordu. Homurdanıyor, sebep arıyor, şu ya da bu adamın açgözlülüğüne bağlıyordu. Onaltıncı yüzyılda yazılmış *İngiltere Ülkesinin Serveti Üzerine Görüşler* adlı bir kitapta yazar çiftçinin fiyat yükselikliğinden toprak sahipleri sınıfının talep ettiği yüksek rantları sorumlu tuttuğunu, şövalyenin ise yüksek rantlara çiftlik ürünlerine fazla fiyat istenmesinin yol açtığını söylediğini anlatır:

"*Çiftçi*: Bence bu pahalılık sizin yüzünüzden, çünkü öyle yüksek rant istiyorsunuz ki toprağınızı kiralayan adamın yaşamak için pahalıya satması gerek... yoksa rantı çıkaramayacaklar.

"*Şövalye*: Biz de siz çiftçiler yüzünden rantı yükseltmek zorunda kalıyoruz, çünkü sizden aldığımız her şeyi pahalıya alıyoruz; tahıl, sığır, kaz, domuz, horoz, tavuk, tereyağı, yumurta. Bu 8 yıldır sattığınızdan yarım misli pahalıya satma-

dığınız bir şey var mı bunların arasında? Herkes hatırlar ki 8 yıl önce bu şehirde en iyi domuz veya kazı, 4 peniye alırdım, oysa şimdi 8 peniye alıyorum; bir horoz 8 veya 4 peni, piliç 1 peni, tavuk 2 peniydi, şimdi hepsi iki misli. Koyun eti, sığır eti de hep aynı."

Şüphesiz o dönemde de Ortaçağın iktisadî olaylarını sadece insanın günahkârlığı açısından ele alma huyundan vazgeçen bazı düşünürler vardı. Jean Bodin ve Cantillon gibileri fiyat artışlarının ardında "iyi" ya da "kötü" kimselerden etkilenmeyen kişiliksiz yasanın zoru olduğunu anlıyorlardı. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Bodin şöyle yazıyordu: "Gördüğümüz pahalılığın üç nedenden ileri geldiğini sanıyorum. Başlıca ve belki de tek neden (kimse buna değinmedi henüz) altın ve gümüşün bolluğudur; bunlar bugün bu krallıkta, son 400 yıl boyunca olduklarından daha fazladırlar..."

Bodin büyük eserlerini yazdıktan kısa bir süre sonra altın ve gümüş akını ile fiyat yükselmesi arasında bir bağlantı bulunduğu konusu başkalarının da kafalarını kurcalamaya başladı. *İngiltere Mülkünün Çürümesi Üzerine Bir İnceleme*'yi 1601'de yazan tüccar Gerard De Malynes şöyle diyordu: "... para bolluğu genellikle malları pahalılaştırır, para kıtlığı da aynı şekilde malları ucuzlatır... Şu halde paranın bolluğu veya kıtlığına göre mallar genellikle pahalanır veya ucuzlar ve son zamanlarda batı Hint Adalarından Hıristiyan dünyasına akan para ve değerli maden bolluğu her şeyin pahalanmasına yol açmıştır."

Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda hararetle tartışılan konu Cantillon'a göre onsekizinci yüzyılda herkesin bildiği bir şey olmuştu: "Altın ve gümüş madenleri bulunur... bunlardan büyük miktarda maden çıkarılırsa... bütün bu para, ister borç verilsin, ister harcansın, dolaşıma katılır ve katıldığı bütün dolaşım kanallarında ürünlerin ve malların fiyatları-

nı yükseltir... Herkesin bildiği gibi paranın bollaşması... her şeyin fiyatını yükseltir. Son iki yüzyılda Amerika'dan Avrupa'ya getirilen para miktarı bu deneyin doğruluğunu pekiştirmektedir."

Böyle bir fiyat yükselişinin sonuçları nelerdir? Kim kârlı, kim zararlı çıkar? Kazananlar tüccarlardı. Masrafları artarken, yatırımlardan geri aldıkları da fazlalaşmıştı. Aldıklarına daha fazla ödüyorlardı, ama sattıklarına da her zamankinden fazla fiyat koyuyorlardı. Kazanan bir başka grup da harcamaları sabit kalıp ürünlerinin fiyatı yükselenlerdi – eskiden kararlaştırılmış bir sözleşmeyle uzun süreli toprak kiralayıp şimdi yağı, yumurtayı, buğday ve arpayı yüksek fiyata satabilenler.

Öte yandan, bazı gruplar da fiyat devriminden kötü darbe yemişlerdi. Örneğin hükümetler iki yakayı bir araya getirmekte bayağı güçlük çekiyorlardı. Gelirleri sabitti, oysa masrafları durmadan artıyordu. Bu, ulusal devletin yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı bir değişim dönemiydi – hükümetin malî örgütlenmesi de köhnemişti, yeni koşullara uygun değildi. Yavaş yavaş değişiyordu ama yer yer kötü gıcırdıyordu – fiyat devrimi de güçlüklere güçlük katmıştı. Parasızlık derdi kralı büsbütün yükselen paralılar sınıfının kucağına itti, bu sıralarda krallardan yeni yeni tavizler koparıldı. Bu dönemin, burjuvaziye artan politik kudret getiren devrimleri böylece fiyatlardaki devrimle sıkı sıkı bağlantıydı.

Ücretli işçilerin de durumu kötüleşti. Fiyatların yükselmesi hemen hemen her zaman ücretlerin de yükselmesi demektir, onun sonunda her şeyin denkleşmesi beklenebilir. Ama öyle değildi işte, bir bit yeniği vardı bu işin içinde. O da şuydu: Ücretler hiçbir zaman fiyatlar kadar yükselmez. Ücreti artırmak için mücadele gerekir. Direnişle karşılaşan bilinçli kitle eylemiyle ücret yükseltilir, oysa fiyatlar pazar iş-

lemleriyle kendiliğinden yükselir. İşçilerin güçtü durumu. Onbeşinci yüzyılın sonunda Fransa'da bir işçinin gündelik ücreti 4,3 kilogram et almaya yetiyordu, ama bir yüzyıl sonra ancak 1,8 kilo alabilirdi; öteki dönemde dört franka alabildiği bir hektolitre buğday sonraki dönemde yirmi franka alınamıyordu. Rogers'in hesabına göre 1495'te İngiltere'de bir köylü on beş hafta çalışarak evin yıllık ihtiyacını sağlayabiliyordu, ama 1610'a gelindiğinde yılın her haftası çalışmakla bile aynı miktarı satın alamıyordu! Ve "1610'da... Rutland'da bir zanaatkâr, 1495'te bir zanaatkârın on hafta çalışarak kazandığını kazanmak için kırk üç hafta çalışmak zorundaydı." Çalışan adam bu durumda ya kemerini sıkmalı ya artan maliyetleri karşılayacak ücret artışını sağlamak için savaşmalı, ya da dilenci olmalıydı. Fiyat devriminin sonunda üçü de oldu.

Sıkıntı çeken bir başka grup da sabit nakdî geliri olanlar, *rantier* sınıfıydı. Bunlar yıllık maaş, emeklilik veya faiz oranı sabit bonolarla geçinirdi. Örneğin, ondördüncü yüzyılın sonunda, ömür boyu bir yıllık maaş için yatırım yapan Miss Reynerses'in durumu:

"Halberstadt şehrinin biz Şehremini, Konseyi ve lonca yöneticileri... bize ödemiş bulunduğu beş lodige mark karşılığında... dindar bakire Aleheyde Reynerses'e yılda yarım lodige marklık bir rank sattığımızı bildiririz."

Belki Miss Reynerses yaşlılığında rahat etmek için bu yıllık ranta bel bağlamıştı. Pekâlâ akla yakın bir şey. Ama bu fiyatların yükselmesi döneminde yaşasaydı aç kalmak talihsizliğine uğrardı, çünkü geliri sabit kalır (onun durumunda yılda yarım lodige mark) ama bu parayla alabileceği her şeyin fiyatı artmış olur, onun için de pek fazla şey alamazdı. Nominal geliri değişmez ama *gerçek* geliri azalırdı. Fiyatların yükselme döneminde sabit gelirlilerin başına her zaman gelir bu durum.

Yine, topraktan sabit geliri olanlar da darbe yemişlerdi. Toprak tasarrufu için nakdî rant döneminin nasıl geleneksel hizmetlerin yerini aldığını hatırlarsınız. Fiyat devrimi patlak verene kadar bu durum toprak beylerinin işine gelmişti. O zaman eski düşük rantı alırken yeni yüksek fiyatları ödemek zorunda kaldılar. İyice sıkışmışlardı. Ne yapabilirlerdi? Kralların el koyduğu kilise topraklarını satın alarak ya da bağış olarak sahiplenen lordlar ve zenginler rantlar sabit kalırken fiyatların yükselmesi olgusu karşısında ne yapabilirlerdi? Topraktan daha fazla para çıkarmak zorundaydılar. Ama nasıl?

İki yol vardı: Rant yükseltme ya da çevirme..

Çevirme bütün Avrupa'da, ama özellikle İngiltere'de uygulandı. İlk bölümde anlatılan açık-tarla sistemini hatırlarsınız. İsrafa yol açtığı için kötü bir sistemdi. İlerici, uyanık, girişken çiftçi kendi hızını belirleyemediği, yeni deneyler yapamadığı, komşu tarladakilerin *tempo*'suna uymak zorunda kaldığı için de kötüydü. Birkaç bön, akılsız çiftçi bütün bir köyün ilerlemesini durdurabiliyordu. Onun için bazı yerlerde tarla dilimleri değiş tokuş edilmiş, onun bunun tarlası arasında darmadağın olmuş otuz dönüm toprağı bazı çiftçiler altışar yedişer dönümlük dört beş büyük parçada toplamışlardı. Talihli ya da akıllı bir çiftçi bütün dilimleri "çözüp" toprağını tek parçada toplamayı da başarabiliyordu. O zaman yapılacak şey tarlayı ya da tarlaları bir çitle çevirmekti. Bir zaman açık olan tarla böylece çevrilmiş oluyordu – yani, çit çekiliyordu çevresine. Yeni İngiltere'de (New England) gezdinizse her çiftçinin tarlasını çeviren taş duvarları görmüşsünüzdür; eski İngiltere'de, taşın kolay bulunduğu yerde taştan duvar da yapıyorlardı; taş bulunmayan yerde de tarlaların çevresine çit çekiyorlardı. Toprakta çiftçiliğin devam ettiği bu tipten çevirmeler kimseye zarar vermemiş, hatta tarımın gelişmesine yol açmıştı. Kimsenin buna

itirazı yoktu, onun için zengin çiftçi gibi yoksulu da tarlasını çeviriyor ve yararını görüyordu.

Ama bir de binlerce insanın başına çorap ören başka çeşitten bir çevirme vardı. Bu, koyun yetiştirmek için yapılan çevirmeydi. Yün fiyatları yükseldiği için (İngiltere'nin başlıca ihracatı yündü) lordların çoğu topraklarını çiftlikten koyun otlağına döndürmekle daha fazla para kazanabileceklerini gördüler. Bu iş fiyat devriminden önce olmuştu, ama artan fiyatlar da süreci kamçıladı ve daha çok sayıda lord koyun yetiştirmek amacıyla topraklarını çevirdi. Bu, lordun daha fazla para kazanması demekti ama, aynı zamanda çevrilen toprakta çalışan çiftçilerin işlerini ve geçimlerini kaybetmeleri de demekti. Koyun yetiştirmek için, çiftlikte çalışandan daha az insana ihtiyaç vardır. Fazlalık olanlar şimdi yersiz yurtsuz kalmışlardı. Çoğu zaman lordların yekpare büyücek bir otlak için yoldaki kiracıları kovmaları gerekiyordu. Ve kovuyorlardı – onun için de birçok yoksul insan geçim imkânını kaybediyordu. O dönemde yazıp çizenlerin acı feryatları otlak için çevirmenin yoksul çiftçilerin başına ne dertler açtığını bize gösteriyor.

Bazen de, lord sadece merayı çeviriyordu. Tabiî bu da yoksul kiracının hayvanlarını otlatacak yer bulamamasına, bu da sefalete düşmesine yol açıyordu. Kiracıların hiç söz hakkı yok muydu bu işte? Adalete başvuramazlar mıydı? Evet, vurabilirlerdi. Ama adalete başvurmak her zaman zengin için daha kolaydır, çünkü para ondadır ve yoksul kişi çok kez kazanabileceği davada da sonuna kadar mücadele etme imkânını bulamaz. Parası olan lord davayı sürdürebilir, kiracıların yorulup vazgeçmelerini bekleyebilirdi; sonra onların topraklarını da satın alıp çevirdiği kısma katabilirdi. Wootton Basset çiftçilerinin "Mera Haklarının Geri Verilmesi İçin" Avam Kamarası'na dilekçeleri bu hikâyeyi anlatır.

"Adı geçen Şehrin Şehremini ve Serbest Kiracılarının... her çeşit hayvanın beslenmesi için serbest meraları vardı... Sir Francis Englefield adında biri... adı geçen çayırı çevirdi... Onlardan daha güçlü olduğu için bu iş çok sürdü, adı geçen serbest kiracılar yasa yolundan daha fazla dayatacak takat bulamadılar; çünkü serbest kiracılardan John Rous adında biri mahkemede sürünmekten bütün toprağını satmak zorunda kaldı (500 sterlin değerindeydi) ve başka birçokları da böyle para kaybettiler. Şimdiye kadar kullanageldiğimiz meradan kovulduk ve ardımızda tek karış otlağımız yok... Öylesine yoksullaştık ki Tanrı siz Saygıdeğer Meclis üyelerinin yüreğini yumuşatıp bizimle ilgilenmezseniz ve bu hakkı yeniden kullanabilmemiz için..."

(Burada yirmi üç imza var.)

"Daha fazlası da imzalayabilirdi, ama bazılarının malikâne lorduyla anlaşmaları var, bu anlaşmaları bozmaktan korkuyorlar, çünkü o zaman geçim yolları hiç kalmayacak... Böyle olmasa onlar da imza atarlardı."

Çevirme yalnız koyun otlatmak için yapılmıyordu. Çünkü büyük bir çiftliği işletmek bir sürü küçük çiftliği işletmekten daha kolay ve daha ucuzdu ve malikâne lordları daha iyi ürün yetiştirmek için de çevirme yoluna gidiyorlardı. Lordun istediği tarla dilimlerinin talihsiz kiracıları da çok geçmeden evsiz barksızların sıklaşan saflarına katılıyordu.

Çoğunluğumuz bu dönemin çevirme olayını fahiş ranttan daha iyi tanırız, oysa asıl önemlisi bu ikincisidir. Toprak rantları ve yeni bir kiracının bir toprağı kiraladığı zaman ödediği vergiler az çok sabitti. Gelenekle ayarlanmışlardı – zaten geçmişte gelenek kanun kuvvetindeydi. Ama fiyat devrimi topraktan daha fazla para çıkarmayı zorunlu kılalı beri, lordlar geçmişte köylünün korunağı olan geleneğe de kulak asmaz

olmuşlardı. Kiracının kontratı bitince, eski kontrat koşullarına göre yenilemek yerine lord rantı öylesine yükseltiyordu ki, kiracı genellikle bu parayı ödeyemiyor ve toprağı bırakıyordu. Bu, kontratlıların başına gelendi. Ama çoğu köylünün kontratı bile yoktu (kontrat giderek önem kazanacaktı). Bunlar toprağı "lordun kayıtlarında yazılı olan" malikâne âdetine göre kiralamış durumdaydılar. Ne yazık ki, malikâne âdeti denen şey köylülerin çoğunluğu için lordun dilediği anda istediği şey demekti ve lordun her şeyden fazla istediği de ya topraktan daha fazla para çıkarmak ya da toprağı daha fazla para verecek birine kiralamaktı. Kiracıyı defetmek için mümkün olan her çareye başvuruluyordu. Lorddaki kayıtlar el değiştirdiğinde –sözgelişi aile reisinin ölümü üstüne– her zamanki vergiyi ödeyerek toprakta tasarrufunu sürdüreceğini düşünen oğul verginin eskisi kadar az olmadığını görüyordu. Lord vergiyi öyle bir yükseltiyordu ki köylü parayı ödeyemiyor, eski haklarından vazgeçmek zorunda kalıyordu. O zaman lord toprağı ya satıyor, ya da yeni rant rayicine göre ödemeyi göze alan birine kiralıyordu.

Whibty halkının 1553'te verdikleri bir dilekçe rantın ve vergilerin nasıl arttığını gösteriyor:

	ESKİ RANT	*YENİ RANT ve VERGİ*
"Henry Russell'dan	42 s. 11 1/2 d.	87 s. 3 d. 66 s. 8 d.
Thomas Robynson'dan	12 s. 11 1/2 d.	40 s. 7 d. 33 s. 4 d.
Thomas Coward'dan	14 s. 9 d.	31 s. 2 s. 6 d.
William Walker'dan	7 s. 3 d.	17 s. 5 s.
Robert Barker'dan	14 s. 6 d.	30 s. 2 s. 8 d."

Piskopos Latimer, VI. Edward'ın nedimleri önünde verdiği bir vaızda her şeyi olduğu gibi anlatma cesaretini göstermişti: "Siz toprak beyleri, siz rant yükseltenler... siz doğaya aykırı lordlar, mülkünüzden aşırı yıllık gelir sağlıyorsunuz. Çünkü eskiden yılda yirmi ile kırka giden (bu da bir başka

insanın alnının terinden *bedava* sağlanacak yeterli paradır) şimdi yılda elli ile yüze kiralanıyor."

Açgözlü toprak beylerini suçlayan yalnız Latimer değildi. O dönemin başka konuşmacı ve yazarları da çevirmeye, fahiş ranta, yüksek vergiye ve muazzam serseriler ve dilenciler ordusunun sayısını kabartmak üzere kiracılarını kovalayan lordlara şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bu sıralarda yayımlanan *Toprak Beyleri İçin Yakarı*'da şunları görüyoruz: "Yürekten yakarırız ki onlar (dünyadaki topraklara, meralara, konutlara sahip olanlar) evlerin veya topraklarının kiralarını arttırmasınlar, haksız vergiler ve gelirler sağlamasınlar... onlara da inayetini göster ki yeterli olanla yetinsinler, evle evi, tarlayla tarlayı birleştirip başkalarını yoksullaştırmasınlar..."

Ama yakarılara karşın toprak beyleri çevirmeye ve rant yükseltmeye devam ettiler. Koca köyler ıssız kaldı, yerlerinden edilen halk yollarda aç kaldı, dilendi ya da hırsızlık etti. Yakarıdan fazlası da denendi. Yasalar çıkarıldı. Krallar gerçekten endişeliydi. Köylerin terk edilmesini önlemek istiyorlardı. Korkularının bir nedeni ordunun köylülerden ve küçük mülk sahibi sınıflardan meydana gelmesiydi. Ayrıca, geçimleri ellerinden koparılan bu köylüler vergi öderler ve kraliyetin başlıca gelir kaynaklarından birini oluştururlardı. Üstelik bu gezginci dilenci çeteleri de gerçek bir tehlike haline geliyorlardı – yakıp yıkıyor, çitleri söküyor, ayaklanıyorlardı. Onun için çevirmeye karşı yasalar çıkarıldı – ilki 1489'daydı, ötekiler de onaltıncı yüzyıl boyunca ard arda çıktı. Ama böyle sık yasa çıkarılması da bunların güçsüz olduğunu, umursanmadığını gösterir, yoksa tekrarlanmalarına gerek kalmazdı. Bazı çok kötü tutumlar geriletildi, ama mahallî toprak beylerinin aynı zamanda mahallî yargıç oldukları yerlerde yasaların pek fazla geçerli olamayacağı belliydi. İlginçtir ki köylüler çevirmeye karşı ayaklandıkların-

da yasayı *onlar* bozmuyorlardı – toprak beyleriydi yasayı bozanlar. Ama bu, köylü ayaklanmalarına karşı sert tedbirler alınmadığı anlamına gelmez. Alındı. Her zaman alınır.

Bu dönemde önemli bir değişime dikkat etmek gerekir. Toprağın, üzerinde harcanan emek miktarına göre önemli olduğu yolundaki eski düşünce ortadan kalkmıştı; ticaretle endüstrinin gelişmesi ve fiyatlardaki devrim parayı insanlar için daha önemli yapmıştı ve toprak da artık bir gelir kaynağı olarak görülüyordu. İnsanlar toprağa da genel olarak mülkiyete baktıkları gözle bakmaya alışmışlardı – para yapmak amacıyla alıp satan spekülatörlerin oyuncağı olmuştu toprak.

Çevirme hareketi büyük acılara yol açmıştı, ama tarımı geliştirme imkânlarını da genişletti. Kapitalizm de, endüstri işçilerine ihtiyaç duyduğu zaman, artık hayatlarını kazanabilmek için iş güçlerinden başka satacak bir şeyleri kalmayan, toprağından sürülmüş talihsizler stokundan da adam aldı.

10

İŞÇİ ARANIYOR – İKİ YAŞINDAKİLER BAŞVURABİLİR

Pazarın genişlemesi. Bu deyimi tekrar tekrar söyleyin. Zihninize silinmeyen şekilde çakın. Bildiğimiz şekliyle kapitalist endüstriyi yeryüzüne getiren güçleri anlamamızın anahtarı budur.

Küçük ve dengeli bir pazar için, üreticinin, işyerine gelip sipariş veren bir müşteriye eşya yaptığı bir pazar için mal üretmek bambaşka bir şeydir. Esnaf loncası kuruluşu küçük mahallî pazara uygun bir kuruluştu; pazar ulusal ve uluslararası olunca lonca buna uymaz oldu. Mahallî zanaatkâr bir şehrin zanaatını anlayabiliyor, yürütebiliyordu, ama dünya ticareti apayrı bir sorundu. Pazarın genişlemesi, işçilerin yaptığı malları yüzlerce ya da binlerce mil ötede olan tüketicilere eriştirme görevini yüklenen aracı tipini ortaya çıkardı.

Lonca ustası zanaatkâr sadece mal üreten bir kişi değildi. Bundan ayrı dört işlevi daha vardı. Tek başına beş kişilik iş yapıyordu. Kullandığı hammaddeyi arayıp bulduğu, pazarlığını yapıp satın aldığı oranda, bir tüccardı. Yanında çalışan kalfa ve çıraklar olduğu için, bir işverendi. Onların çalışma-

sını denetlerken, bir formendi; bitmiş malı tezgâhta tüketiciye sattığı için bir dükkâncıydı.

Aracı geldi. Bunun üstüne zanaatkâr ustanın beş işlevi üçe indi – işçi, işveren, formen. Tüccarlık ve dükkâncılık artık onun işi değildir. Aracı hammaddeleri getirir ve tamamlanmış ürünleri toplar. Şimdi onunla müşteri arasında aracı yer almaktadır. Zanaatkâr ustanın işi artık sadece hammaddeler gelir gelmez malları yapmaktır.

Aracının kendi sağladığı malzemeyi birtakım zanaatkârlara vererek kendi evlerinde yaptırmasına "eve iş verme" sistemi denir. Şuna dikkat gerekir ki, üretim tekniği sözkonusu olduğu sürece eve iş verme sistemi lonca sisteminden farklı değildi. Zanaatkâr usta ve yardımcıları evde aynı araçlarla çalışıyorlardı. Ama üretim yöntemi aynı kaldığı halde, malların pazarlanması yeni bir temele, aracının tüccarlık yapması temeline göre düzenlenmişti.

Aracı üretim tekniğini etkilemiyordu, ama mal çıktısını artıracak şekilde yeniden örgütlemişti bu tekniği. Uzmanlaşmanın avantajlarını görmekte de gecikmedi. Onyedinci yüzyılın ünlü iktisatçılarından William Petty, aracının yürürlüğe koyduğunu yazısına koymuştu: "Biri eğirir, öteki büker, öbürü dokur, beriki çeker, bir başkası da ütüleyip paketlerse, kumaş, bütün bu sayılan işlemlerin aynı elle yapılması durumunda olduğundan daha ucuza mal olmalıdır." Belli bir ürünü ortaya çıkarmak için çok sayıda insana iş verirseniz, aralarında iş bölümü yapabilirsiniz. Her işçinin yapacağı özel bir iş vardır. Aynı işi tekrar tekrar yaparak o işin uzmanı olur. Bu, zamandan tasarrufu sağlar ve üretimi hızlandırır. Genişleyen pazarın ihtiyaçlarını karşılamak için başka değişiklikler de gereklidir. Girişken aracının düşündüğü budur.

Ama loncacı böyle düşünmüyordu. İmalâtlarının ve o özel ürünlerinin satışının tekeli konusunda loncaların ne kadar

kıskanç olduğunu hatırlarsınız. "Haklarını" öyle sıkı gözetirlerdi ki Glasgow Makinistler Korporasyonu'nun James Watt'ın buhar makinesi modeli üstüne çalışmalarını önlemeye uğraştığı bile söylenir – Korporasyon üyesi olmadığı için! Şu ya da bu ürünün yapımının sırf kendi tekellerinde bir ayrıcalık olduğuna inanmaya nicedir alışmış lonca üyelerinin, eski tarzı değiştirmeye kalkışan aracının yaptıklarına karşı feryadı basacakları bellidir. Loncada gelenek egemendi. Eski yöntemler, eski pazar, eski tekel, her zamanki gibi iş – buydu çoğu loncaların istediği. Ama bu da uyanık, girişken aracının istediğine uymuyordu. Talebin gitgide arttığı bir dönemde gelenekle uğraşacak vakti yoktu. Eski yöntemleri değiştirmek, yeni pazara uymak, eski lonca tekelleriyle mücadele etmek istiyordu. Sayısız kuralları ve yönetmelikleriyle lonca kuruluşunun modası geçmiş, günü dolmuştu – endüstrinin daha fazla gelişmesine ayak bağı oluyordu. Yıkılması gerekti. Yıkıldı.

Hemen değil, açık açık da değil. (Fransa'da Devrim'e kadar loncalar yasayla ortadan kaldırılmadı; İngiltere'de ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar son ayrıcalıklarını kaybetmediler.) Aracı genellikle lonca çerçevesi içinde çalışıyor, görünüşte biçimini kabul ediyor ama alttan alta çökertiyordu. Bazen bir loncanın zengin ustaları kendi loncalarındaki başka ustaların işvereni oluyorlardı; bazen bir endüstri dalında yavaş yavaş ticaret işlerini üzerine alıyor, aynı endüstri dalında çalışan başka loncalara iş veriyordu. Lonca sistemi için temel sayılan eski ustalararası eşitlik artık tarihe karışmıştı.

Gerektiğinde aracı endüstrisini lonca yöresinden, şehirlerden alıp kırlara götürerek engelleyici lonca kurallarını ve yönetmeliklerini atlatıyordu – kırsal kesimlerde ücret, çırak sayısı sınırlaması vb. lonca kurallarına aldırış etmeden gerekli yöntemlerle işi yürütmek mümkündü. Böylece Greenwich'de demircilik yapan Ambrose Crowley, Durham'a

taşınarak eve iş verme sistemini başlatmıştı: "Burası eskiden küçük bir köyken Crowley 1.500 nüfuslu bir endüstri şehri yaratmış ve çivi, kilit, sürgü, mala, kürek ve başka çelik alet yapımını örgütlemeye başlamıştı. Evler görünüşte Crowley'indi, malzeme ve aletler de "hatırı sayılır bir bono" imzalayan işçilere onun tarafından veriliyordu. Bu depozitoyla atölye çalıştırma ve usta olma hakkını kazanan işçi ailesiyle birlikte çalışıyor ve gereğinde bir kalfayla birkaç çırak da tutuyordu. İşyeri ustabaşının atölyesiydi, ödeme de parça hesabı yapılıyordu... 1706'da şövalye unvanı alan Sir Ambrose Crowley daha sonra Andover milletvekili oldu. Bu zamana kadar 200.000 sterlinlik bir servet yapmıştı."

Lonca üyeleri endüstrinin örgütlenmesindeki bu değişikliklere doğal olarak karşı çıkıyorlardı. Eski tekellerini elde tutmak için mücadele ettiler. Ama loncaların parlak dönemi geçmişti. Umutsuz bir savaşa girmişlerdi. Pazarın gelişmesi; sistemi çağdışı, mal talebine cevap vermez durumda bırakmıştı. "4 Şubat 1646 tarihli bir şikâyet dilekçesinde kır kesiminde kurdele yapımının gelişmesine itiraz ediliyor... Buna karşılık 'eve iş verenler' durumun 1612'den bu yana tamamen değiştiğini söylediler. Ticaret çok büyümüştü... Loncacıların sınıfı çok azdı, tek bir 'eve iş veren'e bile bir yıllık yeterli mal sağlayamazdı."

Kumaş satan aracılar üretimi hızlandırmaya özellikle istekliydiler, çünkü uzun bir süreden beri kumaş Avrupa'nın Doğu'ya ihraç ettiği başlıca maldı. Artan talebi karşılamak için gitgide daha fazla işçiye ihtiyaç doğuyor, onun için de aracı sadece şehirlerdeki çalışmaya hazır lonca üyelerine değil, köylerdeki erkek, kadın ve çocuklara da hammadde getiriyordu.

Çevirme yüzünden yoksullaşmış köylüler için kır kesiminde endüstrinin böyle yayılması azalan gelirlere fazladan birkaç kuruş ekleme fırsatını veriyordu. Köyü terk etmeye

hazırlanan birçokları tüccar iş getirdiği için dayandılar. Robinson Crusoe'un yazarı Daniel Defoe 1724'te *Büyük Britanya'da Bir Gezi* adında bir başka ünlü kitap yazdı. Bu köylerden bazılarının aracının verdiği işi yapışlarını burada anlatır: "Yapımcı evleri arasında bir sürü küçük evler ve kulübeler vardır ve buralarda işçiler karıları ve çocuklarıyla, kumaş dokuma işiyle uğraşır dururlar. Böylece evde herkes çalıştığı için en küçükten en büyüğe kadar kendi ekmeğini kazanmayan yoktur; dört yaşını geçmiş her çocuk ellerini kullanır. Ama bir de Yapımcı Başılardan birinin kapısını çalarsak evin birçok hamarat işçiyle dolu olduğunu görürüz, kimi boyayla, kimi çıkrık başında, kimi kumaş sarmaktadır... Hepsi çalışıyordur, hepsinin yapımcı yeri vardır ve hepsinin yeterli işi vardır..."

Demir yapımcısı Crowley nasıl genişleyen pazara talep edilen malları başarıyla yetiştirerek zengin oldu? Defoe daha ileride şu bilgileri de veriyor:

"Bradford'da bana bu ülkede on bin sterlin, kırk bin sterlin serveti olan kumaşçılar bulunmasına şaşmamak gerektiğini, büyük ailelerin çoğunun bu işte yükseldiğini ve bu soylu yapımcılık yoluyla öne geçtiğini anlattılar... Ama biz yine *Newbery*'ye dönelim: Büyük bir kumaşçı olan ünlü *Jack of Newbery*'nin Londra'ya giden kumaş yüklü arabalarına kral James rastlamış ve bunların kimin olduğunu sormuş, o zaman hepsi *Jack of Newbery*'nin olduğunu söylemişler ve o zaman Kral da, hikâye doğruysa, bu *Jack of Newbery*'nin kendisinden daha zengin olduğunu söylemiş."

Bu ünlü Jack of Newbery önemli bir kişiydi, çünkü hammaddeyi kendi evlerinde işleyecek olan ustalara getiren öteki çoğu aracıdan farklı olarak kendisi bir bina yaptırmış, buraya 200 dokuma tezgâhı koymuş ve 600 kadın, erkek, çocuk çalıştırmaya başlamıştı. Bu, onaltıncı yüzyılın başlarındaydı. Üç yüz yıl sonraki fabrika sisteminin başlangıcıydı.

Ustalara evlerinde taranıp eğrilecek, dokunacak hammaddeyi getiren aracılar ve Newbery kapitalisttiler. Kumaşın sahibi onlardı; onlar pazarlıyorlardı; kâr onlarda kalıyordu. Zanaatçı ustalarla yanlarında çalışan kalfalar ücretli işçilerdi. Kendi evlerinde çalışıyorlardı; kendi zamanlarını ayarlıyorlardı. Kendi araçlarına sahiptiler (ama bu her zaman böyle olmayabiliyordu). Ama artık bağımsız değillerdi; hammaddelere sahip değillerdi – bunları aracılar, müteahhitler getirirdi onlara (ama bunun da istisnaları vardı, bazıları hammaddenin sahibiydi). Artık üreticiyle doğrudan ilişkisi bulunmayan, malların parçalarını yapan işçilerdi; ticarî işlevleri müteahhitlere geçmiş ve kelimenin gerçek anlamıyla yapımcı (manifaktürcü) olmuşlardı (*manu*, elle + *factura*, bir yapım = elle yapım).

Şehir ekonomisiyle birlikte doğan lonca sisteminde sermaye ufak bir rol oynamıştı, ulusal ekonomiyle doğan eve iş verme sisteminde sermaye önemli bir rol oynuyordu. Birçok işçi için hammadde almak, çok para tutuyordu; bu hammaddelerin dağılımı ve daha sonra tamamlanmış ürünler olarak satışını örgütlemek çok para tutuyordu. Eve iş verme sisteminin yöneticisi paralı adam, kapitalistti.

Artan talep pahalı bir tesis isteyen ağır endüstrilerin kapitalist bir temele göre yeniden örgütlenmesini gerektiriyordu. Bunun iyi bir örneği onaltıncı yüzyıl İngiltere'sinde kömür madenciliğiydi. Yüzeye yakın kömür damarları tükenmiş, derine inmek zorunlu olmuştu. Bu da büyük para yatırımı demekti. Sahneye kapitalistin girmesi demekti.

Öteki madencilik dallarında da, hem endüstri için aranan, hem de savaşan ordular için gerekli demir, pirinç, bakır vb. madenlere karşı talebi karşılamak üzere büyük para yatırımları yapıldı. Maden endüstrileri için gerekli sermaye yatırımı o kadar büyüktü ki bu gerekli toplamları bir araya getirebilmek için kapitalistler birleşerek anonim şirketler kurdular. Daha önce yapımcılıkta da aynı yola gidiliyordu.

O zamana kadar bilinmeyen ülkelerin keşfiyle, şeker rafine etmek, tütün vb. tamamen yepyeni endüstrilerin ortaya çıkması olağandı. Bu yeni girişimlerde paralarını riske koymaya gönüllü olanlara hükümet tekel bağışlıyordu. Yeni endüstriler tâ başlangıçtan kapitalist bir temel üzerinde örgütlendiler.

Onaltıncı yüzyıl ile onsekizinci yüzyıl arasında Ortaçağ'ın bağımsız zanaatkârları yok olma sürecine girdi ve onların yerini kapitalist-tüccar-aracı-müteahhite gitgide bağımlanan ücretli bir sınıf aldı.

Endüstriyel örgütlenmenin birbiri ardınca sıralanan aşamalarına kısaca gözatmakta fayda var:

I- *Ev* ya da *aile* sistemi: Ev halkı satış için değil kendi kullanımları için mal üretir. İş, dış pazarı beslemek için yapılmaz. Erken Ortaçağ.

II- *Lonca* sistemi: İki üç kişiyi yanında çalıştıran bağımsız usta küçük, dengeli bir dış pazarı beslemek üzere üretim yapar. İşçiler hem işledikleri hammaddelerin, hem de kullandıkları aletlerin sahibidirler. Emeklerini değil, emeklerinin ürününü satarlar. Ortaçağ boyunca.

III- *Eve iş verme* sistemi: Lonca sisteminde olduğu gibi usta ile yardımcılar evde çalışarak büyüyen dış pazar için üretim yaparlar. Ama bir önemli fark vardır – ustalar artık bağımsız değildirler; araçlarına sahiptirler ama hammaddelerini kendileriyle tüketici arasına giren aracıdan alırlar; artık ücretle çalışan parça işçisi olmuşlardır. Onaltıncı ile onsekizinci yüzyıllar arası.

IV- *Fabrika* sistemi: Ev dışında, işverenin binalarında ve sıkı gözetim altında gittikçe genişleyen ve dalgalanan pazar için üretim. İşçiler bağımsızlıklarını bütünüyle yitirmişlerdir; ne lonca sisteminde olduğu gibi hammaddelerin, ne de eve iş verme sisteminde olduğu gibi aletlerin sahibidirler. Makinanın yaygınlaşan kullanımından ötürü ustalık es-

kisi kadar önemli değildir. Sermaye her zamankinden daha önemlidir. Ondokuzuncu yüzyıldan günümüze.

Bir uyarı.
Dur
Bak
ve
Dinle.

Yukarıda yazılı olanlar Tanrı sözü değildir, sadece bir kılavuzdur. Doğrunun bütünü olarak kabul edilmesi tehlikeli değildir. Değildir çünkü, ihtiyat payı bırakılarak kabul edilirse faydalı da olabilir. Tek başına ele alındığında sizi bir sürü çıkmaz yola gönderebilir.

Örneğin, bütün endüstrinin ard arda sıralanmış bu dört aşamadan geçtiğini düşünmek yanlıştır. Bu sıralama hepsi için değil, yalnızca bazıları için geçerlidir. Üçüncü aşamada başlayan yeni endüstriler vardır. Bazı endüstriler birkaç basamağı atladı.

Gösterilen dönemler yaklaşık olarak verilmiştir. Bir aşama yaygın bir şekilde egemenken, çürüyüşünün belirtileri de ortaya çıkmıştı, bir sonraki aşamanın tohumları da yüzeye çıkıyordu. Böylece onüçüncü yüzyılda loncaların en güçlü döneminde eve iş verme sisteminin örnekleri Kuzey İtalya'da belirmişti. Aynı şekilde; yukarıdaki ana çizgilere göre eve iş verme sisteminin hüküm sürdüğü dönemde fabrika sisteminin belirtileri görülmeye başlamıştı. Onaltıncı yüzyılda Jack of Newbery'yi hatırlayın.

Bunun tersi de geçerlidir. Endüstriyel gelişmenin herhangi bir aşamasının çok yaygın olması bir önceki aşamanın toptan ortadan kaybolduğu anlamına da gelmez. Eve iş verme sistemi yerleştikten sonra uzun zaman lonca sistemi devam etti. Bir aşamanın ötekiyle birlikte uzun süre devam etmesinin en iyi ispatı eve iş verme sistemi üzerine şu aşağıdaki alıntı olabilir:

"Fabrikasyon metal endüstrisinin gözden geçirilmesi... Ürünler arasında çengeller, çıtçıtlar, çengelli iğneler, toplu iğneler ve madenî düğmeler var. İp ya da telleri iliştirmek de gözlemlenen evde yapılan işler arasında yer alıyor...

Ortalama saatlik kazançlara göre, Evde iş yapanların dağılımı	*Aile sayısı*
1 sent ve 2 sent altında	5
2 sent ve 3 sent altında	9
3 sent ve 4 sent altında	15
4 sent ve 5 sent altında	9
5 sent ve 6 sent altında	14
6 sent ve 7 sent altında	8
7 sent ve 8 sent altında	5
8 sent ve 9 sent altında	15
9 sent ve 10 sent altında	14
10 sent ve 11 sent altında	13
11 sent ve 12 sent altında	5
12 sent ve 13 sent altında	2
13 sent ve 14 sent altında	5
14 sent ve 15 sent altında	3
15 sent ve üstünde	7
Toplam	129

"... Şu halde ortalama aile haftada toplam otuzbeş insansaat çalışıyor ve karşılığında $ 1.75 kazanıyor...

"Kalabalık, sağlığa aykırı, harap evler, yıpranmış giyimler, gerek nitelik, gerekse nicelik olarak besin yetersizliğinden sık sık şikâyetler, incelenen evlerin başlıca özellikleridir.

"İncelenen 129 ailenin 96'sında 16 yaştan küçük çocuklar çalışıyordu... Bu çocukların yarısı 12'den küçük yaştaydı. Otuz dördünün yaşı sekiz veya aşağısında, onikisi ise beş yaşından küçüktü.

"Çalışan çocukların yaşlarına göre dağılımları:

Yaş	*Çalışan çocuk sayısı*
2- 3	2
3- 4	2
4- 5	8
5- 6	2
6- 7	7
7- 8	13
8- 9	15
9-10	19
10-11	23
11-12	21
12-13	40
13-14	26
14-15	29
15-16	35
Bilinmeyen	4
Toplam	246

Kaynak: *Connecticut Fabrikasyon Metal Endüstrisinde Evişleri Raporu*; Eyalet Çalışma Müdürlüğü, Asgari Ücret Bölümü, Hartford, Conn. (Eylül 1934).

Rezalet değil mi? Düşünün, iki yaşında, üç yaşında çocuklar çalışıyor! Bu, onaltıncı yüzyılla onsekizinci yüzyıl arasındaki eve iş verme sistemi üzerine bir inceleme mi? Hayır, ne gezer. Bu alıntıda görülen koşulların yeri ve zamanı nedir?

Zaman: Ağustos, 1934.

Yer: Connecticut, Amerika Birleşik Devletleri.

11

ALTIN, BÜYÜKLÜK VE ŞAN

Bir ülkeyi zengin yapan nedir? Bir fikriniz var mı? Eğlence olsun diye bir listesini çıkarın fikirlerinizin, sonra da bunları onyedinci ve onsekizinci yüzyılların akıllı adamlarının fikirleriyle karşılaştırın. Onlar bu konuya karşı derin ilgi duyarlardı, çünkü bir ulusal devlet, bir şehir değil de bütün bir ülke çerçevesinde düşünmek karşılarına yepyeni sorunlar çıkarıyordu. Artık Southampton şehri, Lyons şehri ya da Amsterdam şehri için neyin en yararlı olacağını değil, İngiltere ülkesi, Fransa ülkesi ya da Hollanda ülkesi için neyin en yararlı olacağını düşünmek durumundaydılar. Şehirleri zengin ve önemli yapan ilkeleri ulusal alana aktarmaya çalışıyorlardı. Politik devleti kurmuşlar, iktisadî devleti kurmaya çalışıyorlardı. Yazdıkları şeyler ve önerdikleri yasalar hep ülkenin bütünü içindi. Hükümetler bütün ulusa servet ve güç getireceğini sandıkları yasalar çıkarıyorlardı; bu amaçla gündelik hayatın her yanını gözlüyor ve uyruklarının bütün etkinliklerini bilerek değiştiriyor, yoğuruyor, düzenliyorlardı. Dile getirilen teoriler ve çıkarılan yasalar tarihçilerce "merkantilist sistem" olarak adlandırılmış, sınır-

landırılmıştır. Ama aslında bunlar bir sistem yaratmıyordu. Merkantilizm, bizim anladığımız anlamda bir sistem değildi, devletin servet ve kudret kazanma çabasında şu veya bu zamanlarda uyguladığı birtakım ekonomik teorilerden ibaretti. Devlet adamları böyle şeyleri düşünmekten hoşlanmaları dolayısıyla ilgilenmiyorlardı bu sorunla – hükümetleri zorunluydu, çünkü hükümetler her zaman müflis, her zaman paraya muhtaçtı. Şu halde bir ülkeyi neyin zengin yaptığı boş bir soru değildi. Gerçekti. Ve cevaplandırılması gerekiyordu.

Onaltıncı yüzyılda İspanya belki de dünyanın en zengin ve güçlü ülkesiydi. Başka ülkelerden akıllı insanlar bunun nedenini araştırdıklarında, İspanya'ya sömürgelerinden akan hazinelerde cevabı bulduklarına inanıyorlardı. Altın ve gümüş. Bunlardan bir ülkede ne kadar çok olursa o ülke o kadar zengin olmalıydı – bireyler gibi uluslar için de geçerli olmalıydı bu. Endüstri ve ticaret çarklarını gittikçe artan bir hızla döndüren neydi? Altın ve gümüş. Gemi yapımında kullanılan sağlam kereste, aç boğazlara giren buğday, ya da insanların sırtını örten yünlü neyle satın alınıyordu? Altın ve gümüşle. Bir ülkeyi bir başka ülkeyi fethedebilecek kadar güçlü yapan neydi? Altın ve gümüş. Şu halde altın ve gümüş, ülkedeki değerli maden miktarı, ülkenin zenginliğinin ve gücünün indeksiydi.

O dönemin birçok yazarına göre "zengin bir ülke, zengin bir adam gibi, parası bol bir ülke olmalıdır; herhangi bir ülkede altın ve gümüş biriktirmek ülkeyi zenginleştirmenin birinci yoludur."

1757'de bile, Joseph Harris, *Para ve Sikkeler Üstüne Bir Deneme*'de şunları yazıyordu: "Birçok nedenden ötürü altın ve gümüş iddihara (saklanmaya) en yatkın madenlerdir: Dayanıklıdır, bozulmadan her şekle sokulabilirler, cüsselerine göre değerleri çok fazladır; dünya parası oldukları için her

şeyle kolayca mübadele edilebilir ve her çeşit hizmeti kolaylık ve kesinlikle satın alabilirler."

Hükümetler bir ülkenin, içerisindeki altın ve gümüşün çokluğuna göre zengin olacağı teorisine inanacak olsalar atacakları ilk adım apaçık ortadaydı. İnsanların bu madenleri ülke dışına çıkarmasını önleyecek yasalar çıkarmak. Bütün hükümetler bu yola başvuruyordu. "Altın ve Gümüş İhracına Karşı Yasalar" yaygınlaşmıştı. İşte İngiltere'de çıkan bir tanesi: "Parlamento yetkisiyle bildirilmiştir ki kimse bu ülkeden veya Gal'den Para ve Sikke, ya da başka ülke, diyar ve lordlukların Para ve Sikkesini veya altın ve gümüş tabak çanak ya da altın gümüşlü mücevher, Kral ruhsatı olmadan çıkaramaz."

Fugger acentalarının banka merkezine gönderdikleri haber-raporlar bugünkü Associated Press bültenlerine benzetilebilir. Her önemli noktaya, önemli olayları haberini alır almaz gönderen muhabirler yerleştirilmişti. İşte Fugger haber mektuplarından birkaç madde:

"Roma, 29 Ocak, 1600. Papanın başmabeyincisi... mahallî ve yabancı bütün gümüş sikkeleri yeniden değerlendirdi ve gelecekte hiç kimsenin buradan dışarı beş altından fazla çıkarmasını yasakladı."

Bu gibi tedbirler alan altın ve gümüşün ülkede kalmasını sağlar. Kendi sınırları içinde madenleri olan ülkeler ya da İspanya gibi zengin altın ve gümüş yatakları olan sömürgelere sahip bulunan başka ülkeler ellerindeki değerli maden stokunu durmadan artırabilirlerdi. Ama ya bunların ikisine de sahip olmayan ülkeler ne yapacaktı? Onlar nasıl zengin olacaktı – bazı merkantilistler gibi biz de servetin para olduğunu kabul ediyorsak?

Merkantilistler bu ülkelere hoş bir çözüm sunuyorlardı. Onların kurtuluş yolu "kârlı bir ticaret bilânçosu"ydu. Kârlı ticaret bilânçosu ne demekti?

İngiltere'nin Bu Durumu Değiştirip Ona Servet ve Mülk Kazandırma Yolları adlı, 1549'da yazılmış bir kitapta şu cevabı görüyoruz: "Başka ülkelerden kral darphanesine çok değerli maden akıtmanın tek yolu çok miktarda malımızın her yıl denizler ötesine götürülerek oradan daha az miktarda malın geri getirilmesini sağlamaktır... Bulunmasının mümkün ve muhtemel olduğuna zat-ı şahanenizi temin edebileceğim bu yollar bulunur ve bir milyon yüz bin sterlin değerinde mal, her deniz ötesine gönderilip altı yüz bin sterlin değerinde mal geri getirilirse: Şu halde aradaki beş yüz bin sterlin fark değerli maden veya İngiliz sikkesi olarak zorunlulukla bize gelmez mi?"

Merkantilistler, ülkelerin dış ticarete girerek değerli maden stoklarını artırabileceklerini savunuyorlardı – ama her zaman, aldıklarından fazlasını satmaya dikkat etmeliydiler. İhracatlarıyla ithalatları arasındaki fark onlara değerli madenle ödenecekti.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin fermanında değerli maden arayabilme hakkı da vardı. Onyedinci yüzyılda birçok yazar bu şirketi İngiltere'den dışarıya servet çıkarmakla suçlayınca, yöneticilerden biri olan Thomas Mun, *İngiltere'nin Dış Ticaret Yoluyla Serveti* adlı ünlü bir kitapta şirketi savunmuştu. Kitabın başlığı savunmanın niteliğini de ortaya koyuyor. Mun'a göre gerçi Doğu Hindistan Şirketi mal satın almak için Doğu'ya altın ve gümüş gönderiyordu ama bu mallar ya İngiltere'den de başka ülkelere ihraç ediliyor, ya da İngiltere'de işlendikten sonra başka ülkelere yeniden satılıyordu. Her iki durumda da para gene İngiltere'ye akıyor, bu da önceki değerli maden ihracını haklı gösteriyordu. Mun, devletin servetini artırmanın gerçekten önemli yolunun başka ülkelerde olanlardan satın alındığından fazla satmak ve böylece ticarî dengeyi kendi lehine kurmak olduğunu söylüyordu. "Şu halde servetimizi ve hazinemizi artırmanın normal

yolu *Dış Ticaret*'tir ve bu nedenle de şu kurala dikkat etmeliyiz: Yabancılara her yıl değer olarak bizim onlardan alıp tükettiğimizden fazlasını satmak... Çünkü stokumuzun mal olarak bize geri gelmeyen kısmı hazine olarak yurda dönmelidir... Krallığımıza para olarak para getirmek için hangi yollara başvurursak vuralım, bizde kalan ticaret dengesiyle kazandığımız olacaktır."

Şu halde işin püf noktası değerli mallar ihraç etmek, sadece ihtiyaç duyulanı ithal etmek, aradaki farkı da nakdî olarak almaktı. Bu, endüstriyi mümkün olan her yoldan teşvik etmek demekti, çünkü endüstri ürünleri tarım ürünlerinden daha değerliydi ve dolayısıyla dış pazarlarda daha fazla para sağlardı. Gene bunun kadar önemli bir şey de, kendi ülkenizde endüstriniz olması, halkınızın ihtiyaç duyduğu şeylerin yurt içinde üretilmesi, yabancılardan daha az şey satın almanız gerekeceği anlamına gelirdi. Bu hem ülkenizi kendine-yeterli ve başka ülkelerden bağımsız yapma, hem de lehte bir ticarî denge sağlama yönünde atılmış bir adımdı.

Dolayısıyla ülkeler birbiri ardından, eski endüstrilerini desteklemek ve yeni endüstrilerin kurulmasına yardımcı olmak gibi önemli bir işe giriştiler. 1616'da I. Maximilian zamanının Bavyera'sında bu sorunu incelemek üzere özel bir beyin kurulu oluşturulmuştu: "Bazı kişiler atansın ve haftanın önceden tesbit edilmiş günlerinde toplanıp dikkatle tartışarak ve düşünerek... ticaret ve zanaatın ülkede ne yolda yürütüleceğine ve en iyi ne şekilde devam ettirileceğine karar versinler."

Bu Beyin-Kurulu ve başka ülkelerdeki benzerleri endüstri kurmak için ne gibi yollar düşündüler? Birçok:

Örneğin, ihraç mamulleri için hükümet primleri. Bir bıçak yapımcısı ihraç ettiği her düzine bıçak karşılığında hükümetten belli bir para alırsa, muhtemelen daha çok bıçak

yapmaya çalışırdı. Şapka, yünlü, keten vb. şeylerin yapımcıları da aynı yolu tutarlardı. Üretime hükümet primleri, yapımcılığı teşvik için düşünülmüştü.

Koruyucu gümrük de böyleydi. Amerikalı okurlarım en iyi Amerikan tarihini bildikleri için ithal mallarına konan gümrük fikrinin kendi Alexander Hamilton'larından doğduğuna inanmak yanılgısına düşebilirler. Bu doğru değildir. "Yeni yetişen" endüstrileri teşvik etmek için konan gümrük fikri en az merkantilizm kadar, belki daha bile eskiydi. İşte yeni yetişen bir endüstriye yardım edilmesi için, İngiltere'de Hamilton doğmadan yazılmış bir dilekçe: "Öyle sanıyorum ki Britanya ve İrlanda'da keten yapımının henüz çocukluk dönemini yaşadığını ve bu yüzden arkadaşlarımızın çoktan beri bu yapımcılığa girmiş olanlar kadar ucuza satış yapmasının mümkün olmadığını yeterince kanıtladım... ve bu nedenle, bir hükümet teşviki görmeden bu yapımcılıkta büyük veya çabuk bir ilerleme yapmayı iddia edemeyiz."

Bu yapımcının istediği hükümet teşviki, ithal edilen mamul madenlere konan yüksek gümrükte yabancı rekabetine karşı korunmaktı ve bu istek yerine getirildi. Bazı durumlarda hükümetlerin belli eşyaların yurda girmesini tamamen yasakladıkları oluyordu.

Endüstrinin primler ve yüksek gümrükle korunması ile yetinilmeyecek, yeni endüstriler ve yeni yöntemler getirebilecek usta yabancı işçilerin gelip memlekete yerleşmesi mümkün olan her yoldan teşvik edilecekti. Vergi bağışıklığı, bedava ev, ürünlerinin yapımı için belli süreli tekel ya da gerekli avadanlıklarını kurmak için kredi gibi gönül çelen ayrıcalıklarla yabancı ustaların çekilmesine çalışılıyordu. Kendi kendilerine gelmezlerse bu sefer hükümetler kaçırmaya çalışıyordu. Onyedinci yüzyıl Fransa'sında yığınla kabine üyeliğini kendi elinde toplaması bakımından çağının bir çeşit Mussolini'si olan Colbert yabancı ustaları Fran-

sa'da yerleştirip çalıştırmak konusunda özellikle hevesliydi. Başka ülkelere tek işi emekçi devşirmek olan ajanlar göndermişti – her yola başvurma emriyle. 28 Temmuz 1669'da Dresden'deki Fransız temsilcisi M. Chassan'a şunları yazıyordu: "Lütfen ona (yani devşirmeci ajana) görevinde başarılı olmasını sağlamak için elinizden gelen her yardımı yapın ve emin olun ki Fransa'ya getirdiği demircilerin burada gördüğü hüsnü kabul yapımcılarımız için başkalarını da bulmasını sağlayacaktır."

Yerli zanaatkârların başka ülkelere gidip zanaat sırlarını vermelerine ya da satmalarına karşı nasıl sıkı tedbirler alınıyorsa bu adamların yurtlarına dönmelerine karşı da aynı şekilde sıkı tedbir alınıyordu. Ama buna karşı giden bir akım, çalışkan, becerikli, usta zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan koca insan topluluklarının dinî nedenlerle sınırdışına sürülmesiydi. Fransa bir yandan uzman işçi getirtmeye çalışıyordu ama öbür yandan, onyedinci yüzyılda Hüngnolar'ın sürülüşünde, en iyi ustalarını zorla sınır dışı etmişti.

Hükümetlerin, yabancı ustaların iyi yaşatılmasıyla gerçekten ilgilendiklerini gösterir bir kanıt Kraliçe Elizabeth'in 1566'da Cumberland ve Westmoreland Yargıçlarına yazdığı mektuptur. Kızgın demirle dağlamanın, kulak, kol, bacak kesmenin sıradan suçlar için verilen cezalardan olduğu bir dönemde –hayatın ucuz olduğu bir dönemde– bir Alman'ın öldürülüşünden dolayı Kraliçe bakın ne kadar telâşa düşüyor! "Büyük İngiltere mührümüzle, mühürlü mektuplarımızla ayrıcalıklar verilmiş olan bazı Almanlar kendi ustalıkları, çalışmaları ve masrafları sonucu son zamanlarda övgüye lâyık bir şekilde Westmoreland ve Cumberland yörelerimizdeki dağlardan ve kayalardan büyük miktarda maden çıkarmışlardır ve bu işe devam etmek niyetindeyken, son zamanlarda... saldırıya uğramışlardır. Adı geçen yörelerimizdeki çok sayıda yasa dışı insanın düzene ve asayişe aykırı

olarak saldırıları adı geçen Almanlardan birinin ölümüyle sonuçlandı ve bu da adı geçen kargaşalık ve cinayette rol oynayanların tutuklanmasını ve gözaltında bulundurulmasını emrediyoruz... Ama ayrıca adı geçen Almanlar'ın bundan böyle iyi muamele görmelerini sağlamanızı ve dikkat etmenizi emrediyoruz... ve bunun aksi davranışta bulunursanız, sizin için kötü olacağını bilesiniz."

Ustalıklarından endüstrinin yararlanacağı yabancılar nasıl korunuyorsa, yeni teknikler icad edenlere de hükümet yardım ediyordu. Jehan de Bras de Fer 1611'de yeni çeşit bir tezgâh icad edince hükümet de, bizim bugünkü hükümet patentlerimize benzer, yirmi yıl süreli bir tekel verdi: "O ve arkadaşlarının... krallığımızın bütün şehir ve kasabalarında... adı geçen icadına uygun tezgâhlar kurması ve yapmasına izin verdik. Başkalarının, ne nitelik ve durumda olurlarsa olsunlar, onun izni ve rızası olmadan adı geçen icada göre parça ve bütün olarak tezgâh kurmalarını yasaklıyoruz. Emre uymayanların tezgâhlarına el konacak ve ayrıca 10.000 livre cezaya çarptırılacaktır."

Mucitlere yalnız tekel bağışlamakla kalmıyor, yeni ve daha iyi yöntemler icadıyla ulusal endüstriyi geliştirme sorunu üzerine kafa yoranlara teşvik olması için bazı ödüller de konuyordu. Fransa'da Colbert, devletin kendi işlettiği endüstriyel işletmelerin yanı sıra, teknik eğitim için devlet okulları da açtırmıştı. Bavyera'da onyedinci yüzyılın sonunda devlet dokumacılık işinde 2000 kişi çalıştırıyordu. Bu devlet işletmeleri model olarak, esinlenme kaynağı olarak, laboratuvar olarak çalışacaklardı. Herhangi bir lonca kısıtlamasına tâbi olmayan bu büyük çaplı girişimlerde deney ve ilerleme için, tek bir girişken zanaatçının bulamayacağı elverişli ortam bulunacaktı.

Tek kişi için de, güçtü ama imkânsız değildi. Devlet endüstriyi sözü geçen teşviklerle olduğu gibi doğrudan doğ-

ruya yardım ederek desteklemeye de her zaman hazırdı. Colbert yönetimi sırasında Fransız tekstil endüstrileri çeşitli yardımlar halinde aşağı yukarı sekiz milyon livre para almışlardı. Onyedinci yüzyılda Fransa'da ipekli ile altın ve gümüş sırmalı kumaş dokumak üzere yatırım yapan bir grup adama hükümet paradan başka birçok değerli ayrıcalık da verdi: "Bu amaca varmanın (uyruklarımızın genel refahı) başlıca yollarından biri zanaat ve imalâtı yerleştirmektir; böylece dilenci gibi komşularımıza başvurmaktan... kendimizde olmayanı uzak yerlerde aramaktan kurtuluruz ve ayrıca krallığımızı tembellikten ileri gelen kötülüklerden temizlemenin kolay ve yararlı yolu ve ülkemizden dışarı altın ve gümüş göndererek komşularımızı zenginleştirmeyi önlemenin tek yolu budur... (Sonra on iki yıl için adamların adlarını sayıyor, bu süre içinde başka hiç kimse adı geçen Paris şehrinde onların izin ve rızası olmadan... ipekli tezgâhı kuramaz... ve bu kuruluş için gerekli büyük yatırımda onlara yardımcı olmak için adı geçen müteahhitlere... 180.000 livre bağışlıyoruz... para onlara derhal verilecek ve parayı on iki yıl faiz ödemeden kullanabilecekler ve bu süre sonunda kendilerinden yalnız 150.000 livre geri istenecek ve geri kalan 30.000 giriştikleri olağanüstü masrafları ve adı geçen kuruluşu kurmak için riske soktuklarını karşılamak için bizim kendilerine armağanımız olacaktır.")

Bu ferman, merkantilistlerin endüstri kurma gerekçeleri arasında vurguladıkları başka bir avantajı da getiriyor. Merkantilistler sürekli olarak, endüstri gelişmesinin sadece ihracat artışını değil, aynı zamanda istihdam artışını da sağladığını ileri sürüyorlardı. 1677'de Mr. J. Manley'e göre "imal edilen ve ihraç edilen bir libre yünlü, halkımızı istihdam bakımından, şimdiki fiyatın iki katına ihraç edilen on libre işlenmemiş yünden daha değerlidir." Dilencilerle işsizlerin

sorun yarattığı, ayrıca yoksullara yardım için hatırı sayılır paraların harcandığı bir dönemde böyle bir gerekçenin ağırlığı vardı. Halkın refahıyla ilgilenen Kral için, her şeyden önce ulusal güç ve ulusal servet sağlamayı isteyen merkantilistler için, ülkenin insanlarını –top güllesi– iyi durumda yaşatmak zorunluydu. Dolayısıyla işçi istihdamına yol açan endüstri teşvik edilmeliydi. Ayrıca buğday üretimine de önem veriliyordu, halk iyi beslensin ve sırasında –savaşta– gürbüz olsunlar diye. Savaş zamanında yeterli yiyecek stokunun önemi herkesce anlaşıldığı için tahıl üretimini teşvik için de İngiltere'de primler veriliyordu. Çeşitli ülkelerde çıkarılan çeşitli tahıl yasalarının başlıca nedenlerinden biri savaş zamanında kendine yeterli yiyecek ve güçlü, besili askerleri olan bir ulus olma özlemiydi.

Savaşçılar, Savaş zamanı. Bu terimlerle düşünen insanlar şüphesiz gemilerinin sayısı ve niteliğiyle de ilgileneceklerdi. Gerek anayurdu korumak, gerekse düşman ülkelere saldırmak için gemilere ihtiyaç vardı. Merkantilistler nasıl endüstriyi teşvik etmeyi lehte bir ticaret dengesi sağlamakta hayatî bir adım olarak görüyorlarsa, ticaret filosunun kurulmasını da aynı nedenle zorunlu sayıyorlardı. Hükümetler dış ticaretle ilgilendikleri oranda, endüstri ürünlerini başka ülkelere götürecek yeterli deniz ulaşımı imkânlarının önemini de vurguluyorlardı. Dolayısıyla endüstrinin gelişmesine gösterdikleri ilgiyi gemiciliğin teşvik edilmesine de gösteriyorlardı. Kullandıkları yöntemler de aşağı yukarı aynıydı. Gemi yapımcısına da hükümet prim veriyordu; gemi yapımı için gerekli ürünler –zift, katran, sağlam kereste, vb.– aranıp bulunuyor, gümrüksüz olarak yurda sokuluyordu; insanlar zorla denizci yapılıyordu – Fransa'da yargıçlara suçluları kürek hizmetine mahkûm etmeleri öğütleniyordu; İngiltere'de balıkçılık, gemicilik için bir çeşit eğitim olması bakımından destekleniyordu; insanlara daha fazla balık yeme-

leri söyleniyordu ve tabiî o günün propaganda mekanizması insanları balığın sadece sağlığa yararlı bazı öğelere sahip olmakla kalmayıp uzun ömür için de mutlak zorunlu olduğuna inandırmaya çabalıyordu.

Onaltıncı yüzyılın sonunda İspanya'nın çökmesiyle küçük Hollanda çağın önde giden gücü olarak ilk sıraya fırladı. Hollanda küçüktü ama zengin ve güçlüydü ve bunun başlıca nedenlerinden biri de gemi yapımının yoğunluğuydu. Hollanda halkı da Venedikliler gibi ülkelerinin coğrafî koşulları yüzünden gemiciliğin her çeşidini öğrenmek zorundaydılar; büyük balık hazinesiyle Kuzey Denizi Hollandalı'ya sürekli el ediyordu; Akdeniz'e inen ve Akdeniz'den gelen ürünler akımının tam orta yerinde Hollanda vardı – ve tabiî girişken Hollanda halkı da bu fırsatı kaçırmıyordu. Denize atılıyor, büyüyen dünyanın mallarını taşıma işini sırtlanıyorlardı. Her yere girip çıkıyordu Hollanda gemileri, herkesin malını her yere taşıyorlardı.

Ama İngiltere ve Fransa, İngiliz ve Fransız mallarının Hollanda gemileriyle taşınmasından memnun değillerdi. Kendine-yeterli olma planlarının bir kısmı da kendi filolarını kurmaktı. Hollanda denizcilerine mallarını taşıtıp para ödemekten hoşnut değillerdi. Amerika tarihinde onca önemi olan İngiliz Denizcilik Yasaları'nın başlıca amaçlarından biri Hollandalıların elinden deniz ulaşımı egemenliklerini koparıp almaktı. Bu niyet 1660'ta çıkarılan bir Yasa'da açıkça görülür: "Gemi yapımının genişletilmesi ve bu ülke denizciliğinin teşviki için... Aralık bin altı yüz altmışın ilk gününden itibaren... Asya, Afrika veya Amerika'da Majestelerine bağlı ya da tâbi bütün ülke, ada, sömürge ve bölgelere İngiltere ve İrlanda (ya da) Gal dominyonu halkına gerçekten ve hilesiz olarak ait olan gemiler ve teknelerden başka hiçbir gemi ve tekneyle mal veya meta taşınmayacaktır... gemiler adı geçen ülke, ada, sömürge ve bölgelerde yapılmış

ve sahibi de oralı olacak, kaptan ve denizcilerin en az dörtte üçü İngiliz olacaktır."

Hollanda gemileri ⇒ İmparatorluk duvarı ⇒ Yaklaşmayın!

Bu konuda ana ülke ve sömürgeler yabancıya karşı ortak mücadelede birleşecek, birlik halinde hareket edeceklerdi. Daha güçlü Hollanda gemiciliğine karşı bu savunma Amerikan kolonistleri için çok yararlı oldu. Denizcilik Yasaları'nın bu kısmı Amerikalıların kendi ticaret filolarını kurmalarını sağladı ve böylece dünyanın bütün limanlarında Yankee gemileri görünmeye başladı. Büyüyen Britanya İmparatorluğu'nun gemi yapımcılığı tekelinin bir kısmına sahip olmak Yankee gemi yapımcılarının, gemi sahiplerinin ve denizcilerinin işine yaradı.

Ama Denizcilik Yasaları'nda koloniler için o kadar elverişli olmayan başka kısımlar da bulunduğunu bilirsiniz. Kolonileri *anayurt için* bir başka gelir kaynağı olarak görmek de merkantilist düşüncenin bir gereğiydi.

Onun için kolonistlerin anayurdun endüstrisiyle rekabet edebilecek her çeşit endüstriyel girişimlerini yasaklayan yasalar da çıkarıldı. Kolonistlerin kasket, şapka, yünlü ya da demir eşya imal etmeleri yasak edildi. Bu işler için gerekli bütün hammaddeleri imal edilmek için İngiltere'ye göndermeleri, sonra da mamul mal satın almaları bekleniyordu.

Kolonyal Hammaddeler... ⇒ Amerika'da İmalât yerine;
Kolonyal Hammaddeler... ⇒ İmalât için İngiltere'ye;
⇒ Oradan tekrar Amerika'ya;

İngiltere'nin yalnız Amerika'ya değil, bütün kolonilerine karşı tutumu buydu. Örneğin İrlanda da İngiltere'nin bir kolonisiydi. İrlandalılar yünlerini dokuyup kumaş yapınca kumaş endüstrilerini ezen yasalar çıkarıldı. O halde İrlandalılar işlenmemiş yünlerini serbestçe ihraç edebiliyorlar mıy-

dı? Hayır, yalnız İngiltere'ye satabilirlerdi ve İngiltere kullanacağını kullanır, kalanını yeniden ihraç ederdi. Bu yolla İngiltere fiyatı dikte edebildiği için yığınla İrlandalı yoksullaştı. Böylece Amerika'nın olduğu gibi İrlanda'nın da Britanya egemenliğine karşı bağımsızlık mücadelesinde merkantilist politikanın payı oldu.

Aynı şekilde tütün, pirinç, çivit, gemi direği, terebentin, zift, katran, kunduz postu, demir (liste zamanla kabardı) gibi belirli Amerikan ürünlerinin de yalnız İngiltere'ye gönderilmesi gerekiyordu. İngilizler bunları kendi imalât endüstrileri için istiyorlardı. Kendi tüketemediklerini de, kâr koyarak yeniden ihraç ediyorlardı.

Virginia tütünü doğruca ⇒ Fransız enfiye yapımcısına
yerine Virginia tütünü ⇒ İngiliz tüccara ⇒ Fransız enfiye yapımcısına.

Anayurtla koloniler arasında çıkan sürtüşmeyi anlamak için anayurdun, kolonilerin kendisi için varolduğunu, kolonilerin ise kendi kendileri için varolduklarını düşündüklerini anlamak gerekir. Massachussets'in kraliyet valisi Sir Francis Bernard anayurt ile koloniler arasındaki ilişki üzerine merkantilist görüşü açık seçik belirtir: "Büyük Britanya'nın Amerikan ticaretiyle ilgili iki hedefi: (1) Amerikalı uyruklarının bütün mamulleri ve Avrupa mallarını yalnız Büyük Britanya'dan almasını sağlamak; (2) Amerikalıların dış ticaretini *kârların en sonunda Büyük Britanya'da toplanacağı* ya da imparatorluğun gelişmesine harcanacağı bir şekilde düzenlemek."

Burada kolonilerin sırf anayurda, ulusal servet ve kudret mücadelesinde yardımcı olarak varolacağı açık seçik belirtilmiştir. Bu yalnız İngiltere için değil, Fransa için, merkantilist dönemdeki bütün kolonyalist ülkeler için geçerliydi. Bunu unutmamak gerekir.

Unutulmaması gereken bir başka şey de "ulusal servet"

"ulusal kudret" gibi kavramların gevşek sözler olduğudur. Birçok yazarın "ülkemizi" zengin yapmak için en iyi yol diye önerdikleri şeyin aynı zamanda kendilerini ya da sınıflarını zengin yapmanın en iyi yolu olması ilginç bir rastlantıydı. Bu, yutturmaca yaptıkları demek değildir. Kendi çıkarlarını bütün ülkenin çıkarlarıyla özdeşlemeleri doğaldı. İktisadî çıkarla ulusal politika arasındaki bağlantı belki hiçbir dönemde bu zaman olduğu kadar açık değildi.

Başı dertte bir sürü kralın para bulmak için nelere başvurduklarını hatırlarsınız. Yaygın ve gelişkin bir vergi sistemi olmayınca ihtiyaçları olan parayı yerinde ve zamanında bulmaları güçtü. Hazineye sürekli akan güvenilir bir para yoktu. Bu yüzden kral akarlarını mültezimlere (vergi toplayıcılarına) veriyor ve onlar da ona peşin nakdî ödeme yapıyorlardı (ve zavallı vergi mükelleflerini soyarak bunun her kuruşunu onlardan çıkarıyorlardı). Bu yüzden krallar, en yüksek fiyatı ödeyene memuriyet satıyor ve büyük para karşılığı tekel bağışlıyorlardı. Hiç istemedikleri halde Kraliyet topraklarını satmaları da bundan ötürü zorunlu olmuştu. Bu yüzden, bankerler ve tüccarlardan borç almışlardı. Hükümetler her zaman parasız olduğu için değerli maden biriktirmeye bu kadar önem veriliyordu. Hazinenin de ticaretle sağlandığına inanıldığına göre devletle tüccar sınıfının çıkarlarını özdeş saymak doğaldı. Bu yüzden devletin başlıca işi ticareti ve onunla ilgili her şeyi teşvik etmek ve desteklemek oldu.

Devlet, ticaret yoluyla büyük sayılıyor, ticaretin ve toprağın genişlemesinden payını alıyordu. Merkantilizm, tüccarizm demekti.

Merkantilistler ticaret alanında bir ülkenin kazancının ötekinin kaybı olduğuna, yani bir ülkenin ancak bir başka ülke zararına ticaretini genişletebileceğine inanıyorlardı. Ticaret karşılıklı yarar sağlayan avantajlı bir mübadele değil-

di onlarca, iki tarafın da en büyük parçayı koparıp almaya çabaladığı sabit bir nitelikti. *Ticaret Sözlüğü*'nün onsekizinci yüzyıldaki yazarı şöyle tanımlamıştı ticareti: "Görünüşte Avrupa'da ticaret miktarı sınırlı. Sözgelişi yünlü mamuller ticaretinde... İngiltere'nin on beş milyon değerinde ihracat ve satış yaptığını düşünelim; bir yıl yirmi milyonluk satarsa, bu ötekilerin satışlarının azalması ve zararı demektir."

Colbert de 1670'te Fransa'nın Lahey'deki temsilcisi M. Pomponne'a şunları yazıyordu: "Hollanda ticaretinin azalması başkalarının eline geçmesi demek olduğuna göre... Krallığımız içinde ticaret ve imalâtımızın artmasıyla birlikte bunların Hollanda eyaletlerinde de gerçek ve etkili bir biçimde gerilemeleri Devletimizin genel refahı için son derece önemli ve gereklidir."

"Devletimizin genel refahı için son derece önemli ve gereklidir" fikrinde yatan, rakip devletin ticaret ve imalâtının gerilemesi isteği sadece bir şeye yol açabilirdi. Savaş. Merkantilist politikaların meyvesi savaştı. Pazar kapışma yarışı, şu ya da bu ülkeyle ticaret için hırçın rekabet, yeni koloniler elde etme kavgası –bütün bunlar adlandırılmıştı– ticaret savaşları. Bazılarının amaçları ise bugün bile sık sık olduğu gibi yüce-amaçlı adlarla gizleniyordu. Ama 1690'da Canterbury Başpiskoposu işin doğrusunu söylemişti: "Dünyanın bu köşesinde son yıllarda görülegelen bütün mücadele ve anlaşmazlıklar bahaneleri güzel ve manevi de olsa, nihai amaçları altın, büyüklük ve dünyevi şandı."

Başpiskoposun son cümleciğini ödünç alalım. Altın, Büyüklük ve Şan merkantilistlerin erişmeye ulaştıkları hedefleri iyi özetliyor.

12

Bırakın Bizi

1776 bir ihtilâl yılıydı. Unutulmaz bir yıldı. Amerikalılara Bağımsızlık Bildirisi'ni ve İngiltere'nin merkantilist, kolonyalist politikasına karşı başkaldırmasını hatırlatır; dünya iktisatçılarına, Adam Smith'in üç ana ilkesi olan kısıtlama, düzenleme ve baskıya karşı gelişen başkaldırmanın özetinin, *Ulusların Serveti*'nin *(Wealth of Nations)* yayımlanmasını hatırlatır. Onsekizinci yüzyılda merkantilist teori ya da pratiği kabul etmeyenlerin sayısı çoğalıyordu. Kabul etmiyorlardı, çünkü sıkıntısını çekiyorlardı. Tüccarlar, ayrıcalıklı tekelci şirketlerin muazzam kârlarından pay istiyorlardı. Araya girmek istediler mi "ruhsatsız ticaret" suçu işlemiş oluyorlardı. Parası olan insanlar bu parayı istedikleri yerde, istedikleri zaman, istedikleri biçimde kullanmak istiyorlardı. Genişleyen ticaret ve endüstrinin bütün fırsatlarından yararlanmak istiyorlardı. Sermayenin kendilerine verdiği gücü biliyor, bunu serbestçe kullanmak istiyorlardı. "Onu yapamazsın, bunu yap" denilmesinden bıkmışlardı. "Falancaya karşı yasa... filânca şeye gümrük... fişmancaya prim..."den bıkmışlardı. Serbest ticaret istiyorlardı.

Hükümetler de endüstriye yardım etmek istiyorlardı. İyi ya. Ama belli ki bir sınıfa iyilik etmek için bir başkasına kötülük etmek zorundaydılar. Kötülük gören sınıf da bundan hoşlanmıyordu. Protesto ediyordu. Prusya'da 1700'lerde yün üreticilerinin yünlerini ihraç etmeleri yasaktı. Sorun, imalâtçılara yeterli hammadde sağlayarak kumaş yapımını teşvikti – ucuz fiyata. İmalâtçılar yün ihracının yasak olmasından memnundular. Ama yün üreticileri buna itiraz ediyordu. 1721'de Krala bir dilekçeyle başvurarak yasanın kaldırılmasını istediler: "...depolar kendileri fazlasıyla yün stoku olduğunu söylüyorlar... Bu yılın yün ürününün... yarısının bile satılmayacağı da besbelli. Majestelerinizin, imalâtçılar için yün kıtlığı olmaması ve böylece endüstrinin ilerlemesi istekleri... artık tamamen gerçekleşmiş durumdadır; ama öte yandan koyun yetiştiricilerinin zararı büyüyor... çünkü her şeyin stoku fazlasıyla var ve artık yünlerini alıcıya uygun gelen fiyata satmak zorundalar... Yün fiyatlarının böyle yasa yoluyla düşürülmesinden ülkemizin bütünü büyük zarar görüyor (ihracat yasağı devam ederse fiyatlar daha da düşecektir)... koyunların masrafı kazançlarından fazla oluyor ve birçok koyuncu sürülerini ölüme bırakmayı tercih ediyor."

Ama Kral I. Friedrich Wilhelm kısıtlama politikasından vazgeçmedi. Dilekçeye şu cevabı verdi: "Majeste Prusya Kralı... Yün ihracatındaki kısıtlamanın devamını gerekli görüyor... Çünkü yünün ülke sınırları dışına çıkmasına izin vermeyen başka ülkelerin, özellikle İngiltere'nin bundan kazançlı çıktıklarını ve zenginleştiklerini görüyor."

İngiltere'nin zenginleşmesi konusunda Prusya Kralı haklı olabilirdi. Ama o ülkenin tüccarları bunun nedeni konusunda kendisiyle tartışabilirdi. Onların da merkantilist kısıtlamalardan hoşnutsuz olduğunu biliyoruz. İşlerinde kendilerine yardımcı olacak değişiklikler yapılmasını istiyorlardı. Onlar da davalarını merkantilist yolda koruyorlardı yani,

en iyi hangi yoldan memlekete servet ve refah geleceğini tartıştıklarını iddia ediyorlardı. Eski, bağışlanabilir bir kusur – kendi çıkarlarını ülke çıkarı gibi göstermek. Avam Kamarası'nın 8 Mayıs 1820 tarihli günlüğünde serbest ticaret için şu gerekçeyi görüyoruz: "... Londra şehri tüccarlarının bir dilekçesi sunuldu ve okundu; buna göre, dış ticaret bir ülkenin servet ve refahını sağlar çünkü böylece üretimi için başka ülkelerin toprak, iklim, sermaye ve endüstrisinin en uygun olduğu metalar ithal edilir ve karşılığında kendi durumunun daha uygun olduğu nesneler ihraç edilir ve ayrıca baskılardan serbest olmak, dış ticaretin en iyi şekilde yayılmasını sağlar ve aynı zamanda ülke sermayesi ve endüstrisine en iyi yönü verir; her tüccarın bireysel alış verişini düzenleyen en ucuz pazarda almak ve pahalı pazarda satmak ilkesi bütün ulusun ticaretinde de en iyi kural olarak sıkı sıkıya uygulanmalıdır; bu ilkelere dayanan bir politika dünya ticaretini karşılıklı avantajlar değiş tokuşu haline getirerek her ülkenin halkına servet ve mutluluk verir... Kısıtlayıcı sistemin korunması lehindeki halen egemen önyargılar, her türlü yabancı meta ithalinin kendi ürünlerimizi aynı derecede azaltacağı ya da ürküteceği yolundaki bir yanlış varsayıma dayanmaktadır – öyle ki bu temellerden gidilir... Düzenlemeler tutarlı biçimde yürütülürse her türlü dış ticaretimizi durdurmamız gerekir."

Adam Smith'in *Ulusların Serveti*, halkın zihnini kavrayan ve bütün ülkelere kısa zamanda yayılan kitaplardandı. Daha önceki kitaplar bir devletin güçlü olmak için şu ya da bu politikayı izlemesi gerektiğini anlatırken Adam Smith daha çok servetin üretim ve bölüşümünü etkileyen nedenleri incelemekle ilgileniyordu. Merkantilistlerin çoğunun bileyecek bir baltası vardı ama –bu baltayı bilemekle– ülkenin gücünün artacağını söyleyerek, baltayı gizliyorlardı. Özel dileklerden çok analize meraklı olan Smith ise konuya daha

bilimsel bir tavırla yaklaşıyordu. Ünlü kitabının bir kısmı merkantilist öğretinin incelenmesine ayrılmıştı. Teşhir ediyordu bunu.

Ondan önce de teşhir edenler olmuştu. Merkantilizmin en parlak çağında ilkelerine saldıran düşünürler olmuştu. Her merkantilist uygulamanın bir eleştiricisi olmuştu.

Yabancı mal ithalindeki vergiyi ve yasaklamayı alalım. Nicholas Barbon daha 1690'da *Ticaret Üzerine Bir İnceleme*'de şunları yazıyordu: "Ticaretin kısıtlanması, çürümenin nedenidir; çünkü bütün yabancı mallar yerli malların mübadelesiyle alınır. Onun için herhangi bir yabancı metanın yasaklanması onun karşılığında imal edilip mübadele edilecek yerli malında imalini ve ihracını önler. Bu malların yapımcı ve tüccarları işlerini kaybederler..."

Ya da bildiğimiz "ticarî denge" sorunu. Dudley North daha 1691'de *Ticaret Üzerine İncelemeler* adlı ünlü bir kitapta bunu yerin dibine batırıyordu: "İhracat ve İthalât Dengesinin Soruşturulmasıyla ilgili gürültülerden bu yana çok zaman geçmedi; Ticaret Dengesi dedikleri şey de öyle. Çünkü sanılıyordu ki, dışarı götürdüğümüzden fazla meta alırsak mahvolma yoluna gireriz... Ama garip de gelse aslında ticaretle bütün dünya tek bir ulus veya halk gibidir ve burada uluslar insanlara benzer. Kamu için zararlı hiçbir ticaret olamaz; çünkü zaten öyle olsa insanlar vazgeçerdi... Ticarette hiçbir yasa ödül yerine geçmez, kazanç kendi kendini yaratır. Ama bu çeşit yasalar çıkarıldı mı bunların etkisi Ticarete Engel olmaktır, yani kötüdür."

Aynı şekilde Joseph Tucker da, 1749'da merkantilistlerin tekel bağışlama politikasına karşı mücadeleye başlamıştı: "*Tekellerimiz, Kamu Şirketlerimiz ve Korporasyon Fermanlarımız* serbest ticaretin lâneti ve düşmanıdır... Bir iki gözü doymaz yöneticiyi zengin etmek için bütün ulus ticareti kısıtlanıyor ve dünyanın dörtte üçüyle ticaret engelleni-

yor... *Kamu* nasıl yoksullaşıyorsa *Onlar* da aynı yoldan zengin oluyorlar."

Tucker merkantilist kolonyalist politika için de şunları söylüyor: "İrlanda'nın *Ticaret ve İmalâtını* kısıtlamaktaki kötü düşünülmüş politikamız ve doğaya aykırı kıskançlığımız ticaretimizin genişlemesine bir başka büyük engeldir. *İrlanda* zenginleşirse, bunun sonucu ne olur? İngiltere de zengin olur; ve Fransa yoksullaşır. Şimdi *İrlanda*'dan *Fransa*'ya kaçırılan yünle imal edilip oradan bizim metalarımızla rekabet etmek üzere pazara gönderilen yün, İrlanda'da imal olunur... *İrlanda* toprak sahipleri kesiminin rantları yükselir; o zaman da bu rant kısa sürede İngiltere'ye akar."

Altın ve gümüş stokunun ülke için önemi konusundaki merkantilist görüşe gelince, Adam Smith'in dostu olan David Hume, 1742'de bu görüşü de reddetti. Hazinenin büyüklüğünün bir ülkeye kalıcı bir avantaj sağlamadığına işaret etti. Onun teorisine göre uluslararası ticaretin işleyişi gereğince madenî para kullanan her ülke ithalâtıyla ihracatını denkleştirecek fiyatları ayarlayabilecek kadar altın bulur. Nasıl?

Fiyatların dolaşımdaki para miktarına göre yükselip düştüğünün uzun zamandan beri bilindiğini unutmamışınızdır. Hume, bu noktadan kalkıyordu: "Bir krallığı kendi başına ele alıyorsak paranın daha bol ya da daha az olmasının bir önem taşımayacağı açıktır, çünkü metaların fiyatları her zaman paranın miktarıyla orantılıdır."

Şimdi, fiyatlar yükseliyorsa, ülke ticareti ne olur? Şüphesiz ki başka ülkelerden insanlar bu malları daha az alır, çünkü pahalanmışlardır. Bu da söz konusu ülkelerin daha az ihracat yapacağını gösterir. Şu halde ihracatı ithalâtına denk olmayacaktır. Başka ülkelerde, onların kendisinden aldığından daha fazla mal alacaktır. Ama aradaki farkın şu ya da bu şekilde ödenmesi gerekir. İhracatı ithalâtını ödemiyorsa, aradaki farkı nakit para ile ödemelidir. Bu da, fiyatla-

rın yükseldiği ülkeden altın çekilecek demektir. Ama bu çekilme dolaşımdaki para miktarını azaltacak, dolayısıyla fiyatlar yeniden düşecektir; o zaman öteki ülkeler yine ucuza mal alabileceklerini görecekler, böylece ihracat bir daha yükselip ithalâtla denkleşecektir. Tabiî bunun tersi de doğrudur. Bir ülkede fiyatlar dolaşan paranın azalmasından ötürü düşerse başka ülkeler de ondan daha fazla mal alacaklardır, çünkü malları ucuzlayacaktır. O zaman ülke, ithalinden fazlasını ihraç edecek, fark gene nakitle ödenecektir. Ülkenin altın stokundaki bu artış yeniden fiyatları yükseltecektir. İhracatında düşük fiyatlar dolayısıyla kazandığı avantajı kaybedecektir. İhracat duracak ve ülkenin ihracatıyla ithalâtı yine denkleşecektir.

Şüphesiz bu, olayın ana çizgileridir. Gerçekte bu kadar düzenli işlemez hem de çok zaman alır – ancak "uzun vade" için geçerlidir. Ama Hume'un açıklaması büyük miktarda değerli maden stokunun gerekli olduğunu söyleyen merkantilist iddiayı etkili biçimde çürütmüştü.

Merkantilizm teorileri uygulamaya konuldukları anda birbirleri ardınca birtakım yazarların saldırısına uğradılar. Serbest ticaretin savunuculuğu da özellikle Fransa'daki Fizyokratlara düşmüştü.

Endüstrinin devlet tarafından denetlenmesi en yüksek noktasına Fransa'da vardığı için merkantilist kısıtlama ve düzenlemelere karşı muhalefetin ilk bu ülkede gelişmesi normaldi. Fransa'da endüstri bir yapmalı-yapmamalı ağıyla, cansıkıcı yönetmelikleri uygulayan bir alay baş belâsı denetçiyle, öylesine sarılıp sarmalanmıştı ki, bir işin nasıl yürüdüğüne, yapılabildiğine akıl ermez. Lonca kuralları ve yönetmelikleri yeterince kötüydü. Bunlar ya devam ediyor, ya da yerlerine daha da kılı kırk yaran hükümet yönetmelikleri geliyordu. Bu yönetmeliklerin amacı Fransa'nın endüstrisini korumak ve geliştirmekti. Bazı bakımlardan bu ama-

ca hizmet ediyorlardı. Ama en akla yakın oldukları zamanda bile imalâtçısı, istediği çeşit kumaşı imal edebilir miydi? Hayır, edemezdi. Kumaş falan filân niteliğe uyacak, şu kadar uzunlukta olacaktı. Bir şapka imalâtçısı kunduz, kürk ve yün karışımı şapkalar çıkararak alıcıyı çekebilir miydi? Hayır. Ya tamamen yünlü şapkalar yapar, ya da hiçbir şey yapamazdı. Bir imalâtçı mallarının üretiminde yeni ve belki daha iyi bir alet kullanabilir miydi? Kullanamazdı. Aletler belli boy ve biçimde olmalı, denetleyiciler gelip tastamam böyle olduğunu görmeliydiler.

Böyle bir yönde fazla ileri gitmenin doğal sonucu öteki yönde eşit derecede ileri giden bir harekettir. Endüstrinin çok fazla denetlenmesi endüstrinin hiç denetlenmemesi talebini doğurur. Denetimsizlik yönünde ilk hareket edenlerden biri de Gournay adında bir Fransız işadamıydı. Ünlü Fransız Maliye Bakanı Turgot şöyle yazıyordu: "Bir yurttaşın büyük masraflarla bir korporasyona giriş hakkı elde etmeden hiçbir şey yapamadığını ya da satamadığını görünce hayretler içinde kaldı... Her kumaşın boyunu ve enini ve kullanılan iplik sayısını hükümetin özel yasalarla tespit ve bu önemli ayrıntılarla dolu dört koca cildi kraliyet mühürüyle mühürlemesine de çok şaştı; ayrıca tekelcilik ruhuna uygun sayısız yönetmelik çıkması... Hükümetin her metanın fiyatını düzenlemesi, bir endüstriyi geliştirmek için bir başkasını yasaklaması aklının alacağı iş değildi... ve ekiciyi bütün öteki yurttaşlardan daha umutsuz ve kararsız yapmakla buğdayın bol olmasını sağladığına inanması..."

Gournay bu aşırı düzenlemelere sadece şaşırmakla kalmıyordu. Fransa'nın bunlardan kurtulmasını istiyordu. O zamanlardan beri her çeşit kısıtlamaya karşı olanların sloganı haline gelen deyimi o bulmuştu – *"Laissez-faire."* O ünlü deyimi, biraz serbest bir çeviriyle, "Bırakın bizi" şeklinde anlayabiliriz.

Laissez-faire, Gournay ile aynı zamanda yaşayan Fransız fizyokratlarının sloganı oldu. Önemliydiler, çünkü ilk iktisatçılar "okul"uydular. Bu grup 1757'den itibaren iktisadî sorunları tartışmak üzere François Quesnay'ın başkanlığında düzenli olarak toplanıyordu. Okul üyeleri kısıtlamalardan kurtulmak için, serbest ticaret için, *laissez-faire* için kitaplar, makaleler yazıyordu. Ünlü Fizyokrat Mirabeau'ya 1770'te Baden hükümdarı olan Carl Friedrich ülkesinin yönetimiyle ilgili öğütler sorduğunda, Mirabeau şunları yazmıştı: "Ah, monsenyör, eyaletlerinize ilk serbest limanı ve ilk serbest panayırı veren siz olun ve ülkenize ayak basıldığında görülen ilk harfler sevgili ve saygıdeğer adınızın harfleri olsun ve bunun altına da şu üç soylu kelimeyi yazdırın: *Serbestlik, Bağışıklık, Özgürlük!*.. Ülkeniz kısa zamanda insanların ayrıcalıklı yurdu, ticaretin doğal yolu, evrenin kavşak noktası olacaktır."

Fizyokratlar serbest ticaret fikrine dolaylı bir yoldan varmışlardı. İlkin ve en başta özel mülkiyetin, en çok da toprak mülkiyetinin kutsallığına inanıyorlardı. Mülkiyet hakkına inandıkları için, özgürlüğe de inanıyorlardı – bireyin, başkalarına zarar vermediği sürece, mülkünü istediği gibi kullanma hakkına. Serbest ticaret isteklerinin ardında tarımcının istediği yerde satmak üzere istediğini ürtmesinin gerekliliği inancı vardı. O sıralarda Fransa'da vergi ödemeksizin Fransa dışına buğday satmaya imkân olmadığı gibi, buğday ülkenin bir bölgesinden başka bir bölgesine bile vergisiz gönderilemiyordu. New Jerseyli bir çiftçinin eyalet sınırında gümrük ödemeden New York'a sebze satamadığını düşünün. Fizyokratlar buna karşıydı. Fizyokratların inançlarını en iyi şekilde açıklayan Mercier de la Rivière mülkiyet hakkını kullanabilmek için tam özgürlüğün gerekli olduğuna işaret ediyordu: "Geniş özgürlük olmaksızın üretimde büyük bolluk da olamaz... Bir insanın kullanma özgürlüğü olmayan bir hak-

ka, hak denebilir mi? Dolayısıyla özgürlük olmadan mülkiyet hakkı düşünülemez... İnsan bir yarar görmedikçe bir şey yapmaz; şimdi, iyi bir şeyden yararlanma isteği, iyi bir şeyden yararlanma özgürlüğü olmadıkça bizi yerimizden kıpırdatamaz."

Fizyokratlar her soruna, tarım üzerindeki etkisi açısından yaklaşıyorlardı. Onlara göre servetin tek kaynağı toprak, üretken emeğin tek çeşidi de toprak üzerinde harcanan emekti. Carl Friedrich'e yazdığı bir mektupta Mirabeau şöyle diyordu: "Bir çiftçi olarak köylümüz üretici bir emek harcamaktadır ve kâr, masraflar çıkarıldıktan sonra, sadece bu emekte aranmalıdır; bir dokumacı olarak köylümüz kısır bir iş yapmaktadır; hizmetler toplamında faydalı bir iş görür, ama bir şey üretmez."

Endüstri ve ticaret için gerekli hammaddeleri yalnız tarımın sağladığını iddia ediyordu Fizyokratlar. Gerçi zanaatkârlar, hammaddeyi tamamlanmış biçimine sokmakla faydalı bir iş yapıyor olabilirdi, ama servet stokuna yeni bir şey eklemiyorlardı. Zanaatkâr, hammadde üstünde çalıştıktan sonra ürünün değeri artıyordu, ama nesnenin değerindeki artış işleri karşılığında onlara ödenen paraya eşitti. Yeni bir zenginlik katılmamıştı. Oysa, Fizyokratlara göre, tarımda böyle değildi. Endüstri kısır, tarım ise verimliydi. Tarımsal ürünün maliyeti ve toprak sahibinin kârı çıktıktan sonra ortada, gerçek bir servet artışı demek olan –doğanın cömertliği sayesinde– net ürün kalıyordu. Masrafların ötesindeki bu tarımsal artık (fazla), bu *produit net*, yıldan yıla değişebilirdi. Mevsimlere göre az veya çok olabilirdi.

Bugünkü iktisatçılar Fizyokratların teorisini pek benimseyemezlerdi, ama bir ulusun servetini biriktirilmiş malların sabit toplamı olarak değil de, geliri bir stok değil de bir akış olarak görmelerini yerinde bulurlardı.

Fizyokratların teorisi üstüne Adam Smith şunları söy-

lüyordu: "Gelgelelim, bütün kusurlarına karşın bu sistem ekonomi politik konusunda yayımlanagelmiş bütün görüşler arasında doğruya en fazla yaklaşanıdır... Gerçi toprakta kullanılan emeği tek üretici emek olarak göstermekle, ileri sürdüğü fikir fazla dar ve sınırlı kalıyor; ama ulusların servetini tüketilemez para zenginliğinin değil, toplumun emeğiyle her yıl yeniden üretilen tüketilebilir malların meydana getirdiği eksiksiz özgürlüğün, yıllık yeniden üretimi en büyük kılacak tek etkili tedbir olduğunu ileri sürmekle, bu öğreti her bakımdan, cömert ve liberal olduğu kadar haklıdır da."

Fizyokratlar "eksiksiz özgürlük" için savaşmakta Adam Smith'i de geçtiler, ama onun etkisi çok daha büyüktü. *Ulusların Serveti* tekrar tekrar yayınlandı. Hayatı boyunca ve öldükten sonra çok okundu. Merkantilist teori yıkıldıysa, "Knock-out"u sağlayan onun yumruklarıydı. Değerli madenleri savunanların ağzının payını şöyle vermişti: "Kendi maden yatakları olmayan bir ülke altın ve gümüşü elbette başka ülkelerden alacaktır. Bağı olmayan bir ülkenin şarap alacağı gibi. Ama hükümetin, ilgisini bunlardan birine değil de ötekine yöneltmesi hiç de gerekli değildir. Şarap alacak malî kudreti olan ülke istediği kadar şarap alır; altın ve gümüş alacak malî kudreti olan bir ülke de hiçbir zaman altın ve gümüşsüz kalmaz. Onlar da bütün metalar gibi belli bir fiyat karşılığında satın alınırlar."

Merkantilistlerin kolonyal politikası üzerine Adam Smith'in görüşü şu cümlede özetlenir: "Dolayısıyla merkantilist sisteminin bütün öteki pis ve kötü niyetli politikaları gibi koloni ticaretinin tekeli de bütün öbür ülkelerin ticaretinde, özellikle de kolonilerinkinde tıkanıklık yaratır, ama bunların lehine olsun diye yapıldığı ülkenin ticaretini de hiç geliştirmez, tersine azaltır."

Smith'in kitabının ilk cümlesi serbest ticareti savunur. İlk

söylenen şudur: "... emeğin üretici gücündeki en büyük ilerleme... işbölümünün sonucu olarak görünür." Ve Smith'in 1766'da işbölümünden anladığı, bizim bugün anladığımızın aynısıydı. Uzmanlaşma demek istiyordu – bir işçiyi uzman kesilinceye kadar belli bir işte çalıştırmak. "Onun için, çok basit bir imalât dalından bir örnek alalım; yine de, işbölümü bu dalda çok göze çarpmıştır: Dal, toplu iğne imalâtı; bu işte eğitim görmemiş... kullanılan makineleri işletmesini de bilmeyen bir işçi... ne kadar çabalarsa günde belki bir iğne yapabilir, ama herhalde günde yirmi iğne çıkaramazdı. Ama şimdi bu iş öyle bir şekilde yürüyor ki, işin bütününün başlı başına ayrı bir zanaat olması bir yana, çoğu tek tek alındığında kendi başına işler olan birçok dala bile ayrılıyor. Biri teli çekiyor, öteki düzleştiriyor, üçüncüsü kesiyor, dördüncüsü sivriltiyor, beşincisi topuzun takılacağı ucu eğeliyor; iğnenin başını yapmak için üç ayrı işlem gerektiriyor, takması ayrı, iğneleri ağartmak ayrı; kâğıda iliştirilmesi bile başlı başına bir zanaat; böylece bu önemli toplu iğne yapım işi, onsekiz kadar birbirinden ayrı işe bölünüyor ve bazı imalâthanelerde ise ikisini üçünü aynı adam yapabiliyor. Bu çeşitten küçük bir imalâthane görmüştüm, orada topu topu on kişi çalıştığı için bazıları iki üç ayrı işlemi yapıyordu... Kendilerini sıktılar mı, günde on iki libre toplu iğne çıkarabiliyorlardı. Bir librede orta boylu dört binden fazla iğne bulunur. Demek ki bu on kişi günde kırk sekiz binden fazla iğne yapıyorlardı. Şu halde her biri kırk sekiz binin onda birini yaptığına göre, günde adam başına dört bin sekiz yüz toplu iğne imal ediyorlardı. Ama hepsi ayrı ve bağımsız çalışsalar ve bu iş için gerekli eğitimi görmeseler, günde yirmi taneden fazla, hatta belki bir tane bile toplu iğne yapamazlardı; yani, değişik işlemlerin bölünmesi ve birleşimi sonucu şimdi yapabildiklerinin kesinlikle iki yüz kırkta birini, belki dört bin sekiz yüzde birini."

O halde? Diyelim ki Adam Smith'in sözünü kabul ettik, işbölümünün, daha fazla ustalık, zamanda tutumluluk, genel etkililik vb. yüzünden emeğin üretkenliğini artırdığına inandık. Bundan ne çıkar? Serbest ticaretle ne ilintisi var bunun?

Çok ilintisi var. Çünkü, diyordu Adam Smith, işbölümünü pazarın genişliği belirler: "İşbölümünü doğuran şey mübadelenin gücü olduğuna göre, bu bölünmenin yaygınlığı her zaman o gücün yaygınlığıyla, başka bir söyleyişle pazarın genişliğiyle sınırlanmış olacaktır. Pazar çok ufak olunca kimse kendini tek bir işe bütünüyle bağlamak cesaretini gösteremez, kendi emeğinin ürününün, kendi tüketimini aşan ve arta kalan kısmını, ihtiyaç duyduğu başka insanların emeğinin ürününün yine o kısmıyla mübadele edecek gücü bulamaz."

Üretkenlik işbölümü sonucunda artıyorsa, işbölümü de pazarın genişliğiyle sınırlıysa, şu halde pazar ne kadar genişlerse işbölümü de o kadar büyür ve üretkenlik de o kadar artar – yani, ulusun serveti o kadar büyür. Serbest ticaret pazarları alabildiğine genişlettiğine göre, işbölümü de istediğiniz kadar gelişir, dolayısıyla üretkenlik de istediğiniz kadar artar. Serbest ticaret bu yüzden iyidir.

Bu açıklama epey dolaşık oldu. Şu biraz daha basit:

1. Üretkenlik artışı işbölümünden ileri gelir.
2. İşbölümü pazarın genişliğine göre büyür ya da daralır.
3. Serbest ticaret pazarı alabildiğine genişletir. Onun için serbest ticaret üretkenliği arttırır.

Bir nokta daha var: Ülkelerarası serbest ticaret azamî çizgisine ulaşmış işbölümü demektir. Adam Smith'in toplu iğne imal eden fabrikası işbölümü avantajlarına dünya ölçüsünde sahiptir. Her ülkenin en ucuz üretebildiği mallarda uzmanlaşmasını sağlar, böylece dünyanın toplam servetini artırır.

Ama bu bölümün başında Adam Smith'i merkantilist kısıtlama, düzenleme ve baskıya karşı başkaldıran adam olarak tanıtmıştık. Endüstrinin dıştan yöneltilmesine karşı ne diyordu? Şu alıntıda hükümetin müdahalesini kınar ve özgürlük ister: "Ya, olağanüstü teşviklerle, endüstrinin belli bir türüne toplumdaki sermayenin normal olarak o dala akacak miktarından daha fazlasını çekmeye çalışan; ya da, olağanüstü baskılarla, endüstrinin belli bir türünde kullanılacak sermayenin bir kısmını oradan başka yere itmeye çalışan her sistem; aslında, varmak istediği büyük amaca varılmasını yolundan saptıran bir tutumdur. Toplumun gerçek servet ve büyüklüğe doğru ilerleyişini hızlandıracağına durdurur; toprak ve emeğin yıllık hasılasının gerçek değerini artıracağına azaltır.

"Böylece bütün tercih ve baskı sistemleri tamamen ortadan kaldırıldığında, bariz ve sade doğal özgürlük sistemi kendiliğinden yerleşir, kurulur. Her insan, adalet yasalarını bozmadığı sürece, kendi çıkarını istediği gibi yürütmekte, endüstri ve sermayesini başka insanlar veya insan gruplarının endüstri ve sermayeleriyle rekabete sokmakta tamamen serbesttir."

Bu son cümleyi okuyunca, iş hayatının yürümek için sabırsızlandığını ama her dönemeçte can sıkıcı düzenlemelere tosladığı bir dönemde *Ulusların Serveti*'nin işadamı için bir İncil olduğunu anlarsınız.

13

"ESKİ DÜZEN DEĞİŞİYOR..."

Yoksullardan vergi alıp da zenginleri vergilendirmeyen bir hükümet için ne düşünürdünüz? Deli bunlar, derdiniz herhalde ilkin, sonra biraz düşününce, bunun bugünkü ABD hükümetinin yaptığı iş olduğunu anlardınız. Ne var ki, birçok kişiye kabul ettiremezdiniz bu düşüncenizi – Amerika'da zenginlerin gereğinden fazla vergi ödediğini iddia eden birçok insana rastlardınız. Ama onsekizinci yüzyıldaki Fransa hükümetinin zenginleri vergilendirmeyip yoksullardan vergi alması olgusu tartışma götürmez bir gerçekti.

Ayrıcalıklı sınıflar kendileri, zamanın hemen bütün vergilerinden bağışık olduklarını kabul ettiklerine göre bunun su götürür yanı olamazdı. Rahiplerle soylular sıradan insanlar gibi vergi vermek zorunda kalırsa bunun Fransa'nın sonu olacağına inanıyorlardı. Fransız hükümeti malî sıkıntıya girince, masraflar üst üste yığılıp gelir giderin yanına sokulamaz hale gelince, bazı Fransızlar bu sıkıntıdan kurtulmak için ayrıcalıksızlar gibi ayrıcalıklıları da vergilendirmeyi akıl ettiler. 1776'da Maliye Bakanı olan Turgot vergi sisteminde fazlasıyla ihtiyaç duyulan bazı reformlar uygulamaya çalış-

tı. Ama ayrıcalıklılar buna hiç yanaşmıyorlardı. Paris Parlamentosu çevresinde toplandılar ve parlamento onların tutumunu şu kelimelerle hayli açık bir şekilde belirtti: "Adaletin ilk kuralı herkesin sahip olduğunu muhafaza etmesidir: Bu kural yalnız mülkiyet hakkını değil, ondan da önemli olan ve soy ve mevkiden gelen kişiye ait hakları da muhafaza etmektir... Bu yasa kuralına göre, bir insanlık ve hayırseverlik görünümü altında ödev eşitliği kurmaya ve zorunlu ayrımları yok etmeye çalışan her sistem az zamanda anarşiye yol açar (bu, eşitlik fikrinin kaçınılmaz sonucudur) ve toplumu alt üst eder. Fransız Monarşisi kendi anayasasına göre ayrı birkaç kesime bölünmüştür. Ruhban sınıfının kişisel hizmeti eğitim ve ibadetle ilgili bütün görevleri yerine getirmektir. Soylular kanlarını devletin savunulmasına adar ve hükümdara öğütleriyle yardımcı olurlar. Krala bu kadar seçkin hizmetler sunamayan en alttaki toplum kesimi ise vergi, endüstri ve bedenî hizmetle görevini yapar. Bu ayrımları yok etmek Fransız anayasasının tamamını tağyir ve tebdil etmektir."

Rahipler ve soylular ayrıcalıklı sınıftı. Bunlara Birinci Kesim ve İkinci Kesim denirdi. Rahiplerin sayısı 130.000, soylularınki de 140.000 kadardı. Ayrıcalıklı sınıflar oldukları halde bu, hepsinin zengin olduğu veya hiçbirinin çalışmadığı anlamına gelmezdi. Yoksul papazlar ve yoksul soylular vardı. Çok zengin papazlarla çok zengin soylular da vardı. Papazlarla çalışan soylular vardı. Kilisede ve soylular arasında hiç iş yapmayanlar da vardı. Ve iki uç arasında daha türlüsü vardı.

Halk, ayrıcalıksız sınıftı. Bunlara Üçüncü Kesim denirdi. 25.000.000'luk Fransa nüfusunun yüzde 95'ini bunlar meydana getirirdi. Ayrıcalıklı sınıflar arasında nasıl servet ve yaşayış biçimi farklılıkları varsa, aynı farklılıklar burada da vardı. Yukarı – orta sınıf ya da burjuvazi olan 250.000 kada-

rı Üçüncü Kesimin geri kalanlarına kıyasla bayağı refah içindeydi. Bir başka grup da kasaba ve şehirlerde oturan zanaatkârlardan oluşuyordu. Bunların sayısı 2,5 milyon civarındaydı. Sayıları 22 milyonu bulan geri kalanlar toprak üzerinde çalışan köylülerdi. Bunlar devlete vergi, ruhbana ondalık, soylulara da feodal haraçları öderlerdi.

Benim gibi, sizin gibi insanlar, harcamalarını gelirlerine göre ayarlarlar. Hükümetler de genel olarak böyle yapmaya çalışır. Ama onsekizinci yüzyılda Fransa hükümeti tamamen tersine bir yol deniyordu. Parayı aptalca, müsrifçe, sistemsiz ve ahlâksız bir şekilde atıp savuruyordu. Tek bir örnek bunu kanıtlamaya yeter. *Livre Rouge*, bütün hükümetçe bağışlanmış iratların listesini içeren bir kırmızı kitaptı. Sayfaları arasında bir berber olan Ducrest'in de adı vardı. Niçin yılda 1.700 livre irat bağışlanmıştı ona? Çünkü Kont d'Artois'nın kızının berberiydi. Kızının, yapılacak saçı bile çıkmadan bebekken ölmüş olması hiçbir şey değiştirmiyordu. Ducrest iradını kullanıyordu.

Fransız maliyesi işte bu örnekte görülen çılgın yöntemlerle yürütülüyordu. Başka binlerce örnek daha vardı. Gelir gideri düzenleyeceğine, gider geliri belirliyordu. Gelişigüzel, düşüncesizce harcama daha büyük miktarda para toplayacak şekilde vergilendirmeye yol açıyordu. Ayrıcalıklı sınıflar kendi paylarını sırtlanmadığı (tersine ayrıcalığı olmayanlara yeni vergiler yükledikleri) ve Üçüncü Kesimin daha zengin tabakası birtakım dolambaçlı yollarla kendilerine vergiden bağışıklılık kazandıkları için olanca yük yoksulların üstüne biniyordu. Yük ağırdı. O dönemi gösterecek bir resimde köylü iki büklüm, sırtında kralı, papazı ve aristokratı taşır halde çizilmeliydi.

Ünlü bir Fransız, de Tocqueville, bu vergi yükünün çok çalışan köylünün gündelik hayatında ne demek olduğunu anlatır: "Onsekizinci yüzyılın Fransız köylüsünü gözünü-

zün önüne getirin... Toprağa öylesine aşkla bağlıdır ki birazına sahip olabilmek için bütün biriktirdiği paraları verir... Bu alımı tamamlamak için önce bir vergi ödemelidir... Sonunda toprağın sahibidir; ektiği tohumla birlikte yüreğini de gömer tarlasına... Ama yine bu komşular onu işinden alır, kendileri için ücretsiz çalışmaya zorlarlar. Taze ürünlerini onlardan korumaya çalışır; yine önüne dikilirler. Nehri geçerken yoluna çıkar, vergi alırlar. Pazarda malını satma hakkını yine onlardan satın alması gerekir; sonra, evine döner, kendine kalan buğdayı evinin geçimine kullanmak ister... Ama bu buğdayı da onların değirmeninde öğütüp onların fırınında pişirmeden ağzına alamaz. Küçük gelirinin bir kısmını da hizmetten kurtulmak için onlara vergi olarak verir... Ne yapsa, bu başbelâsı komşular ayağına dolaşır. Bunlardan kurtulunca kilisenin kara cüppelerine bürünmüş olanları gelir hasatın kârını alıp götürürlerdi... Ortaçağ kurumlarının bir kısmının ortadan kalkması geriye kalanları yüz kat daha çekilmez hale getirmişti."

Ama bu, onbirinci yüzyılın feodal sistemini hatırlatıyor insana. Şu halde, geçen yedi yüzyıl boyunca hiçbir değişiklik olmamış mıydı? Olmuştu elbette. 1700'de Fransa'da yaşayan 22 milyon köylünün sadece 1 milyonu eski anlamda serfti. Ötekiler serflikten kurtulup tam özgür olmuşlardı. Ama bu, bütün eski feodal vergi ve hizmetlerin ortadan kalkması demek değildi. Bazıları kalkmıştı ama kalanları da çoktu. Doğuş nedenleri çoktan tarihe karıştığı halde bunlar duruyordu. Askerî himaye sağladıkları için karşılığında feodal haraç ve hizmet alan soylular artık kralın ordusunu meydana getirmiyorlardı – askerî işlevleri de kalmamıştı. Bir grup olarak yönetime de katkıları olmuyordu –yalnız birey olarak– idarî00, politik bir işlevleri de yoktu. Çiftçilik etmiyor, bir bütün olarak iş hayatına da girmiyorlardı – yani ekonomik işlevleri de yoktu. Vermeden alıyorlar-

dı. Aylaklaşmış, asalak olmuşlardı, sarayda, topraklarından uzakta vakit harcayıp duruyorlardı. Yine de, hâlâ köylülerden haraç ve hizmet talep ediyor, alıyorlardı da. Köylülerin haklı olarak nefret ettiği bir kalıntıydı bunlar. Yukarıdaki alıntının son cümlesinde Tocqueville'in de işaret ettiği gibi, alışılmış vergilerin bir kısmının yok edilmesi kalanları daha da sevimsiz kılıyordu.

Köylü gelirinin tam ne kadarını vergi olarak ödüyordu? Cevaba şaşıracaksınız. Yapılan hesaba göre kazancının yüzde sekseni çeşitli vergi tahsildarlarının elinde kalıyordu! Kalan yüzde yirmiyle beslenmesi, barınması ve ailesini giydirmesi gerekiyordu. Köylünün homurdanmasında şaşılacak bir şey yok demek. Hasatın kötü olmasıyla açlıktan ölme derecesine varmasına da şaşmamalı. Böyle bir zamanda komşularından çoğunun dilenci olarak yollarda taban tepmesi de şaşılacak bir şey değildi.

Fransız Devrimi 1789'da patladı. Ama bundan, köylünün onsekizinci yüzyılda onyedinci yüzyıldakinden daha kötü durumda olduğu sonucunu çıkarmayın. Değildi. Belki daha bile iyi durumdaydı. Aslında köylüler vergi toplandıktan sonra ellerinde kalanı şu veya bu yoldan azar azar biriktirerek biraz toprak satın alabilmişlerdi. Devrimden önceki yüzyıl kadar süre içinde köylüler durmadan toprak edinmişlerdi. Onun için, 1789 geldiğinde, Fransız topraklarının üçte biri kadarı onların elindeydi. Ama bu onları eskisinden de daha hoşnutsuz yapıyordu. Niçin?

Toprağa açtılar. Açlıklarını bir parçacık giderebilmişlerdi. Daha fazla ilerlemelerini engelleyen neydi? Devletin ve ayrıcalıklı sınıfların sırtlarına yıktığı yük. Bu yük sırtlarından kalkarsa daha dik durabileceklerini –hayvan durumundan insan durumuna geçebileceklerini– şimdi her zamankinden daha iyi görüyorlardı. Durumlarının biraz düzelmesi gözlerini açmıştı ve birazcık daha olsa...

Fransız köylüleri (başka Batı Avrupa ülkelerinin köylüleri de) feodal ödeme ve kısıtlamaların kaldırılması gerektiğini daha önce de düşünmüşlerdi. Daha önce de köylü ayaklanmaları olmuştu. Bu ayaklanmalar feodal düzenlemelerin takımını silip süpürememiş, ama köylülerin durumunu da düzeltmişti. Şimdi engelleri tamamen yok etmek için köylülerin yardıma ve öncüye ihtiyacı vardı.

Yükselen orta sınıfta aradıklarını buldular.

Fransız Devrimi'ni yapan ve bundan en kazançlı çıkan bu yükselen orta sınıf, burjuvazi oldu. Burjuvazi Devrim'i yaptı, çünkü yapması gerekiyordu. Zorbaları deviremese kendisi ezilecekti. Küçük civciv gibiydi, büyümüş, kabuğunu kırması ya da ölmesi gereken noktaya varmıştı. Gelişen burjuvazi için ticaret ve endüstrideki kısıtlama, düzenleme ve baskı, hükümetin küçük gruplara tekel ve ayrıcalık bağışlaması, çağını doldurmuş loncaların ilerlemeyi kösteklemesi, kendilerine söz hakkı tanınmadan yasalar çıkarılması ve eski yasaların varlığı, mücadeleci devlet memurlarının çoğalması, hükümet borçlarının gittikçe büyüyen hacmi –bütün bu çürüyen, yozlaşan feodal toplum– kırılması gereken kabuğu meydana getiriyordu.

Burjuvaziyi kimler oluşturuyordu? Bunlar yazarlar, doktorlar, öğretmenler, avukatlar, yargıçlar, devlet memurlarıydı –eğitim görmüşler sınıfı; tüccarlar, imalâtçılar, bankerlerdi– paralı sınıf, hem zaten paralı, hem de fazlasına göz dikmiş durumda. Her şeyden önce istedikleri ya da *ihtiyaç duydukları* – aslında artık feodal olmayan bir toplumda feodal zırhı sırtlarından atıp şöyle rahat oturan bir kapitalist ceket giymek istiyorlardı. Fizyokratların ve Adam Smith'in yazıları iktisadî alandaki ihtiyaçlarını dile getirmişti; toplumsal alandaki ihtiyaçları da Voltaire, Diderot ve Ansiklopedistler'in yazılarında dile gelmişti. Ticaret ve endüstride *laissez-faire*'in karşılığı din ve bilimde "aklın yönetimi" idi.

Sizin kadar yetenekli veya çalışkan olmayan birinin, bir çeşit "piston"u olduğu için size tanınmayan nimetleri eline geçirmesi kadar sinir bozucu bir durum olamaz. Burjuvazi işte biraz bu durumdaydı. Yetenekleri vardı. Kültürleri vardı. Paraları vardı. Ama bütün bu şeylerin onlara toplumda sağlaması gereken yasal yere bir türlü gelemiyorlardı. "Annesi Grenoble'deki tiyatroda oturduğu locadan bir aristokrat tarafından çıkartılınca, Barnave devrimci oldu. Mme Roland, annesiyle Fontenay Şatosunda yemeğe alıkonduğunda yemeğin kendilerine hizmetçiler dairesinde verildiğini anlatıyor. Eski rejim onur yaralayıcı davranışlarıyla ne kadar çok düşman kazanmıştı!"

Burjuvanın fazla toprağı yoktu ama parası çoktu. Devlete borç para vermişlerdi. Şimdi geri istiyorlardı. Kamu parasının aptalca ve mirasyedice harcanmasının zorunlukla iflâsa varacağını görebilecek kadar hükümet işlerinden anlıyorlardı. Kendi biriktirdikleri paralar için de endişe ediyorlardı.

Burjuvazi, politik gücünün iktisadî gücüyle orantılı olmasını istiyordu. Mülkleri vardı – ayrıcalık istiyordu. Bu çürüyen feodal toplumda mülklerinin can sıkıcı kısıtlamaların boyunduruğundan çıkmasını istiyordu. Hükümete verdikleri borç paranın ödenmesini garantiye almak istiyordu. Bunların bazılarını başarmak için kendilerine bir ses değil, hükümetteki *sesi* sağlamaları gerekiyordu. Fırsat çıktı karşılarına – kaçırmadılar.

Fırsat çıktı, çünkü Fransa öyle berbat bir duruma gelmişti ki eskisi gibi yürütmek artık mümkün değildi. Soylulardan biri olan Kont de Colonne da bunu itiraf ediyordu. Kilit Maliye Bakanlığı görevi sayesinde geleceğin işaretlerini başkalarından iyi görebilmişti. "Fransa yönetimleri karışık ayrı eyalet ve bölgelerden, birbirini hiç tanımayan yörelerden meydana gelmiş bir krallıktır; burada yükün bütününü bazı bölgeler taşırken ötekiler tamamen serbesttir, en ha-

fif vergiyi en zengin sınıf öder, ayrıcalıklar her türlü dengeyi bozmuştur, herhangi bir sürekli yönetimi ya da ortak iradeyi sağlamak imkânsızdır: Zorunlukla, suistimallerle dolu ve şimdiki durumunda yönetilmesi imkânsız, son derece kusurlu bir krallıktır."

Özellikle şu iki kelimeye dikkat edin: "Yönetilmesi imkânsız." Yönetici sınıftan biri, artık *yönetmenin imkânsız olduğunu* kendi ağzıyla söylüyor; buna bir de hoşnutsuz kitleleri ekleyin; şimdi gelsin aklı başında bir sınıf, iktidarı ele geçirmek amacıyla bir kargaşalık çıkarsın ve bir devrim olsun. Devrim 1789'da oldu. Adı Fransız Devrimi'dir.

Devrimcilerin önderlerinden biri olan Abbé Sieyès, *Üçüncü Kesim Nedir*? adlı eğitici bir risalede devrimin amaçlarını kısaca sıralar: "Kendimize üç soru sormalıyız:

"Birincisi: Üçüncü Kesim nedir? Her şey.

"İkincisi: Şimdiye kadar politik sistemimizde ne olmuştur? Hiçbir şey.

"Üçüncüsü: Ne istiyor? Bir şey olmak."

Gerçi üçüncü kesimin bütün üyeleri, zanaatkârlar, köylüler ve burjuvazi, "bir şey" olmaya çalışıyorlardı, ama istediğini en fazla elde edebilen üçüncü grup oldu. Önderliği burjuvazi sağladı, öteki gruplar ise dövüştü. En fazla kazanan da burjuvazi oldu. Devrim boyunca burjuvazi kendini zenginleştirecek ve güçlendirecek birçok fırsat buldu. Kiliseden ve soylulardan alınan topraklarda spekülasyon yaptılar ve hileli ordu müteahhitliği yoluyla milyonlar vurdular.

Daha yoksul emekçi sınıfın sözcüsü olan Marat Devrim'de olanları şöyle anlatır: "Ayaklanma anında halk sayı gücüne dayanarak her engeli yıkıp geçti; ama başta ne kadar güçlü olsalar, sonunda usta, becerikli ve kurnaz olan üst sınıf komplocularına yenildiler. Yukarı sınıfın eğitim görmüş incelikli entrikaları başlangıçta despotlara yönelikti: Ama onların güvenini kazanıp kudretlerinden yararlan-

dıktan sonra despotları kovdukları ayrıcalıklı yere yerleşmek, sonra da halka karşı dönmekti amaçları. Devrimi yapan ve yürütenler toplumun alt tabakalarıdır, işçiler, zanaatkârlar, küçük esnaf, köylüler, plebler, talihsizlerdir; utanmaz zenginlerin *canaille* (ayak takımı) dediği ve Romalıların utanmadan proletarya diye adlandırdıklarıdır. Ama yukarı sınıfların sürekli gizledikleri şey, devrimin sadece toprak sahipleri, avukatlar ve düzenbazlar yararına yolundan saptırılması olgusudur."

Olanın doğru bir anlatımıdır bu. Devrim bitince Fransa'da politik iktidarı kazanan burjuvazi oldu. Soyluluk ayrıcalığı ortadan kaldırıldı, ama iş ayrıcalığı onun yerine geçti. "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" *bütün* devrimcilerin haykırdığı bir halk sloganıydı, ama aslında öncelikle burjuvazi için geçerli oldular.

Napoleon Yasasını incelemekle bunu görürüz. Besbelli mülkiyeti, feodal değil burjuva mülkiyetini korumak için hazırlanmıştır. Yasanın 2000 maddesinden yalnız yedisi emeği, sekiz yüze yakını ise mülkiyeti ele alır. Sendikalar ve grev yasaklanmıştır, ama işveren dernekleri iyidir. Yasaya göre ücretlerle ilgili bir anlaşmazlıkta mahkeme işçinin değil, işverenin sözünü doğru sayacaktır. Yasayı burjuvazi, burjuvazi için yapmıştı; mülkiyetin korunması için mülkiyet sahipleri yapmıştı.

Savaş dumanı dağılınca, burjuvazinin, istediği şeyi, istediği biçimde, zamanda ve yerde alma ve satma hakkını kazandığı görüldü. Feodalizm ölmüştü.

Yalnız Fransa'da değil, Napoleon ordularının fethettiği her ülkede öldü. Napoleon muzaffer ilerleyişinde serbest pazarı (ve Napoleon Yasasını) da yanında götürüyordu. Zaptedilen ülkelerin burjuva sınıfları durumu sevinçle karşılıyorlardı tabiî! Bu ülkelerde serflik kalktı, feodal vergiler, ödemeler silinip süpürüldü, mülk sahibi köylünün, tüccarın,

imalâtçının kısıtlamasız, düzenlemesiz, baskısız alıp satma hakkı kesinlikle yerleşti.

Fransız Devrimi'nin bu evresini Karl Marx 1852'de *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire*'sinde en iyi şekilde özetlemiştir: "Desmoulins, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napoleon, büyük Fransız Devrimi'nin kahramanları, partileri ve kitleleri... çağlarının görevini başardılar – bu, burjuvaziyi kurtarmak ve modern burjuva toplumunu kurmaktı. Jacobenler feodalizmin kök saldığı toprağı sürdüler ve orada büyüyen feodal para babalarının kafalarını kestiler. Napoleon bütün Fransa'da serbest rekabetin gelişmesi, büyük arazilerin paylaşılmasından sonra toprak mülkiyetinin sömürülmesi ve ülkenin endüstriyel üretim imkânlarının sonuna kadar kullanılmasını sağlayacak koşulları yarattı. Sınırların ötesinde her yerde feodal kurumları temizledi..."

Devrimler kanlı işlerdir. Birçok insan Fransız modelinin şiddet ve terörü karşısında şoke oldu. Fransız Devrimi'nin başlıca düşmanlarının İngilizler olması ilginç bir olgudur. Özellikle ilginçti bu, çünkü İngiliz burjuvazisinin iktisadî güçleriyle eşit politik güç kazanmak için giriştiği mücadele Fransız Devrimi'nden bir yüzyılı aşkın bir zaman önce tamamlanmış, bu olayda dökülen kanlar tabiî unutuluvermişti.

Gelgelelim, arada bir fark vardı. Fransa'da iş, Soy'a tam bir "knock-out" yumruğu indirmiş, Soy bundan sonra bir türlü tam ayılamamıştı. Oysa İngiltere'de zafer yine İş'in elinde kalmıştı, ama bir "knock-out"dan çok sayı hesabıyla olmuştu bu. Öyle görünüyor ki İngiltere'de İş ve Soy iyi tanışıyorlardı, onun için de başka ülkelerde olduğundan daha iyi geçindiler. İngiliz burjuvazisi toprak sahibi aristokrasiye karışmış, toprak sahibi aristokrasi de "seviyeme yakışmaz" demeden iş dünyasına girmişti. Yine de 1640-1688 yılları arası İngiltere tarihinde gerçek bir savaş vardır – an-

cak burjuvazinin hükümette söz sahibi olması kararlaştırılınca son bulan bir savaş.

Edmund Burke'ü, "temsil hakkı olmaksızın vergi" sorununda Amerikalı kolonistlerden yana o güzel konuşmaları yapan Britanyalı büyük devlet adamını hatırlarsınız. Fransız Devrimi'ni şiddetle kınayan bir dizi makale yayımlayınca bir başka İngiliz yazarı ona İngiltere'nin yüzyıl önceki "Şanlı Devrim"ini hatırlatmıştı: "İnsanlık ve sağduyu adına... Fransa halkının bu ülkeye karşı işlediği onulmaz cürüm, kefaleti ödenemeyecek suç nedir? 1789 Devrimi ile hükümetlerinde bir değişim gerçekleştirmeleri mi? Bu durumda bizden farkları sadece bir yüzyıl gerimizden gelmeleridir. Krallarının boynunu vurmak mı? İngiliz ulusu başlattı bu işi."

İngiltere'de 1689'a kadar ve Fransa'da 1789'dan sonra pazar serbestliği kavgacı orta sınıfın zaferiyle sonuçlandı. Feodalizme öldürücü darbeyi Fransız Devrimi vurduğuna göre Ortaçağ'ı 1789'un bitirdiği söylenebilir. Dua edenler, savaşlar ve çalışanlarıyla feodal toplumun yapısı içinden bir orta sınıf doğmuştu. Bu sınıf yıllar boyunca güçlenmişti. Feodalizme karşı uzun, zorlu bir savaş vermiş, bu savaşta üç dönüm noktası çarpışma olmuştu: İlki Protestan Reformu, ikincisi İngiltere'nin Şanlı Devrimi, üçüncüsü de Fransız Devrimi'ydi. Burjuvazi onsekizinci yüzyılın sonunda artık eski feodal düzeni yıkacak kadar güçlenmişti. Feodalizm yerine, malların serbest mübadelesine dayanan, öncelikle kâr etme amacını güden değişik bir toplum burjuvazi tarafından kuruldu.

Bu sisteme kapitalizm diyoruz.

İKİNCİ BÖLÜM

Kapitalizmden...?

14

PARA NEREDEN GELDİ?

İki adam tiyatroya bilet almak için kuyrukta bekliyorlar. İkisi de, tanesi 3.30 dolardan üçer koltuk için 9.90 dolar ödüyorlar. Bunlardan biri gişenin önünden ayrılırken iki arkadaşıyla buluşuyor. Tiyatroya giriyor, oturuyor, perdenin açılmasını bekliyorlar. Öteki gişeden ayrılıyor, tiyatronun önündeki kaldırıma çıkıyor ve elinde biletler, geçenlere sokuluyor. "Abi, bu geceye üç bilet var." diyor. Belki sonunda satmasını (tanesi 4.40 dolardan) beceriyor, belki de beceremiyor. Orası önemli değil.

Onun 9.90 dolarıyla ötekinin aynı miktardaki parası arasında bir fark var mı? Evet. Bay Karaborsacının parası *Sermaye*'dir, Bay Tiyatro-seyircisi'ninki değildir. Fark nerede yatıyor?

Para ancak, tekrar kâr karşılığı satmak üzere mal veya emek satın almakta kullanıldığı zaman sermaye olur. Bay Karaborsacı oyunu seyretmek istemiyordu. 9.90 doları, geri almak –biraz fazlalaşmış olarak– umuduyla gişeye ödemişti. Onun için parası sermaye olarak işliyordu. Öte yandan Bay Tiyatro-seyircisi 9.90 doları öderken bu parayı geri almayı

aklından geçirmiyordu – o, oyunu görmek istiyordu. Parası sermaye olarak işlemiyordu.

Aynı şekilde, çoban yününü satarak aldığı parayla yemek için ekmek alırken parasını sermaye olarak kullanmıyordu. Ama tüccar, yünü daha yüksek bir fiyata satacağını umarak yün karşılığında para verirken parasını sermaye olarak kullanıyordu. Para kâr getiren (ya da kâr vaad eden) bir teşebbüs veya işleme yöneldiğinde, o para sermaye olur. Bu, satın almak için, kullanım için (prekapitalist) satmakla, satmak için, kazanç için (kapitalist) almak arasındaki ayrımdır.

Ama tipik kapitalistin kazanç için satmak üzere satın aldığı nedir? Tiyatro bileti mi? Yünlü mü? Otomobil mi? Şapka mı? Ev mi? Hayır. Bunların hiçbiri değildir, ama hepsinin parçasıdır. Bir endüstri işçisiyle konuşun. Size patronun çalışma yeteneği karşılığında kendisine ücret ödediğini söyleyecektir. Kapitalist kazançla satmak üzere işçinin iş-gücünü satın alır, ama tabiî kapitalist işçinin iş-gücünü satamaz. Sattığı –kârla– işçinin emeğiyle hammaddeden tamamlanmış ürüne dönüştürdüğü mallardır. Kâr, işçinin yarattığı değerden daha azını ücret olarak almasından doğar.

Kapitalist üretim araçlarının sahibidir – binaların, makinelerin, hammaddelerin vb. iş-gücü satın alır. Kapitalist üretim bunların birleşmesinden çıkar.

Ama sermayenin tek biçimi para değildir. Günümüzün endüstrisinde pek fazla nakit para, ya da hiç para bulunmayabilir, ama yine de büyük bir sermayenin sahibidir. Üretim araçlarının sahibi olabilir. Bu sermayesi, iş-gücü satın aldıkça büyür.

Modern endüstri bir kere başlayınca kısa zamanda kendi kârını yapar, kendi sermayesini biriktirir. Ama sermaye başlangıçta nereden geldi – modern endüstri başlamadan önce. Bu önemli bir soru çünkü birikmiş sermaye olmadan, bildiğimiz anlamda endüstriyel kapitalizm mümkün olamazdı –

geçinmek için başkalarına çalışan insanlar olmadan. Bu iki koşul nasıl yaratıldı?

Kapitalist üretimi başlatmak için gerekli kapitalin çok çalışan, ancak zorunlu olduğu kadar harcayan ve gerisini azar azar biriktiren tutumlu insanlar tarafından sağlandığını söyleyebilirsiniz. İnsanlar şüphesiz para biriktirmişlerdi, ama sermaye ilkin böyle birikmedi. Çok güzel bir hikâye bu, ama yazık ki doğru değil. Hikâyenin doğrusu da bu kadar güzel değil.

Kapitalist dönemden önce sermaye en çok ticaret yoluyla birikmişti – yalnız mal mübadelesini değil, fetih, korsanlık, talan ve sömürüyü de kapsayan esnek bir terim bu ticaret.

İtalyan şehir devletleri Haçlı Seferlerinde Batı Avrupa'dan boşuna yardım istememişlerdi. Bu 'dinî' savaşların sonunda Venedik, Cenova ve Piza zengin bir imparatorluğu denetler oldular. Ve İtalyan fatihler ellerine geçen fırsatı iyi kullandılar. Doğu'dan gelen servet akımı tüccar ve bankerlerinin hazır bekleyen ellerine aktı. Bu konuda en çok yetkili olanlardan biri, Mr. John A. Hobson İtalya'nın Doğu'yla ticareti için şöyle diyor: "Böyle erken bir dönemde temeli atılan kârlı ticaret Batı Avrupa'ya daha sonra kapitalist yöntemlerin geliştirilmesi için gerekli servet birikimini sağladı."

Mr. Hobson doğru söylüyorsa, kapitalist örgütlenmenin başlangıçlarını İtalya yarımadasında aramalıyız. Gerçekten de, onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda, hatta daha da önce, bu başlangıçları orada buluruz.

Ama Doğu'dan gelen bu servet büyük olmakla birlikte yeterli değildi. Ancak onaltıncı yüzyıldan sonra sermaye ihtiyacını karşılayacak kadar muazzam miktarlarda birikmeye başladı. Modern kapitalizmin evrimini çok iyi bilenlerden bir başkası olan Karl Marx olayı, şöyle özetler: "Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli nüfusun madenlere tıkılması, köleleştirilmesi, gömülmesi, Doğu Hint Adalarının fet-

hi ve yağması, Afrika'nın kara derilileri için ticarî şafağını işaret eder. Bu bildik olaylar ilk birikimin başlıca uğraklarıdır."

Yirminci yüzyıl gangsterlerimizin işlerini ilkokul pikniği gibi gösterecek zulüm, cinayet ve işkence hikâyeleri dinlemek ister misiniz? İstiyorsanız Meksikalı ya da Perulu bir kızılderiliye atalarının onaltıncı yüzyılda beyaz adamla ilk temaslarını anlatmasını söyleyin. Yerlilere Hıristiyanlık verildi – maden hizmeti, dayak, öldürme ile birlikte. Ama muazzam altın ve gümüşü topraktan kazıp Eski Dünya'ya gönderdiler orada tüccar ve bankerlerin eline geçmek üzere! (Ve bu ellerde altınla gümüş boş durmuyordu; ya borç olarak imalâtçılara ya da ticarete yatırılıyor, daha fazla para getiriyordu. Sözün kısası, sermaye oluyordu.)

Gerçi Meksika ve Peru'nun fatihleri olan Cortez ve Pizarro İspanyol'dular ve İspanyol'ların kolonilere kötü davranmaları meşhurdur. Ama ya Hollandalılar? Onların yöntemleri mutlaka farklı olmaz mıydı?

Bir zaman için Cava adasının Vali Yardımcısı olan Sir T.S. Raffles buna "Hayır" diyor. Hollanda'nın kolonyal yönetimini "en olağanüstü hainlik, rüşvet, kıyım, ve alçaklık ilişkisi" olarak anlatıyor. Yaptığı hesaba göre 1613'le 1653 arasında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin yıllık kârı 640.000 altındı.

Hollandalıların sermaye biriktirme yöntemlerinden bir örnek: "Malaka'yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekizli Valiyi satın aldılar. 1641'de şehre girmelerine izin verdi. Hemen evine dalıp öldürdüler ve böylece ihanetinin bedeli olan 21.875 sterlini vermekten kurtuldular. Ayaklarını bastıkları yerde yıkım ve kıyım başlıyordu. Cava'nın bir eyaleti olan Banjuwangi'de 1750'de 80.000 insan oturuyordu, 1811'de bu sayı 18.000'e indi. Tatlı ticaret!"

Hollanda, onyedinci yüzyılın başlıca kapitalist ulusu olması için gerekli parayı böyle biriktirdi.

Ondan sonra gelen en önemli kapitalist ülke İngiltere'ydi. Gerekli sermayeyi İngilizler nereden ve nasıl buldular? Çok çalışarak, ölçülü yaşayarak, tasarruflarını artırarak mı? Hiç inanmayın.

W. Howit, Londra'da 1838'de yayımlanan *Kolonizasyon ve Hıristiyanlık* adlı kitabına *Oriental Herald* gazetesinden, Hindistan'da Britanya'yı anlatan bir yazıyı koyar: "İmparatorluğumuz fikre dayanan bir imparatorluk *değildir*, yasalara da dayanmaz; doğrudan doğruya zorla kazanılmıştır... hâlâ da öyle yönetilmektedir. Ülkenin hiçbir kısmı gönül rızasıyla alınmamıştır... önce mallarımızı satmamız için sahile çıkmamıza izin verilmişti... Sonra azar azar, bazen zor, bazen de hileyle... Ülkenin eski hükümdarlarını alaşağı ettik, soyluların gücünü ellerinden aldık ve endüstrilerini, kaynaklarını sürekli sömürerek halkın bütün fazlasını ve taşınabilir servetini elinden alıyoruz."

Biraz öfkeli anlatıyor gibi, değil mi? Eh, siz de 1770-1796 arasında Hindistan'da yaşasanız, herhalde siz de öfkelenirdiniz. O tarihte binlerce yerlinin açlıktan öldüğünü görürdünüz. Yeterince pirinç mi yoktu? Yoo. Dünya kadar pirinç vardı. Öyleyse kıtlık niye? Çünkü İngilizler bütün pirinci satın almışlardı, yeniden de satmıyorlardı – ancak muazzam fiyatla satıyorlardı ki bunu da sefil yerliler ödeyemiyordu.

Kolonilerle ticaret anayurdu zengin etti. Avrupa tüccarlarının ilk servetleri böyle oluştu. Sermaye birikimi kaynağı olarak özellikle ilginç olan ticaretlerden biri de canlı insan ticareti. Afrikalı kara derili yerli ticaretiydi. 1840'ta Profesör H. Merivale Oxford'da "Kolonizasyon ve Koloniler" konulu bir dizi konferans verdi. Bu konferansların birinde iki önemli soru sordu ve eşit derecede önemli bir cevap verdi: "Taşra kasabaları olan Liverpool ile Manchester'i dev şehirler haline getiren nedir? Şimdi hiç durmayan endüstrilerini ve hızla

biriken servetlerini neye borçlular?.. Şu andaki zenginliklerini aslında zencinin acılarına ve çabalamalarına borçludurlar, sanki zenci o dokları kendi eliyle oymuş ve buhar makinelerini kendi elleriyle yapmışçasına."

Şimdilerde profesörlerin lâflarına gülüp geçmek moda oldu. O halde Profesör Merivale de yalan mı söylüyordu? Hayır, söylemiyordu. Belki Liverpool tüccarlarının 1788'de Avam Kamarasına verdikleri dilekçeyi okumuştu: Dilekçe, canlı insan ticaretinin uygar bir ülkeye yakışmadığını söylemek küstahlığını ve zevksizliğini gösteren birtakım maksatlı kişilere cevap veriyordu: "Dilekçe sahipleri Afrika'da köle ticaretini tamamen ortadan kaldırmak için girişilen çabaları gerçek bir endişeyle izlemektedir... Çünkü bu ticaret uzun yıllardan beri Liverpool ticaretinin önemli bir dalını meydana getirmiştir ve hâlâ da böyledir... Dilekçe sahipleri alçak gönüllülükle... bu servet kaynağının lâğvedilmesine karşı seslerini duyurmayı rica etmektedirler..."

Zenci köle ticaretini onaltıncı yüzyılın başında Portekizliler başlatmıştı. Hıristiyan Avrupa'nın öteki uygar ülkeleri de hemen onları izlediler (Amerika'ya ilk zenci köleleri 1619'da bir Hollanda gemisi getirdi). Her şeyden habersiz Afrikalı zencileri yakalayıp Yeni Dünya'daki çiftliklerde kısa sürede ölmek üzere çalıştırılacak bir "hammadde" olmak üzere satmakla büyük para vurulacağını akıl eden ilk İngiliz John Hawkins oldu. Büyük Kraliçe Elizabeth de bu katil ve insan avcılarının yaptıklarından o kadar memnun kaldı ki ikinci köle ticareti seferinden sonra kendisini şövalye yaptı. Alâmeti olarak zincirlenmiş bir zenci resmini seçen *Sir John Hawkins* Richard Hakluyt'a bu insanlık dışı ticaretindeki başarılarıyla böbürlenmişti. Hakluyt, Hawkins'den dinlediği 1562-1563'teki ilk yolculuğunun hikâyesini şöyle aktarır: "Zencilerin Hispianola'da iyi satışı olduğunu ve Gine kıyılarında bol miktarda zenci bulunduğunu iyice öğrenince

bunu denemeye karar verdi ve bu düşüncesini Londra'daki saygıdeğer dostlarına iletti. Onlar hepsi bu niyetini çok beğendiler ve cömertçe para yardımı yapmaya ve serüvene katılmaya karar verdiler. Bu amaçla derhal üç güzel gemi donatıldı... Oradan Gine sahilindeki Sierra Leone'ye geçti... Burada uzunca bir süre kaldı ve kısmen kılıcının zoru, kısmen de başka yollarla, en az üç yüz zenciyi ve o ülkenin sağladığı başka malları topladı. Bu avla Okyanus'u aştı ve zencilerin tamamını sattı: Karşılığında... değiş tokuş yoluyla öyle mal aldı ki yalnız üç gemisini değil, ayrıca iki mavnayı deri, zencefil, şeker ve inciyle doldurdu... Böylece hem kendisi hem de adı geçen serüvenciler için büyük başarı ve kazançla yurduna döndü."

"Büyük başarı ve kazanç" Kraliçe Elizabeth'i de etkilemişti. Gelecekteki kârlarına o da ortak olmak istiyordu. Böylece, ikinci seferinde Kraliçe de köle taciri Hawkins'e bir gemi ödünç verdi. Geminin adı İsa'ydı.

Ticaret –fetih, korsanlık, yağma, sömürü– şu halde, kapitalist üretimi başlatmak için gerekli sermaye birikimi bu yollardan sağlandı. Marx şunları boşuna yazmıyordu: "Para... bir yanağı doğuştan kan lekeli doğduysa, sermaye tepeden tırnağa kan damlayarak, her gözeneğinden kan ve kir fışkırarak doğdu." Ticaret –fetih, korsanlık, yağma, sömürü– bunlar etkili yollardı. Muazzam kârlar, akıl durdurucu paralar getirdiler, sermaye stoku gittikçe büyüdü.

Ama büyük çapta kapitalist üretimin başlaması için yalnız birikmiş sermaye de yetişmezdi. Sermaye, bir kâr sağlayacak emek olmadıkça sermaye olarak, yani o kârı sağlayacak şekilde kullanılamaz. Onun için yeterli emek tedariki de gerekliydi.

Yirminci yüzyılda işsizlikten geçilmezken, işçiler bulabilecekleri her işe girmeye can atarken, endüstride çalışacak işçi bulmanın güç olduğu bir zamanı gözönüne getirmek bizim

için güçtür. Ücret karşılığında çalışmak üzere bir fabrikaya girmeye istekli bir sınıf insan bulunması bize "doğal" geliyor. Ama aslında hiç de "doğal" değildir. Bir insan ancak zorunlu kalırsa bir başka insan için çalışır. İnsanlar kendileri için üretim yaptıkları bir toprağa sahip oldukları sürece başkalarına çalışmazlar. Birleşik Devletler tarihi de bunu gösterir hep. Batı'da serbest ya da ucuz toprak bulunduğu sürece toprağa aç insanlar Batı'ya aktılar, onun için de Doğu'da emek kıttı. Aynı şey Avustralya'da da oldu: "Swan Nehrindeki koloni kurulunca... Mr. Peel... yanına 50.000 sterlin ve emekçi sınıflardan 300 insan aldı; ama hepsi de toprağa sahip olmak derdindeydiler... ve kısa süre sonra yanında yatağını yapacak ya da nehirden su getirecek bir uşak bile kalmadı. Kendi yatağını yapmak zorunda kalan Mr. Peel için bir gözyaşı dökelim biz de. Zavallıcık, işçilerin kendileri üretim aracına –bu durumda, toprak– sahip olma imkânı bulunca başkası için çalışmayacaklarını düşünememişti.

Toprağı üretim aracı olarak alan bu işçiler için geçerli olan, üretim araçları atölye ve iş aletleri olan işçiler için de geçerlidir. Bu işçiler kendi aletlerini kullanarak ürünler yaptıkça ve geçimlerini sağlayacak bir para karşılığında satabildikçe başkasına çalışmazlar. Niye çalışsınlar ki?

İşçiler ancak toprak ve iş aleti sahibi olmadıkları zaman – ancak bu üretim araçlarından ayrıldıkları zaman– başkaları için çalışırlar. İstedikleri için değil, yiyecek, barınak bulmak için zorunlu olmasından dolayı yaparlar bunu. Üretim araçları ellerinden alınan işçilerin başka yapabilecekleri kalmaz; ellerinde kalan tek şeyi, çalışma yeteneklerini, iş-güçlerini satarlar.

Kapitalist üretim için gerekli emeğin nasıl sağlanabilir olduğunun hikâyesi, bu durumda, üretim araçlarından nasıl yoksun bırakıldıklarının hikâyesi olacaktır: "Şu halde kapitalist sistem için yolu açan süreç emekçiden üretim araçlarının

tasarrufunu alan süreçten başkası olamaz; bu süreç, bir yandan, geçim ve üretimin toplumsal araçlarını sermayeye, öbür yanda da dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştürür... Dolaysız üretici, emekçi, toprağa bağlı olmaktan çıktığı ve bir başkasının kölesi, serfi ya da yanaşması olmaktan kurtulduğu zaman kendi kendisini serbestçe kullanabilir. İş-gücünü serbestçe satabilmek, kendi metaını bulduğu pazara taşımak için ayrıca lonca rejiminden, loncanın çırak ve kalfa kurallarından, çalışma yönetmeliklerinin engellerinden sıyrılması gerekir... bu yeni azatlılar ancak bütün üretim araçları ellerinden alınıp eski feodal düzenin verdiği bütün varoluş garantilerini kaybettikten sonra kendi kendilerinin satıcıları oldular. Ve bunun, mülksüzleşmelerinin tarihi, insanlığın kayıtlarında kandan ve ateşten harflerle yazılıdır."

Büyük çapta kapitalizm ilkin İngiltere'de kuruldu, şu halde kökenleri en iyi orada izlenebilir. Daha önceki bölümlerde onaltıncı yüzyılda çevirme (enclosure) ve fahiş rantın nasıl yığınla köylüyü topraktan sürdüğünü, bunların yollara dökülüp dilenci, serseri, hırsız olduğunu görmüştük. Böylece serbest ve mülksüz bir emekçi sınıf erkenden oluşmuştu.

Onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyılın başında çevrime âdeti canlandı. Bu seferinde daha yaygındılar onun için de ücret karşılığında iş-gücünü satan topraksız zavallılar ordusu son derece kalabalıklaşmıştı. Onaltıncı yüzyılda çevirme yalnız sürülenlerin değil hükümetin de direnişiyle karşılaşmıştı çünkü hükümet aç kalan kitlelerin şiddete başvurmasından çekiniyordu. Ama onsekizinci yüzyılda çevirme yasal bir biçimde yürütüldü. Toprak sahipleri hükümetinin toprak sahipleri için çıkardığı "Çevirme Yasaları" vardı gündemde. Topraklı emekçi topraksız emekçi oldu – yani, ücretli olarak endüstriye girmeye hazırdı.

Çevirme olayı asıl İngiltere'de oldu ama Kara Avrupa'sının

bazı ülkelerinde de daha küçük boyutlarda yürütüldü. Fransa'da Cheffes köylülerinin 1790'da Eta-Jenenoro'ya sundukları şu dilekçe bunun bir kanıtı: "Anjou'daki Cheffes köylüleri... Kimi zengin veya nüfuzlu veya açgözlü bazı kişilerin haksızca el koydukları mera ile ilgili istek, dilek ve şikâyetlerini sunarlar... Bu köy halkı... Konsey'in Cheffes senyörleri lehine bir kararıyla bundan yoksun kaldılar... sığırlarını otlatmak için başka meraları yoktur ve bu da ellerinden alındığı için çaresizdirler ve büyük yoksulluğa düşmüşlerdir. İktisatçıların yarattığı yeni bir sistem insanları meraların tarım için elverişli olmadığına inandırmaya çalışıyor; nüfuzlu beyler, parası olanlar, ortak toprakları işgal ve zapt ederek köylerin servetini alıp zenginleşiyorlar... Bazı köyler için meradan daha değerli bir şey yoktur; mera olmadan ekiciler sığır besleyemez, sığır olmadan gübre bulamazlar, gübre bulunmayınca da iyi bir hasadı nasıl umsunlar?"

Fransız köylülerinin böyle yakındıkları bu ortak hakların kaybı İngiliz köylülerini de kötü vurmuştu. Başarılı çiftçilik için hayvanların bakımı sağlanmalıdır. Köylülerin otlağı kullanma hakkını kaybetmeleri felâketleri demekti. Elbette kızarlardı otlak hakkını ellerinden alanlara ve onları topraktan kovan bu gibi tedbirleri yürürlüğe koyan hükümete. O sıralar popüler olan şu küçük dörtlük de kızgınlıklarını yansıtıyor:

Otlaktan bir kaz çalan adamı
Kanun hemen hapseder;
Ama baştacı eder,
Kazdan otlağı çalan alçağı.

Toprak sahiplerinin, endüstriye iş gücü sağlamak amacıyla köylüleri topraktan sürdüğü sakın aklınıza gelmesin. Böyle bir şey akıllarının kıyısından geçmiyordu. Çevirme ile daha çok para kazanacak olmasalar bu işe hiç girişmezlerdi. Ama çevirme, toprağı açık tarlalar halinde bı-

rakmaktan daha fazla para getiriyordu. 1776'da Shropshire'de gezen Arthur Young buna işaret eder: "Çevirme genellikle rantı iki kat arttırıyor... Daventry'nin üç mil ötesindeki Bramson'da bir yıllık bir çevirme var... açık tarlanın dönümü 6 s. 10 d.; ama şimdi 20 şilin ile 30 şilin arasında kiraya veriliyor."

Köylüleri yüzyıllardır oturdukları topraktan sürmenin en rezil örneklerinden birini belki de İskoçya'da Sutherland Düşesi vermiştir. Hikâyeyi Marx anlatıyor: "Artık def edilecek bağımsız köylü kalmayınca evleri yıkmaya başlıyorlar; böylece tarım işçileri kendi ektikleri toprakta ev yapacak yer bile bulamıyorlar... Ondokuzuncu yüzyılda egemen olan yöntemin örneği olarak Sutherland Düşesi'nin yaptığı 'açma' işlemi yeterlidir. İktisattan iyi anlayan bu kadın... nüfusu daha önceki benzer işlemlerle zaten 15.000'e düşmüş olan bütün bu bölgeyi koyun otlağına çevirmeye karar verdi. 1814 ile 1820 arasında 3000 kadar aile olan bu 15.000 kişi sistematik bir biçimde evinden koparılıp kovalandı. Bütün köyleri yakılıp yıkıldı, bütün tarlaları otlak oldu. Bu istimlâkı Britanya ordusu yürüttü, ahaliyle çarpıştı. Bir yaşlı kadın çıkmayı kabul etmediği kulübesiyle birlikte yanıp kül oldu. Böylece bu hanımefendi yüzyıllardır klana ait olan toprağın 794.000 dönümünü temellük etti."

Onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar İngiltere'de köylüyü toprağından yoksun kılma süreci devam etti. Fransa'da küçük mülk sahibi köylü sınıfı büyüdü, ama endüstriyel kapitalizmin her yerden daha hızlı geliştiği İngiltere'de küçük mülk sahibi köylülük hemen hemen tamamen silindi. Onsekizinci yüzyılın İngiliz yazarlarından olan Dr. R. Price bunun nasıl olduğunu anlatır. "Bu toprak birkaç büyük çiftçinin eline geçince bunun sonucu küçük çiftçilerin geçimlerini başka insanlar için çalışarak sağlayan bir grup haline gelmeleridir... Şehirler ve imalât

büyür, çünkü iş ve yer arayan daha çok insan ayaklarına gelir... Genel olarak, alt tabakadan insanların durumu hemen her bakımdan daha kötüye gider. Küçük toprak sahibiyken gündelik işçi ve hizmetçi durumuna düşerler."

Olayı çok iyi anlatıyor bu sözler. Topraktan kovulan "alt tabakadan insanlar" gündelik işçi olmak zorundaydılar. Şu halde çevirmeler, gerekli emek stokunun doğmasında başlıca etmenler arasındadır.

Başka etmenler de vardı. Bunlardan biri o kadar belirgin değildi ama birçok insanı etkiliyordu. Topraktan zaten ayrılmış olan emekçiyi endüstrideki üretim araçlarından da ayıran fabrika sisteminin kendisiydi bu.

Avam Kamarasının 1806 tutanaklarında "İngiltere'de Yünlü İmalâtının Durumunu İncelemek" üzere kurulan komite raporuna göre "çevrede öteden beri birkaç fabrika vardı. Ev dokumacıları uzun zamandan beri büyük kıskançlık içindedir. Fabrika sisteminin ev çalışmasını yıkacağı yolunda ciddî endişeler dile getirilmiştir: Küçük bağımsız imalâtçı ustanın kendi hesabına çalışırken ücret karşılığında çalışan kalfa haline gelmesinden korkulmaktadır."

1806'daki raporda anlatılan "ciddî endişeler" daha sonra gerçek oldu. Fabrika, buharlı makineleri ve iş bölümleriyle el işçilerinden çok daha hızlı ve ucuz üretim yapabiliyordu. Makine işiyle el işi arasındaki rekabeti makinenin kazanması zorunluydu. Kazandı da – ve binlerce "küçük bağımsız imalâtçı ustası" (bağımsızdılar çünkü kendi aletlerine, kendi üretim araçlarına sahiptiler) "ücret karşılığında çalışan kalfa" durumuna geldi. Çoğu boyun eğmemek için uzun zaman aç gezdi. Ama sonunda boyun eğdiler.

1840'ın El Tezgâhı Dokumacı Çırakları üzerine bir başka Avam Kamarası raporu el tezgâhıyla çalışan dokumacının modası geçmiş üretim aracına sıkı sıkı sarılmasının niçin boşuna olduğunu gösteren şu kanıtı içerir: "Rekabet... ötekin-

den ucuza satarak piyasayı kazanma çabasından doğan büyük ücret indirimi, büyük değişiklikler yaratmıştır. Ailesi ve başka birkaç kişinin yardımıyla topu topu birkaç parça bir şey üretebilen dokumacının zanaatını büyük imalâtçılar tamamen emmişlerdir. Eski ustaların çoğu kalfalığa düşmüş, yoksullaşmışlardır."

Philip Gaskell'in 1836'da yayımlanan ünlü kitabından şu alıntı makine rekabetinden ötürü fiyatlardaki düşmenin el işçisini silip süpüren etmen olduğunu açıkça gösterir: "Buhar gücü kullanılmaya başlandığından beri el tezgâhı dokumacılarının durumunda olağanüstü ve acılı bir değişme oldu, buhar makinesinin altında onların emeği ezildi... Belli bir çeşitten kumaş dokumak için ödenen fiyatlar; aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi, bu çeşit çalışmada nasıl büyük bir değer düşüşü olduğunu gösterir:

1795	40
1810	15
1830	5

"Tek bir örnek değildir bu; el tezgâhı imalâtına ilişkin bütün emeğin durumudur."

El emeği için ödenen fiyatlardaki düşüş acılı hikâyeyi anlatır. Geçimini sağlayamayan dokumacı (satmayı becerebilirse) el tezgâhını, yani üretim aracını satıyordu. Bundan sonra yapacağı bir fabrikanın işçi bürosu önünde kuyruğa girmekti. Orada, başka zanaatlardan gelen, aynı acıları çekmiş işçilerle buluşuyordu. Böylece büyük bir emek yedeği olmadan yürümeyen makineli üretim el işçisini mahvederek bu emek yedeğini kendisi sağladı.

Ve böylece, sermaye birikimiyle birlikte endüstriyel kapitalizm için zorunlu olan mülksüz emekçi sınıfı doğmuş oldu.

Feodalizmden kapitalizme geçiş diye adlandırdığımız, üretim ve mübadele tarzlarındaki bu devrim ortaya çıkınca

eski bilime, eski hukuka, eski eğitime, eski hükümete, eski dine ne oldu? Onlar da değiştiler. Değişmeleri zorunluydu. 1800 modeli hukuk uygulaması, 1200 modeli hukuk uygulamasından çok farklıydı. Dinî öğretim de öyle oldu. Tüccar, imalâtçı ve bankerlerin yönettiği bir dünyadan daha değişik bir dinî ilkeler sistemi gerektiriyordu. Çalışmanın hedefinin sadece doymak olduğu bir toplumda kilise kâr düşkünlerini kınayabilirdi; ama çalışmanın hedefinin öncelikle kâr etmek olduğu bir toplumda kilisenin çok başka bir telden çalması gerekiyordu. Zanaatkârın sırf geçinmek için çalıştığı feodal bir el zanaatları ekonomisine göre ayarlanmış Katolik Kilisesi öğretimini kapitalistin kâr etmek için çalıştığı kapitalist ekonomiye uydurmak üzere yeterince çabuk değiştiremiyorsa, o zaman bu işi Protestan Kilisesi yapardı – ve yaptı. Protestan Kilisesi yığınla ufak mezhebe bölündü ama kâr arayan kapitalist bunların her birinde değişen derecelerde mutlu olabilirdi.

Örneğin Püriten'leri alalım. Katolik yasa koyucuları zenginlik yolunun cehennem yolu olabileceğini anlatmışlardı: Oysa Püriten Maxter cemaatına, karşılarına çıkan servet edinme fırsatlarından yararlanmazlarsa Tanrı'ya hizmet edemeyeceklerini söylüyordu. "Tanrı size yasal bir şekilde daha çok kazanç elde edebileceğiniz bir yol göstermişse (sizin ya da başkasının ruhuna zarar gelmeden), ve siz bunu kullanmaz, daha az kazanacağınız yolu seçerseniz, amaca aykırı davranmış, Tanrı'nın hizmetkârı olmayı reddetmiş, O istediği zaman Onun için Onun armağanını kabul etmemiş ve kullanmamış olursunuz; beden için ve günah için zengin olmaya çalışmamalıdır ama Tanrı için zengin olmaya çalışmalıdır."

Ya da Methodistler'e bakalım. Ünlü önderleri Wesley şunları yazabiliyordu: "İnsanların çalışkan ve tutumlu olmalarını önlememeliyiz; bütün Hıristiyanları mümkün olduğu ka-

dar kazanmaya, mümkün olduğu kadar tasarrufa, yani zengin olmaya teşvik etmeliyiz."

Ya da Kalvenistler'i ele alalım, Protestan Reformu onaltıncı yüzyılda, daha sonraki büyük çapta kapitalist üretim için o kadar gerekli sermaye birikimine en büyük fırsatların bulunduğu bir dönemde geldi. Calvin'in öğrettikleri kapitalist girişim ruhuna özellikle uygundu. Eskiden Katolik Kilisesi tüccara "kazanç hırsı" günah olan bir kişi olarak kuşkuyla bakarken Protestan Calvin şöyle yazabiliyordu: "İş gelirinin toprak gelirinden büyük olmaması için ne sebep var? Tüccarın kârı çalışkanlığı ve gayretinden gelmiyorsa nereden geliyor?" Yükselen burjuvazinin dinî inanç olarak Kalvenizmi benimsemesine hiç şaşmamalı.

Amerika'da en iyi Püritenleri, Calvin'in New England'a yerleşen müritlerini tanıyoruz. Tarih kitaplarımız hayattaki amaçları Tanrı'yı yüceltmek olan bu zorlu çeteye övgüler sunar. Çalışkanlık ve tutumluluğun olumlu, lüks, israf ve tembelliğin de olumsuz görüldüğü disiplinli bir hayat yaşayarak nasıl bu amaca hizmet ettiklerini hepimiz biliriz. Ama bir an başka bir açıdan düşünün bu olayı. Bir yandan servet birikimi öte yandan sıkı çalışma alışkanlığının temel taşı olduğu bir ekonomik sistem için, Calvin'in taraftarlarının her gün uygulamaya koydukları bu dinî ilkelerden daha uygun nitelikler bulunabilir miydi? Yaptığı her iş servet birikimine – kapitalizmin ruhuna– uygun olan adam en iyi Hıristiyan'dı. Kusursuz bir uyum.

Bu ruhu taşıyanların en parlak bir örneği Benjamin Franklin'dir. *Poor Richard's Almanack*'da Püritenliğin erdemli hayat ilkelerini basit, sade cümlelerle anlatır.

"Çalışmayan hiçbir insan yücelmez."
"Kazanç umudu acıyı dindirir."
"Dükkânına bak, dükkân sana bakar."

Genç Tüccarlara Öğüt'de de şöyle der: "Sözün kısası, sağlık yolu pazarın yolu kadar açıktır. Başlıca iki kelimeye dayanır: *Çalışma ve tutumluluk*; yani ne *para* ne de zaman harca... Dürüstçe kazanabildiği kadar kazanan ve kazandığını biriktiren kesinlikle *zengin* de olur."

Kapitalist ruhu budur. Kalvenist için bu öğreti normal anlamda öğüt değil, Hıristiyanca davranış ülküsüydü. Tanrı'nın şanı için çalışmanın en iyi yolu bu öğretiyi pratiğe uygulamaktı.

Bir daha sefere birisi gelip de size kazanç isteğinin "insan yaradılışı"nda olduğunu söylerse, bunun nasıl bir insan yaradılışı olduğunu anlatırsınız ona. Feodal toplumda hemen hiç bilinmeyen tasarruf ve yatırımın kapitalist toplumda yavaş yavaş –Tanrı uğruna– yapılması gereken şey haline geldiğini gösterirsiniz. Öyle ki ondokuzuncu yüzyılda, "Artırmak ve yatırım yapmak geniş bir sınıfın hem ödevi hem de zevki oldu. Tasarruflara hemen hiç el sürülmüyor, bunların faizi birikiyor, şimdi hepimizin normal saydığı maddi zaferleri mümkün kılıyordu. Çağın ahlâkı, politikası, edebiyatı ve dini tasarruf etme gerekliliğini ileri sürmekte birleşti. Tanrı ile Mammon* uzlaştı. Dünyada zengin adam artık cennete gidebilirdi – tasarruf ederse."

Ticaretten gelen sermaye birikimi mülksüz emekçi sınıfın varoluşuyla birleşince endüstriyel kapitalizmin başlangıçları ortaya çıktı. Fabrika sistemi kendisi daha fazla servet birikimini sağlıyordu. Bu yeni servetin sahipleri tasarruf eder ve tasarruflarını yeniden yatırırlarsa cennetlik olacaklarına inanarak sermayelerini yeniden fabrikalara yatırdılar. Böylece, bildiğimiz modern sistem doğdu.

(*) Mammon: İncil'de servet veya mal timsali, hırs ve servet mabudu.

15

DEVRİM – ENDÜSTRİDE, TARIMDA, ULAŞIMDA

150 yıl önceki gazetelerin bir "İster İnan, İster İnanma" köşesi yoktu – inanılmaz olayları haber vermek için. Olsaydı, 11 Mart 1776 tarihli *Birmingham Gazetesi* şu hayret verici haberi nereye koyacağını bilirdi: "Geçen Cuma Mr. Watt'ın yeni ilkelerine göre yapılmış bir Buhar Makinesi Bloomfield Colliery'de çalıştırıldı... Seyre gelen çok sayıda Bilim Adamı bu tuhaf ve güçlü makine karşısında büyük ilgi duydular... bu örnekten sonra icadın önemi ve yararı konusunda duyulan şüpheler dağılmıştır... Mr. Watt bunu... Yıllar süren incelemeler ve çeşitli pahalı ve emek isteyen deneylerden sonra icat etmişti."

1800 yılına kadar Mr. Watt'ın "İcadının Önemi ve Yararı" İngiltere'de o kadar belirginleşmişti ki 30 kömür madeninde, 22 bakır madeninde, 28 dökümhanede, 17 bira fabrikası ve 84 pamuklu imalâthanesinde kullanılıyordu.

İnsan yerine çalışacak makinelerin icadı eski, çok eski bir hikâyedir. Ama makine buhar gücüyle birleşince üretim yönteminde önemli bir değişiklik oldu. Buharla çalışan makinelerin konması fabrika sisteminin geniş çapta yükselme-

si demekti. Makinesiz fabrika olurdu ama fabrikasız buharlı makine olmazdı.

Geniş çapta etkili örgütlenmesi ve iş bölümüyle fabrika sistemi, üretimde muazzam bir artış demekti. Mallar fabrikalardan hızla akmaya başladı. Üretimdeki bu artış, kısmen sermayenin doğal arayışından ötürüydü. Kısmen de artan talebe cevaptı. Yeni keşfedilen ülkelerde pazarların açılması bu artan talebin önemli nedenlerinden biriydi. Bir neden daha vardı. Fabrikadan çıkmış mallar dışarıda olduğu gibi yurt içinde de pazar buluyorlardı. Bu da İngiltere'nin kendi içindeki nüfus artışından ileri geliyordu.

Tarihçiler, onsekizinci yüzyılda İngiltere nüfusunun göze çarpan şekilde artmasının doğum oranındaki bir yükselmeden mi, yoksa ölüm oranındaki bir düşmeden mi ileri geldiğini tartışırlardı. Gerçi iki neden de önemliydi, ama şimdi ölüm oranı düşüşünün daha önemli olduğu sanılıyor. Ama ölüm oranı niçin düşsün? Belki doktorlar mesleklerini daha iyi öğrenmişlerdi – ki bu, eskiden ölecek insanların ölümden kurtarıldığı anlamına gelir. Londra doğum evinin kayıtları orada ölen anne ve çocuk sayısında neredeyse inanılmaz bir azalma gösterirler.

Ölüm Oranı	*1749-1758*	*1799-1800*
Kadınlar	42'de 1	919'da 1
Çocuklar	15'te 1	115'te 1

Bu rakamlar hikâyeyi bağırarak anlatıyor. 1700'den önce İngiltere'de her yüz yılda nüfus artışı bir milyondu; oysa 1700 ile 1800 arasında bu üç milyona çıkmıştı!

Nüfus artışının bir başka nedeni de belki, tarımdaki çarpıcı düzelme ve ilerleme sayesinde insanların daha iyi beslenmesiydi. (Bu düzelmeler de bir ölçüde nüfus artışının sonucuydu.) Nasıl bir endüstri devrimi olduysa, bir de tarım devrimi oldu.

Bir İngiliz çocuğuna "1649" deyin, "I. Charles'in ölümü" diyecektir. "Hollanda'dan şalgam ve başka sebzelerin getirilmesi" demek aklına gelmeyecektir. Ama niye desin? Şalgam bu kadar önemli miydi?

11. sayfadaki üç-tarla sistemini gösteren tabloya bir bakın anlarsınız. Nadasta yatan üçte bir tarla muazzam bir israftı. Şalgam ve yonca ekiminin başlaması toprağı dinlendirme sorununun çözümü demekti. Şöyle bir dörtlü sistem:

1. yıl - buğday
2. yıl - şalgam
3. yıl - arpa
4. yıl - yonca

Çok gerekli bir ilerlemeydi. Bundan böyle ard arda iki aynı ürünün ekilmesiyle toprak "yorulmayacaktı"; tarlanın boş kalmasından da kurtulunuyordu.

Şalgam ve yonca ekimi toprağı temizlemekle kalmadı, sığırlar için kışlık yem sorununu da çözdü. Eskiden kış için yığınla sığır kesilip eti tuzlanırken şimdi daha çok sayıda sığır canlı tutulabiliyordu.

Hayvan cinslerinin niteliğini düzeltmek için deneyler yapılmaya da yine bu dönemde başlandı. Bilimsel hayvancılığın başlamasından önce ve sonra Smithfield pazarında satılan hayvanların ortalama ağırlığını gösteren bu tablo deneylerin başarısını ispatlar:

18. Yüzyıl Başı	*18. Yüzyıl Sonu*
Sığır.....370 libre	800 libre
Dana..... 50 libre	148 libre
Koyun.....28 libre	80 libre

Ve endüstride kullanılan alet ve makineler nasıl düzeltildiyse aynı şekilde yeni ve daha iyi pulluklar, tırmıklar vb. de onsekizinci yüzyılda tarıma girdi.

Toprağından sürülenler üzerinde o kadar korkunç etkiler yapan çevirmeler, tarım tekniği, bilim ve geniş çapta kullanılacak aletler de bütün bu önemli gelişmelere yol açtı. Eski açıktarla, herkese ortak otlak düzeninde bunlar mümkün değildi.

Nüfus artışı çiftçiliğin kârlı hale gelmesini de sağladı. Kâr arayan büyük toprak sahipleri bu sıralarda çiftliklerinde büyük sermaye yatırımları yaptılar ve bunun bir sonucu besinin artması ve düzelmesi oldu – bu da nüfusun daha fazla büyümesine yol açtı.

Tarım ve endüstrideki devrimlere ulaşımdaki devrim eşlik ediyordu. Daha çok malı daha hızlı çıkarmak, daha çok ve daha iyi yetiştirmek, bunlara ihtiyacı olan insanlara ulaşılmadıkça hiçbir işe yaramaz. Yollar kötüydü. O kadar kötüydü ki onsekizinci yüzyılın ortasında Downshire Markisi gerekli onarımı yolda yapmak ve arabasını gerektiğinde çamurdan çıkarmak için bir işçi grubuyla birlikte yola çıktı. Marki için can sıkıcı olan bu durum, büyüyen bir pazarın taleplerini karşılamak derdinde olan imalâtçıyı çıldırtabilirdi. Ucuz, hızlı ve düzenli bir ulaşım gerekiyordu. Ayrıca, Lancashire'deki pamuklu endüstrisi gibi özellikle elverişli bir bölgede yoğunlaşan endüstriden doğan kazançtan yararlanmak isteyen imalâtçılar için de gerekliydi.

Bu yüzden onsekizinci yüzyılda yol yapımında ilerlemeler ve kanal yapımı başladı. Bildiğimiz makadam yolu (mühendis John McAdam) ondokuzuncu yüzyılın başında ortaya çıktı, demiryolu ve buharlı gemi de kısa zamanda onu izledi. Bir yandan nehir yatakları derinleştirilmiş, kanallar kazılmıştı. Ulaşımdaki devrim sadece iç pazarın her yönde gelişmesini sağlamadı; aynı zamanda dünya pazarının iç pazar olmasını sağladı.

Nüfusta büyüme, ulaşımda, tarımda, endüstride devrim – bütün bunlar birbirine bağlıydı. Birbirlerini etkiliyorlardı. Yeni bir dünyayı yaratan güçlerdi bunlar.

16

"EKTİĞİN TOHUMU, BAŞKASI BİÇİYOR..."

Beşinci Caddede bir otobüste konuşulurken işitilmiş bir söz: "Aman Yarabbi! Yine mi grev! Bıktım usandım, her yerde bu grevciler. 'Örgütlü Emeğe Haksızlık', pankartlarıyla gezip duruyorlar. Dükkânların, fabrikaların önünde. Niye içeri tıkmaz bunları hükümet?.."

Bunları söyleyen öfkeli hanımefendi tarihi bilmiyordu. Basit bir soruna kolay bir çözüm bulduğunu sanıyordu. Ama yanılıyordu. Çözümü tekrar tekrar denenmiş, ama çözüm olmadığı anlaşılmıştı. İngiltere'de yüz yılı aşkın bir zaman önce bir yargıç bir grevi ezme planını içişlerine yazmıştı. "Almayı önerdiğim tedbirler işi bırakan adamları tutuklamak ve ayak değirmenine bağlattırmaktır."

Tastamam hanımefendinin önerdiği – ama yazılış tarihi 1830. Sonuç ne oldu? Cevabı hanımefendi versin.

Ondokuzuncu yüzyıldaki yargıçla yirminci yüzyıldaki hanımefendinin anlamadıkları, işçilerin ellerine pankart alıp dolaşmaktan hoşlandıkları için grev yapmadıklarıdır; işçiler çalışmak istemedikleri için grev yapıyor da değillerdir. Nedenler daha derindedir. Bunları bulmak için İngiliz

tarihine dönelim, çünkü Endüstri Devrimi ilkin orada başlamıştı.

İstatistiklerin her istenen şeyi ispat etmek üzere hazırlanabileceği bilinen bir şeydir. İstatistikler, İngiltere'deki Endüstri Devrimi'nin çocukluk döneminde olduğu kadar yanlış bilgiyi hiçbir zaman vermemiştir. Her tablo muazzam ilerleme gösterdi. Pamuklu, demir, kömür ve her çeşitten meta üretimi on kat artmıştı. Satış hacmi, satış toplamı, sahiplerin kârları – hepsi göklere fırlıyordu. Bu rakamları okuyunca şaşar kalırsınız. İngiltere, derseniz, şairlerin hep şarkısını cıvıldadığı cennet olmalı. Öyleydi de – azınlık için.

Çoğunluk içinse cennetten başka her şeydi. İşçilerin mutluluğu ve sağlığı açısından bu neşeli istatistikler korkunç yalanlar söylemekteydi. Bir yazar 1836'da yayımlanan bir kitapta buna işaret ediyordu: "Bir milyondan fazla insan kelimenin tam anlamıyla aç ve bu rakam gittikçe büyüyor... Etkin ve artan bir ticaretin, çalışan sınıfların durumunun düzelmesini değil de yoksulluk ve sefaletlerini sağlaması ticaret tarihinin yeni bir evresidir: Büyük Britanya bu evreye varmıştır."

Şu hayalî varlık, Merihli insan, o sıralar İngiltere adasına inse, dünya halkının deli olduğuna hükmederdi. Çünkü bir yanda büyük halk kitlesi zorlu ve uzun bir çalışmadan sonra gece domuzun yatmayacağı pis, sağlığa aykırı inlere dönüyordu; öte yanda, elini işe sürüp kirletmeyen, ama kitleyi yöneten yasaları yapan her biri kendi sarayında krallar gibi yaşayan birkaç kişi vardı.

Doğrusu, iki İngiltere vardı. Disraeli *Sybil*'de söyler bunu: "İki ulus, ikisi arasında ilişki ve sevgi yok; sanki başka yerlerde, ya da ayrı gezegenlerde yaşıyormuşçasına birbirlerinin alışkanlıklarından, düşüncelerinden, duygularından habersizler; yetişme tarzları ayrıdır, yedikleri ayrıdır, tavırları ayrıdır ve aynı yasalarla yönetilmezler.

"Sözünü ettiğimiz..." dedi Egrement, duraklayarak:

"ZENGİNLER VE YOKSULLAR."

Bu ayrım yeni değildi. Ama makinelerin gelişi ve fabrika sistemiyle sınır eskisinden daha belirgin oldu. Zenginler daha zenginleşirken üretim araçlarından yoksun kalan fakirler daha da fakirleşti. Oldukça iyi bir geçim sağlayan, ama şimdi makineyle üretilen malların rekabeti yüzünden iflâs eden zanaatkârlar özellikle perişan durumdaydılar. Durumlarının çaresizliğini bir el tezgâhı dokumacısı olan Thomas Heath'in cevaplarından anlıyoruz:

"*Soru*: Çocuğunuz var mı?

"*Cevap*: Hayır; iki çocuğum vardı ama Allah'a şükür, öldüler!

"*Soru*: Çocuklarınızın ölümüne seviniyor musunuz?

"*Cevap*: Seviniyorum; Tanrı'ya şükrediyorum. Ben onları besleme yükünden kurtuldum, onlar da, zavallıcıklar, bu ölümlü hayatın dertlerinden kurtuldular."

Bir adamın böyle konuşmak için gerçekten kötü bir duruma düşmesi gerekeceğini kabul edersiniz.

Ya, mutlak açlık durumuna düşüp de makineyle yarışamayınca nihayet fabrikaya girenlere ne oldu? Bu ilk fabrikaların koşulları nelerdi?

İşi hafifletmesi gereken yeni makineler aslında daha beter ediyorlardı. Öyle etkiliydi ki makine, bu büyülü çalışmayı durmadan sürdürüyordu. Fabrika sahipleri için makine belli bir sermayeyi temsil ediyor, boş bırakılmaması gerekiyordu – çalışmalıydı, durmadan çalışmalıydı. Ayrıca, zeki fabrikatör, makineden alacağını bir an önce alması gerektiğini biliyordu, çünkü yeni icatlarla makine hemen eski moda olabilirdi. Onun için çalışma saatleri uzundu. Günde on altı saat çalışıldığı oluyordu. On ikişer saatlik iki vardiya hakkı kazanıldığında işçiler büyük bir nimete kavuşmuş gibi oldular.

Ama yalnız uzun çalışma süresi de o kadar kötü olmaya-

bilirdi. İşçiler buna alışıktılar. Kendi evlerinde, ev sisteminde de uzun zaman çalışırlardı. Asıl zorluk fabrika disiplinine alışmaktaydı. Belli bir saatte başlamak, belli bir saatte işi bırakmak, yeniden başlamak, makinelerin hareketine ayak uydurmak –her zaman, hiç eksik olmayan ustabaşının emirleri ve sıkı gözetimi altında– bu, yeniydi. Ve zordu.

Manchester yakınındaki bir fabrikada dokumacılar Fahrenheit seksen, seksen dört derece ısıda bir su içme izni olmaksızın günde on dört saat çalışmak zorundaydılar. Aşağıdaki cezalar uygulanıyordu:

	Sterling
Penceresi açık bulunan işçi	1
İşbaşına kirli gelen işçi	1
Yıkanırken yakalanan işçi	1
Gaz yakarak onarım yapan işçi	2
Sabah gaz lâmbasını fazla yakan işçi	1
Islık çalan işçi	1

Fantastik geliyor ama doğru; hem de tek bir örnek değil. Şirket dükkânından alışveriş yapmak ya da şirket lojmanında oturmak gibi, geri ülkelerde olduğunu sandığımız bütün zorlamalar endüstrileşmenin başlarında işçilerin günlük sorunlarıydı.

Kapitalistler kendi mallarını istedikleri gibi kullanabileceklerine inanıyorlardı. "İşçi"lerle makineler arasında da bir ayrım yapmıyorlardı. Bu, tam doğru değil. Makineler para yatırımı demekti, oysa insanlar için böyle bir şey sözkonusu değildi, onun için makinelerin bakımına insanlarınkinden fazla önem veriliyordu.

Verebilecekleri en az ücreti veriyorlardı. Kullanabilecekleri en fazla iş gücünü arıyor, karşılığında bunu satın almak için gerekenin asgarisini veriyorlardı. Kadınlar ve çocuklar da makineleri işletebildiğine ve erkeklerden az ücret aldıkla-

rına göre, evin erkeği çoğu zaman işsizken kadınlarla çocuklara iş veriliyordu. Başlangıçta fabrikatörler Fukaraperverler Derneği'nden dilenci çocuk satın alıyorlardı; daha sonra, çalışan babayla annenin kazancı aileyi geçindirmeye yetmediği için çocuklar da evi terk edip fabrikalara, madenlere girmeye başladılar. Endüstrileşmenin korkunçluğu asıl o ilk günlerin çocuk emeği kayıtlarında görülür.

1816'da bir parlamento komitesi önünde, bir zamanlar bir pamuklu dokuma fabrikasında çırak yetiştiren Mr. John Moss, fabrika çalışmasına zorlanan köy çocukları için şu ifadeyi veriyordu:

"Hepsi çırak mıydı? – Hepsi çıraktı.

"Kaç yaşındaydılar? – Londra'dan gelenleri yediyle on bir arasındaydı. Liverpool'dan gelenler de sekizle on beş arasında.

"Kaç yaşlarına kadar çırak kalıyorlardı? – Yirmi bir.

"Çalışma saatleri ne kadardı? – Sabah beşten akşam sekize kadar.

"Günde on beş saat normal çalışma süresi miydi? – Evet.

"Makine tamiri için ya da pamuk yetişmediği için iş durursa, bu zaman da çocukların çalışma süresine eklenebilir miydi? – Evet, eklenirdi.

"Çocuklar oturarak mı yoksa ayakta mı çalıştırılırdı? – Ayakta.

"Bütün bu süre boyunca ayakta mı? – Evet.

"Fabrikada oturacak yer var mıydı? – Hiç yoktu... Yatma zamanları geldikten sonra döşemeye kıvrılıp yatmış halde görürdüm.

"Çocuklar makine kazalarına uğrar mıydı? – Sık sık."

1883'te Majestelerinin soruşturma komisyonu fabrikalarda çocuk çalıştırma üzerine bir rapor daha çıkardı. Bu raporda bir fabrikada çalışıp (kardeşlerinin yardımıyla) haftada 4 şilin kazanan on bir yaşındaki Thomas Clarke'ın hikâyesini

görüyoruz. Hikâyenin bir kısmı şöyle: "Uyuyakalırsak hep kırbaçlarlardı... Castles parmağım kadar kalın bir ip bulur, ortadan büküp iki kat yapar bir de düğümler atardı... Fabrikaya altıya doğru, bazen beşte gider, gece dokuza kadar çalışırdım. Bir seferinde bütün gece çalıştım. Kendimiz isterdik. Bazen harcayacak biraz paramız olsun isterdik... Bir önceki gün sabah altıdan beri çalışıyordum. Ertesi gece dokuza kadar devam ettik... Şimdi halat bükme yerindeyim; 4 şilin kadar kazanıyorum... Kardeşim de yardım ediyor. Onun yaşı yedi. Ben ona bir şey vermiyorum... kardeşim olmasa haftada 1 şilin vermem gerekirdi... 6'da götürüyorum, 8'e kadar yanımda kalıyor."

Çocukların çalıştırılması yeni bir şey değildi. Defoe'nun ev sistemini anlatışını hatırlarsınız. Ama eskiden çocuklar anne ve babalarına yardım ederlerdi, oysa şimdi onların emeği yeni sistemin temeli oluyordu. Eskiden çocuklar kendi evlerinde, kendi anne babalarının gözetiminde, onların koyduğu koşul ve sürelerle çalışırken şimdi fabrikalarda, küçük bedenlerinden çıkarabileceği azamî işi çıkarmaktan başka bir şey düşünmeyen formenin gözetiminde kâr etmek isteyen fabrika sahibinin koyduğu koşul ve sürelerle çalışıyorlardı. Batı Hint Adalarının köle sahibini bile memnun ederdi çocukların çalışma saatleri. Bunlardan biri Bradfordlu üç fabrika sahibiyle konuşurken şöyle demiş: "Ben her zaman köle sahibi olmaktan utanç duymuşumdur, ama Batı Hint Adalarında hiçbirimiz bir insanın dokuz yaşındaki bir çocuğu günde on iki buçuk saat çalıştırmaya zorlayacak kadar zalim olabileceğini aklımızdan geçirmezdik; oysa bu sizin gündelik işiniz."

Böyle bir köle sahibi bir başka karşılaştırma da yapabilirdi. Gerek Batı Hint Adalarında gerekse Amerika'nın güney eyaletlerinde kölelerin barınakları berbat bir durumda idi ama, bazı bakımlardan yeni fabrika şehirlerindeki işçi evle-

rinden daha perişan olmadıkları iddia edilebilir. Buhar gücü ortaya çıkınca fabrikaların eskiden olduğu gibi akarsu boylarında kurulması zorunluğu ortadan kalktı. Endüstri kömür havzalarına yaklaştı ve çok kısa bir süre içinde hiçbir önemi olmayan yerler kasaba, eski kasabalar da şehir oluverdi. 1777'de İngiltere'nin yüzde 70 nüfusu kırda yaşıyordu; 1841'de bu oran yüzde 26'ya düşmüştü. Şehirlerin büyümesini gösteren rakamlar olanı anlatır:

	1801	*1841*
Manchester	35.000	353.000
Leeds	53.000	152.000
Birmingham	23.000	181.000
Sheffield	46.000	111.000

Ünlü mallar çıkaran, ünlü yerler. Karanlık, sağlıksız, kalabalık, çirkin yerlerde oturan işçilerin yaptığı mallar. Önemli bir iktisatçı olan Nassau Senior 1837'de Manchester'in bazı kısımlarını gezmişti. Gördüklerini şöyle anlattı: "Bu şehirler –çünkü büyüklükleri ve nüfuslarının kalabalığı bakımından şehirdirler– spekülatör müteahhitin azamî ve kolay kazancından başka hiçbir şey gözönüne alınmaksızın yapılmışlardır... Bir yerde koca bir sokak bir hendek boyunca ilerliyor, çünkü böylece kazma masrafına girmeden bodrum yapılabilmiş – bodrumlar da eşya koymak için değil, insanların oturacağı ev olarak yapılmış. *Bu sokaktaki tek bir ev koleradan kurtulmadı.* Genel olarak varoşun sokaklarına taş döşenmemiştir, orta yerde de bir hendek veya gübre yığını vardır; evler sırt sırta yapılmıştır, havalandırma ve kanalizasyon yoktur ve bütün bir aile bir bodrum ya da tavan arasının bir köşesine tıkılır."

Yukarıdaki alıntının özellikle altı çizilmiş sözlerine dikkat edin. Böyle iskân koşullarının burada yaşamak zorundaki yoksulların sağlığı üzerindeki etkisi bellidir. Böylesine sağlıksız yerlerde barınmak zorunda kalan zavallıları hasta-

lık ve ölüm kırıp geçiriyordu. Kasabanın öbür ucunda doğan bir insan gerçekten talihliydi, çünkü ne kadar yaşayacağınız, nerede yaşadığınıza bağlıydı – 1844'te Manchester varoşlarında bir inceleme yapan Dr. P.H. Holland'ın raporuna göre: "Ölüm oranının bazı sokaklarda ötekilerin dört katı olduğunu, bir sınıftan sokaklarda öbür sınıftan sokaklardakinin iki katı olduğunu ve kötü durumda bulunan sokaklarda hiç değişmez bir şekilde daha yüksek olduğunu görünce, sayısız insanın, *yakın komşularımızın yüzlercesinin*, her yıl en belirgin tedbirlerin alınmaması yüzünden yok olup gittiği sonucuna zorunlulukla varıyoruz."

Ya öteki ulus, zenginler, "yakın komşularının" yok olması karşısında ne düşünüyorlardı? Fabrika koşulları, uzun çalışma süresi, çocuk çalıştırma karşısında tavırları neydi hali vakti yerinde olanların? Çoğu böyle şeyleri hiç düşünmezlerdi. Düşününce de bunun zorunlulukla böyle olduğuna inanarak kendilerini avuturlardı. İncil, "yoksullar hep yanınızda olacaktır" demiyor muydu? İncil'in insanlararası ilişkiler üstüne bundan başka şeyler de söylüyor olması onları pek fazla ilgilendirmiyordu – yalnız görmek istediklerini okuyor, yalnız işitmek istediklerini dinliyorlardı.

Onun için bugün benim, sizin korkunç sayacağımız şeyler o dönemde uygun ve gerekliydi. Çocukların okula gitmemesi, günde on dört saat çalışması kötü bir şey mi? Saçma! diyordu Mr. G.A. Lee – çocukların sabah 6'dan gece 8'e kadar çalıştığı pamuklu dokuma fabrikasının sahibi: "Küçük yaşta itaat etmeye, çalışmaya ve düzenli olmaya alışmak kadar faydalı bir şey olamaz."

Mr. Lee fakirlerin ahlâkıyla ilgileniyordu. Royal Society başkanı olan, işçi sınıfı çocuklarına ilkokul açılmasına karşı çıkan Mr. Giddy de öyleydi. İşte Mr. Giddy'nin ilginç gerekçesi: "Yoksul çalışan sınıflara eğitim vermek... aslında ahlâkları ve mutlulukları için zararlıdır; hayatta paylarına düşen-

den nefret eder, toplumdaki yerlerinin mukadder kıldığı şekilde tarımda ve başka emek isteyen işlerde iyi ve uysal hizmetkârlar olacakları yerde... bölücü ve yıkıcı yayınlar okur... efendilerine karşı küstahça davranırlar."

Ama aynı dönemin bir başka tanığına bakılırsa yoksullar hayatta paylarına düşenden nefret etmek bir yana, türlü nedenlerle büyük şükran duymalıydılar. İnsanlık için büyük bir nimet olan fabrika sisteminin bir parçası olabilenler aslında gerçekten talihliydiler. Hiç değilse, Andrew Ure, 1835'te şunları yazarken böyle olduğuna inanıyordu: "Son gezimde... Her iki cinsten on binlerce genç, yaşlı, orta yaşlı insan gördüm... bol bol yiyecek, giyecek, ev eşyası alıyor, metropoldeki... modaya uyan aristokratlarımızın toplandığı evlerden çok daha havadar ve güzel evlerde yazın sıcağından ve kışın soğuğundan korunuyor, tek damla ter dökmüyorlar... muhteşem evleri Asya, Mısır ve Roma despotizminin kibirli anıtlarından daha fazla, değerli, yararlı ve mimarî bakımından daha üstün... işte fabrika sistemi."

Belki Dr. Ure'un fabrikaları gezdiğini ayrıca belirtmekte fayda vardır – ama çalışmamıştı fabrikada.

Dr. Ure fabrika sistemine övgü türküleri söylemeye başlamadan çok önce bir kilise adamı zavallı yoksulları avutmuştu. Hem de sıradan bir kilise adamı değil – bizzat Arşidekan Paley. Kendilerinin kötü, zenginlerinse iyi durumda olduğunu düşünen hoşnutsuz işçi sınıfına bu seçkin kilise adamı sevinç sözleri sunmuştu: "Ayrıca, yoksulluğun yüklediği zorunlulukların bazıları dert değil, zevktir. İsraf yapmamak başlı başına bir zevktir. Mutluluk yaratan... bir dikkat gerektir. Bolluk içinde bu kaybolur. Büyük, ölçüsüz bir kaynaktan çekip harcamakta zevk yoktur... Aşağı durumda insanların sahip olduğu bir başka ciddî avantaj da çocuklarına bakmaktaki kolaylıklarıdır. Yoksul bir insanın çocuğuna gerekli her şey şu iki kelimede toplanır: 'Çalışma ve masumiyet'".

Bazı aptal yoksullar yoksulluğun büyük bir zevk olduğunu anlamamakta hâlâ inat ediyorlarsa, Arşidekan'ın onlar için de bir numarası vardı. Yoksullar zenginlerin boş zamanlarını kıskanıyorlardı Ne kadar yanlış! Asıl kıskanması gereken zenginlerdi – çünkü boş zaman ancak sıkı çalışmadan sonra bir zevk olurdu. İşte size kanıtları: "Yoksulların zenginlerde görüp kıskandıkları bir başka şey de *rahatlarıdır*. İşte burada büyük bir yanılgıya düşüyorlar... Dinlenme, çalışmanın durmasıdır. Dolayısıyla yorgunluğu bilmeyenler dinlenmenin zevkini bilmez, hatta tadını bile alamazlar. Zenginler, dinlenmenin yoksullara verdiği rahatlığı ve zevki kıskançlıkla seyrediyorlar."

Arşidekan Paley bu lakırdıları 1793'te yazıyordu. Hatırlayacaksınız, Fransa'da yoksulların ayrıcalıklıları yerlerinden koparmaya çalıştıkları dönemdi bu. Fransız Devrimi kanlı bir olaydı. İngiltere'deki zenginler bundan hoşlanmıyorlardı. Fransızların korkunç "kesin kellesini" fikrinin Manş'ı geçip kendi varoşlarına sıçramasını akıllarından bile geçirmek istemiyorlardı. Onun için bu fukara babası Arşidekan yoksul İngilizleri aşırı akımlara kapılmamaları için uyarıyordu: "İstenilecek değişim, tek değişim, azar azar sağlanacak değişimdir... bu, başarılı endüstrinin doğal meyvesidir. Kamu düzeni ve asayişi ortamında gerçekleşir; başka hiçbir yoldan gerçekleşemez... Zenginlerin yerini veya servetini kıskanmak, daha doğrusu, halk ayaklanması ve anarşi ortamı yaratarak zorla bunları ele geçirmek üzere kıskanmak, sadece kötülük değil, aynı zamanda akılsızlıktır."

Yoksul İngilizler kilise adamının öğütlerine uydular. "Zenginlerin servetine el koyma" yoluna gitmediler. Ama zaman geçtikçe, "başarılı endüstrinin doğal meyvesi" olarak vaad ettiği "azar azar sağlanacak dediği" şeyi istediler.

Örneğin, çalışma saatlerinin kısalması için dövüştüler. Bu kavgada, günde on dört – on altı saat çalışmanın gerçekten

çok fazla olduğunu kabul edecek kadar insancıl olan bazı zenginler de onları destekledi. Bu zenginlerden bazıları kavgayı Parlamento'ya götürdü. Çalışmayı on saatle sınırlamayı öneren konuşmalar yaptılar. Bu yolda bir yasaya oy vermek için bazı üye arkadaşlarını da ikna ettiler. Bu, aralarında Dr. Ure'un da bulunduğu bazı kimseleri çok kızdırdı. Dr. Ure – ilginç bir nedenden ötürü– küplere bindi: "Tarafsız düşünen bir kişi Britanya Parlamentosunda yetişkin zanaatkârların günde on saatten fazla çalışmasını yasaklayan bir yasaya 93 kişinin oy vermesi karşısında hayrete düşecektir – bu, Hıristiyanlık dünyasında hiçbir yasama organının hoş göremeyeceği bir özgürlük kısıtlamasıdır. Gloucestershire İmalâtçıları önergeyi haklı olarak en karanlık çağlara lâyık diye nitelendirdiler."

Arşidekan Paley gibi Dr. Ure da işçi sınıfının dostuydu. Böylece o ve Gloucestershire İmalâtçıları emekçinin patronunun istediği kadar çalışma özgürlüğünün kısıtlanmasına öfkelendiler. Parlamento insanın ölünceye kadar çalıştırılma özgürlüğünü elinden alırsa tarihî İngiliz özgürlükçülüğü ne hale düşerdi?

Bu gerekçe –çalışma saatlerini sınırlamanın, insanın doğal özgürlüğünü kısıtlamak olması– çok önemliydi. İngiltere'de olduğu gibi Amerika'da da tekrar kullanıldı. Bunu ileri süren imalâtçılar (işin tuhafı işçiler kendileri, doğal haklarının bu şekilde kısıtlanmasına aldırış etmiyorlardı), fikri *laissez-faire*'in savunucusu büyük iktisatçı Adam Smith'den almışlardı. Gerçekten de, merkantilizmin kısıtlayıcı politikalarının baş düşmanı olan Smith bu gibi müdahalelere şiddetle karşı çıkıyordu. İmalâtçılar *Ulusların Serveti*'nde işlerine yarayacak alıntılar bulabilirlerdi: "Her insanın emeği kendi mülkiyetidir, çünkü her mülkiyetin ilk temeli budur, onun için de kutsaldır ve el sürülemez. Yoksul bir insanın sermayesi ellerinin gücü ve hüneridir, bu güç ve hüneri başkalarına zarar verme-

diği sürece istediği gibi kullanmasını önlemek bu en kutsal mülkiyete karşı bir saldırıdır... Çalışabilecek durumda olup olmadığı elbette işverenlerin dirayetine bırakılabilir, çünkü onların çıkarıyla doğrudan doğruya ilgilidir."

Tabiî Adam Smith bunları merkantilist düzenleme ve baskıya karşı yazmıştı. İmalâtçıların 1776'da yazılmış bu satırları başka çeşitten bir düzenlemeyle mücadele etmek için kullanırken bir yutturmaca yaptıkları söylenebilirdi. Ama diyelim ki, Smith'i tekrarlamaları meşrudur. Meşru olmayan, işlerine gelmeyen yerde Smith'i unutmalarıydı. Kendi eylemlerini haklı gösterebilecek her konuda Smith'i görmezlikten gelmeleri egemen sınıf için yararlıydı – işçi sınıfı için ise bir felâket. Yüz yılı aşkın bir süre yapıldı bu.

İşçiler durumlarını düzeltmek için ne yapabilirlerdi? Siz olsaydınız ne yapardınız? Diyelim ki elle çorap örerek yeterli bir geçim sağlıyordunuz. Diyelim ki bir çorap fabrikası kuruldu, burada makinelerle öyle çok ve öyle ucuz çorap yapıldı ki, sizin geçiminiz azala azala aç kalma noktasına geldi. Makine öncesi günleri özlemle anar, o zamanki mütevazı geçiminiz şimdi size büyük bir lüks görünürdü. O zaman çevrenize bakınır, sefaletinize ürperirdiniz. Bu niye böyle oldu diye bin kere sorardınız kendinize ve her seferinde aynı sonuca varırdınız – makine. İnsanları işsiz bırakan, malları ucuzlatan, makineydi. Makine – oydu düşman.

Umutsuz insanlar bu sonuca varınca, bundan sonra ne yapacakları belliydi:

Makineleri kırmak.

Dantel, çorap, dokuma, eğirme makineleri –belli yerlerdeki belli işçilere sefalet ve açlığın nedeni olarak görünen makineler– yok edildi, parçalandı ve yakıldı. Luddite denilen makine kırıcıları makinelerle savaşırken bir hayat standardı için savaştıklarına inanıyorlardı. Baskı altına alınmış, olan-

ca makine nefretleri serbest bırakılmıştı, şarkılar söyleyerek makineleri kırıyorlardı.

Bu şiddetin sonuçlarını kolayca tahmin edebilirsiniz. Mülkiyete saldırı olmuştu; yığınlar makineleri paramparça etmişti. Makinelerin sahibi olanlar çabuk harekete geçtiler. Yasaya başvurdular. Yasa da onların çağrısına yetişmekte gecikmedi. 1812'de Parlamento makine kırmak için idam cezası getiren bir yasa çıkardı. Ama Yasa meclisten geçmeden, Lordlar Kamarasının bir üyesi Meclisteki ilk konuşmasını yaparak bu tedbire karşı çıktı. Yasayı çıkaranlara, makinelerin yok edilmesinin nedeninin insanların yok edilmesi olduğunu hatırlattı: "Ama her ne kadar bu saldırganlıkların varlığı oldukça ürkütücüyse de, şimdiye kadar görülmedik bir felâket ortamında meydana geldikleri de unutulmamalıdır. Bu sefil insanların yaptıkları işte direnmeleri, ancak mutlak bir yoksulluğun bir zamanlar çalışkan ve dürüst olan bu insanları kendilerine, ailelerine ve topluluğa sadece felâket getirecek kadar aşırı eylemlere ittiğini ispatlamaktadır... Zavallı aptallar sanıyorlardı ki çalışkan yoksulların sağlığı ve iyiliği birkaç kişinin zenginleşmesinden daha önemli bir olaydır. Ama azınlığı zenginleştiren iş araçlarının gelişmesi işçileri işsiz bıraktı ve emekçinin ücretini düşürdü...

"Sürü diyorsunuz bu insanlara, eşkiya, tehlikeli, cahil diyorsunuz... Sürüye karşı yükümlülüklerimizin bilincinde miyiz? Sürüdür tarlada emek veren, evlerimizde hizmet eden –donanmamızda ve ordumuzda savaşan– dünyaya meydan okumamıza imkân veren onlardır ve ihmallerle felâketler sonunda tam bir umutsuzluğa düştüklerinde size de meydan okuyorlar."

27 Şubat 1812'de bu konuşmayı yapan adam Lord Byron'du.

Makine kırmak akıllıca bir iş değildi. Başarılı olsa bile işçilerin sorununu çözemezdi. Yanlış ağacı deviriyorlardı. Acı-

larının nedeni makine değildi. Toprak sahibinin toprağı çevirirken yaptığı kadar açık değilse de, en az onun kadar etkili bir biçimde emekçileri üretim araçlarından ayıran makine sahibiydi.

İşçiler makine kırmanın kendileri için çıkar yol olmadığını çok geçmeden fark ettiler. Bazı işçiler başka yöntemler denedi. İşte "Yoksul Dokumacılar" imzalı acıklı bir dilekçe. 1818'de, Oldham'da, işverene yazılmıştı: "Biz bu Kasabanın ve Yörenin Dokumacıları, ücret düşüklüğünden ötürü uzun bir zamandan beri içine düşmüş bulunduğumuz acı duruma ilgi duymanızı saygıyla diliyoruz. Aranızda bir toplantı yapmanızı ve derdimize bir çare aramanızı ve zorunlu geçim maddeleri alabilmemiz için yetersizliğini çok iyi bildiğiniz ücretlerimizi biraz yükseltmenizi istiyoruz. Kanımızca toplu hareket ederseniz bu iş, bizim de zarar vermek istemediğimiz kârınızı etkilemeden çözülebilir."

Başka dilekçeler de vardı. Yüzlerce. İşverene değil –bundan fayda gelmeyeceği kısa zamanda anlaşıldı– Parlamento'ya dilekçeler gönderildi. Çoğu umursanmadı, ama bazıları biraz ilgi gördü. Yönetmeliklerde, işçi sınıfının sefaletini hafifletmeye yardım edecek bazı yasalar vardı zaten. Şimdi bu dilekçeler üzerine ve ayrıca durumun işçilerin söylediği kadar berbat olduğunu şüpheye yer bırakmayacak açıklıkla ortaya koyan parlamento soruşturma komitelerinin raporları sonucunda, bazı yeni yasalar da bunlara eklendi.

Ama yönetmeliklere kural koymak kuralları uygulamak demek değildir. İşçiler de bunu anladılar. Ayrıca aynı yasanın kendilerine bir türlü, işveren sınıfına başka türlü uygulanabileceğini de anladılar.

Bazen işçiler şikâyetlerini mahkemeye getirdiklerinde davalarına bakan yargıcın şikâyetçi oldukları işveren olduğunu görüyorlardı. Bu koşullarda adil bir yargılama olması pek beklenemezdi!

Ama işveren-yargıç özdeşliğinin bu kadar kesin olması da gerekmezdi. Çoğu zaman yargıçların işverenlerle aynı sınıftan olmaları yeterliydi. Veya aynı sınıftan olmasalar bile aynı şeyleri aynı şekilde düşünüyorlardı. İşçiler küçümseniyor, işverenler önemseniyordu. Yargıçlar, işçilerin paylarına düşen birkaç ekmek kırıntısından ötürü patronlarına şükran borçlu oldukları inancıyla davaya başlardı, işverenler de, işçilerine bir iki kırıntı attıkları için kutlanmalıydılar. Bu durumda her şey işçilerin aleyhine çalışıyordu. "*Şehir Emekçisi*"nde iki büyük tarihçi olanları şöyle özetler: "Parlamento işçi sınıfına fazla taviz vermiyordu, ama verilen tavizler de, işverenlere sevimsiz gelen yasaları yargıçlar uygulamadığı için bütün değerlerini kaybediyorlardı... Yargıçlar genellikle patronlar yasaya uymazlarsa onları boyun eğmeye zorlayacak hiçbir yol olmadığı kanısıyla hareket ediyorlardı... Patronları yasaya uymaya ikna edemeyince, bunu yapmaya çalışan işçileri tutuklayıp hapsettiler."

Keskin gözlemci Adam Smith bunun sadece bir anlık raslansal bir olay değil de, bütün kapitalist ülkeler için her zaman geçerli olacak bir genelleme olduğunu görüyordu. Kahramanlarının, yaptıkları şeylerde onayını isteyen işverenler *Ulusların Serveti*'ndeki şu bölüm üstünde pek durmuyorlardı: "Devlet, mülkiyetin güvenliğini korumak üzere kurulduğu sürece, gerçekte zenginleri yoksullara ya da mülk sahibi olanları mülk sahibi olmayanlara karşı savunmak üzere kurulmuş demektir."

İşçiler bu doğruyu acı deneylerle öğrendiler. Ellerinden ne gelirdi? Görünüşte çok belirgin bir çare vardı. Oy verme hakkını kazanabilirlerse yasa yapıcılarına azınlığın azınlık için hükümeti yerine çoğunluğun çoğunluk için hükümetini kurmaları yolunda baskı yapabilirlerdi. Yasa yapanların seçiminde kendileri de söz sahibi olmak istiyorlardı. Yasayı işçiler yaparsa yasa işçiler için yapılmış olurdu. Yasa yol-

larına engeller çıkarıyordu – patronlar için yapılmıştı; yasa çıkmasında işçilerin de payı bulunsa, bir şansları olurdu. Hükümet tahıl yasalarıyla toprak sahiplerini, gümrüklerle imalâtçıları koruyorsa, o zaman çalışan insanın ücret ve çalışma saatlerini de koruyabilirdi. Onun için oy verme hakkını kazanma kavgasına giriştiler.

Bugün Amerika'da ve İngiltere'de politik demokrasiye o kadar alıştık ki bunun her zaman varolduğunu sanıyoruz. Tabiî bu hiç de böyle değildir. Gerek Amerika'da, gerekse İngiltere'de her yurttaş için oy hakkı güzellikle kabul edilmedi – mücadele sonucu olarak geldi. İngiltere'de işçi sınıfı Çartist hareketin arkasında saf tuttu. Bu hareketin talepleri şunlardı:

1. Herkese (erkek) oy hakkı.
2. Avam Kamarasına seçilenlere maaş verilmesi. (Bu, yoksul insanların seçilince çalışabilmelerini sağlayacaktı.)
3. Yıllık meclis.
4. Adayların mülk sahibi olmalarının istenmemesi.
5. Sindirmeyi önlemek için pusulayla kapalı oy.
6. Eşit seçim bölgeleri.

Çartist hareket kendiliğinden yavaş yavaş söndü. Yine de bu talepler zamanla teker teker kazanıldı (yıllık meclis dışındakiler). Çartistler politik demokrasi için çarpışmışlardı, çünkü bunun daha iyi koşullar için mücadelede iyi bir silâh olacağına inanıyorlardı. Bir metodist papazı olan Stephens Manchester'da bir işçi topluluğuna şunları söylemişti: "Dostlarım, Çartizm siyasî bir hareket değildir, asıl sorun sizin oy hakkı almanız değildir. Çartizm çatal bıçak sorunudur; iyi ev, iyi yiyecek ve içecek, refah, kısa çalışma süresi demektir."

Rahip Stephens iyimserdi. İşçi sınıfı politik demokrasi savaşını kazandı, ama onun tahmin ettiği iyi şeyler böylelikle gerçekleşmiş olmadı. Ya da kısmen geldiler ve bu da sırf oy saye-

sinde olmadı. İşçilere daha iyi koşullar, daha yüksek ücret ve daha kısa çalışma süresini kazandıran en önemli etmen belki de kendi çıkarları için mücadelenin örgütü, sendikaydı.

Sendika yeni bir şey değildi. İşçi örgütlenmelerinin en eskilerinden biriydi ve doğal olarak eski kalfa derneklerinden çıkmıştı. Ama endüstride sermayenin önemi artınca işçi dernekleri de eski lonca tipinden bugünkü sendikaya döndü – bir işte çalışan işçilerin kendilerine daha iyi koşullar sağlamak, çıkarlarını savunmak için kendilerine güvenerek kurdukları örgüt.

Sendikalar bir günde doğmadı. Sınıf çıkarının birliği duygusunun gelişmesi epey zaman aldı ve o zamana kadar ulusal ölçüde gerçek örgütlenme mümkün olmadı. Endüstri Devrimi ile sendikacılık muazzam adımlar attı. Bunun böyle olması zorunluydu çünkü Endüstri Devrimi işçileri şehirlerde yoğunlaştırmış, ulus çapında örgütlenme için çok gerekli olan ulaşım ve iletişim ilerlemesini gerçekleştirmiş ve bir işçi hareketini o kadar gerekli kılan ortamı yaratmıştı. Böylece işçi sınıfı örgütlenmesi hem sınıfı hem sınıf bilincini hem de işbirliği ve iletişimin fiziksel araçlarını yaratan kapitalist gelişme ile birlikte ortaya çıktı. Sendikacılık en fazla endüstrileşmiş, fabrika sistemi büyük şehirlerin gelişmesine yol açmış ülkelerde en güçlü olmuştur. 1844'te Friedrich Engels buna işaret ediyordu: "Nüfusun merkezîleşmesi mülk sahibi sınıfı teşvik eder ve geliştirir ama işçilerin daha da hızlı gelişmesini sağlar. İşçiler bir sınıf, bir bütün olarak hareket ederler; birey olarak zayıf ama birleşik olarak güçlü olduklarını anlarlar; burjuvaziden koparlar; işçilere ve onların hayattaki yerine özgü bir görüş edinirler; ezilme bilinci uyanır ve işçiler toplumsal ve politik bir önem kazanırlar. Büyük şehirler işçi hareketlerinin doğum yeridir; işçiler ilkin orada kendi durumlarını düşünmeye ve mücadele etmeye başladılar; proletarya ile burjuva-

zi arasındaki karşıtlık ilkin oralarda kendini gösterdi; Sendikalizm, (Trade Unionism), Çartizm ve Sosyalizm oralardan ilerledi."

İlk İngiltere'de ortaya çıkan Endüstri Devrimi başka ülkelere de yayıldı. Hâlâ da yayılıyor. Ve her zaman, her ülkede İngiltere modelini izlemediği, koşullara, zenginlerin tavrına, hükümetin reform yasalarına göre değiştiği halde, yine de bir noktada her ülke İngiltere tarihini tekrarlıyor. Her yerde sendikalaşma için savaş var.

Eski bir savaş bu. Durumlarını düzeltmek isteyen işçilerin dernekleşmesi daha ondördüncü yüzyılda yasa dışı ilân edilmişti ve ondan sonra da her yüzyıl yasalar, bu örgütlenmeleri önledi, yasaklarını getirdi. 1776'da Adam Smith bu konuda şöyle yazıyordu: "Emeğin normal ücretinin ne olduğu, her yerde, çıkarları hiçbir şekilde aynı olmayan iki taraf arasında imzalanan kontrata bağımlıdır. İşçiler mümkün olduğu kadar çok almak, patronlar da mümkün olduğu kadar az vermek isterler. Birinciler emeğin ücretini artırmak, ikinciler ise azaltmak amacıyla birleşmek eğilimindedirler.

"Gelgelelim, bu iki taraftan hangisinin normal durumlarda anlaşmazlıkta daha elverişli durumda olduğunu tahmin etmek güç değildir... Patronlar sayıca az oldukları için daha kolay birleşebilirler; ayrıca yasa da birleşmelerini sağlar ya da en azından yasaklamaz, oysa işçilerin birleşmesini yasaklar. Çalışma ücretini indirmek amacıyla birleşmeye karşı parlamentomuz yasa çıkarmamıştır; ama yükseltmek için birleşmeye karşı pek çok yasa vardır."

Smith'in 1776'da yazdığı dünyadaki bütün kapitalist ülkeler için geçerliydi (hâlâ da geçerlidir). Yasa işçiler kadar imalâtçıların birleşmesine de karşı olsa bile uygulama işverenlere değil, işçilere karşı oluyordu. İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da, Birleşik Devletler'de yasa sendikalara çok güçlük çıkardı.

İngiltere'de bir çeyrek yüzyıl boyunca Dernekleşme Yasaları işçilerin çıkarlarını korumak için birleşmelerini yasadışı saydı. Birleşirlerse – o zaman yasa hemen harekete geçiyordu. "1816'da dokuz Stockport'lu şapkacı fesat kurmaktan ikişer yıl hapse mahkûm edildi. Yargıç (Sir William Garrow), durumu şöyle özetledi: "Yasanın en aşağılık kişiyi en yüksek kişiyle eşit düzeye getirdiği, herkesi aynı şekilde koruduğu ve dernek kurmaya gerek olmayacağı bu mutlu ülkede... 100 ile 130 arasında insana işveren Mr. Jackson gibi bir kimseyi topluluğun koruyucusu gibi görmemizi – sağduyu ve şükran duygularımız gerektirir."

Birlik kurmaya cesaret eden şapkacılara iki yıl hapis; onlara iş verme iyiliğini gösteren Mr. Jackson'a övgü. Yargıcın ilk cümlesini okuyun. İnanarak söylemiş olabilir mi bunları?

İngiltere gibi Fransa'da da ücret yükseltmek için birlik kurmak yasaktı. Yasaya karşı çıkan işçilerin durumuna üzülüyordu yargıçlar. Levasseur'e göre, işçilere birleşmemelerini öğütlüyorlardı, ama işçiler ayrı kaldıkça zayıf, birleşince güçlü olduklarını öğrenmişlerdi, onun için birleşmekte direniyorlardı: "Yargıçlar çok zaman yasayı olanca şiddetiyle uygulamaktan kaçınıyorlardı: 'Mahkemeye yumuşak davrandı' diyorlardı. 'Ama bu size ders olsun, unutmayın ki çalışarak rahat edersiniz, ama birleşmek size yalnız hapis ve yoksulluk getirir.' Çalışanlar... ders almadılar. Onların hatırladığı, 1822 grevinin ücretleri saatte 35 santim, 1833 grevinin saatte 40 santim ve 1845 grevinin saatte 50 santim yükseltildiğiydi."

Almanya'da da işçiler sendikaların, durumlarını düzeltmek için fena halde ihtiyaç duydukları kudreti kazandırdığının bilincindeydiler. 1864'te Berlin matbaa işçileri Prusya Temsilcilerine şu dilekçeyi verdiler: "İnancımız odur ki işçi sınıfının toplumsal durumunun düzelmesi ilkin şimdi ceza kanunuyla işçilere yüklenen kısıtlamaların kaldırılması-

nı gerektiriyor... iktisadî arz ve talep yasası işçi için asgarî geçim güvenini bile vermemektedir; tek başına işçi... ücretini yükseltemeyecek durumdaysa birleşmesinin bir hak olduğu... hem adalet hem de aklın emridir... işçilerin serbestçe birleşmelerini yasaklayan 1845 yasasının düzenlemeleri... kaldırılacaktır."

Her yerde aynı hikâye, işçiler dezavantajlarını azaltmak için birleşme hakkı istiyor, bunun için çarpışıyorlar. Amerika'da Metodist Federasyonu'nun 1935'te hazırladığı raporun iki maddesi sendikalaşma mücadelesinin ne kadar yırtıcı bir hale geldiğini göstermeye yeter: "Weirton, Batı Virginia... Etkin sendika üyelerine karşı korkunç bir terör kampanyası başlatılmıştır... Her gün bir sendika üyesi maskeler giyen bir çete tarafından yakalanıp dövülüyor. Bu muameleye uğrayan ilk adam şehrin on beş mil uzağına götürülmüş ve saldırganlar öldüğünü sanarak orada bırakmışlardı... Şimdiye kadar beş kişi ciddî şekilde dövüldü; bunların sonuncusu da Derneklerden birinin başkanı...

"Bütün kayıtlar gösteriyor ki bu ülkede imtiyazlılarla imtiyazsızlar arasındaki mücadele hızla ve genel olarak bir şiddet eylemine doğru gelişiyor... Bu yıl süresince ekonomik mücadeleler ve linçlerde en az yetmiş üç işçi, ırgat ve zenci öldürüldü; hiç işveren öldürülmedi."

Ama sendikalar, yasal ya da yasadışı bütün baskılara karşın ezilmedi. Kolay olmadı bu. Sendika üyeleri hapsedildi; sendika paralarına el konuldu; sendikaların yeraltına geçmesi, "hayır derneği" ya da "kültür kulübü" olmaları gerektiği; grev ve grev kırıcılarını sindirme gibi sendikal silâhlar körletildi – yine de yaşıyor sendikalar. İşçilerin isteklerini, daha iyi bir yaşama standardını elde etmeleri için en güçlü araçlarıdırlar.

17

KİMİN "DOĞA YASALARI"?

Nesneler yukarı değil, aşağı düşer. Pencereden atlarsanız ne olacağınızı bilirsiniz. Fizikçiler bize bunun açıklamasını yaptılar. Newton bir yerçekimi yasası formülü yaptı; bu da, fiziksel evreni açıkladığı söylenen yasalardan biriydi. Bu doğa yasalarını bilince, insan eylemlerini planlar ve istediği hedefe ulaşır. Bunları bilmeden ya da aldırış etmeden hareket ederseniz, sonuçlara da katlanırsınız.

Aynı şekilde Endüstri Devrimi sıralarında iktisatçılar da bilim adamlarının yasalarının fiziksel dünya için geçerli olduğunu söyledikleri birtakım yasalar geliştirdiler. İktisadın "doğal yasaları" olan birtakım öğretiler formülledi. Buluşlarıyla pek böbürleniyorlardı. Yasaların iyiliğini veya kötülüğünü tartışmıyorlardı. Böyle bir tartışmanın anlamı açıkladıkları bu ilkelere göre davranmasını bilirlerse ne âlâ, ama insanlar akılsızlık eder, doğal yasalara uygun davranmazlarsa bunun sonuçlarını kendileri çekerlerdi.

Şimdi doğruyu araştıran bu iktisatçıların araştırmalarının pratik sonuçlarına karşı yüce bir kayıtsızlık tavrına büründükleri doğru da olabilir, yanlış da. Ama belirli bir zamanda

ve belirli bir yerde yaşayan etten kemikten insanlardı bunlar. Bu demektir ki ele aldıkları sorunlar o yerde ve o zamanda doğmuş sorunlardı. Öğretileri de toplumdaki güçlü grupları etkiliyor ve bu gruplar bu öğretileri kendi çıkarları uyarınca kabul veya red ediyor ve "doğru"yu da artık onun ışığında görüyorlardı.

Ticarî Devrim'den sonra merkantilist sınıfın doğuşu nasıl yanısıra merkantilist teoriyi getirdiyse, toprağın servet kaynağı olduğunu vurgulayan Fizyokratların öğretileri nasıl tarımsal Fransa'da doğduysa, İngiltere'deki Endüstri Devrimi sırasında endüstrici sınıfın doğuşu da zamanın koşulları üzerinde temellenen bazı iktisadî teoriler doğurdu. Endüstri Devriminin oluşturduğu bu teorilere "klasik iktisat" diyoruz.

Bu klasik okulun kurucusu sayılabilecek Adam Smith'in öğretilerinden bazılarını gördünüz. Önde gelen öteki klasik iktisatçılar da Malthus, Ricardo, James Mill, McCulloch, Senior, John Stuart Mill'di. Bunlar hepsi Smith'le ya da birbirleriyle aynı fikirde değillerdi. Ama bazı temel genel ilkeler üzerinde hepsi fikir birliğine varıyorlardı.

Çağın işadamları da bu ilkeleri yürekten benimsiyorlardı. Hem de çok iyi gerekçeyle. Klasik teori kendi özel ihtiyaçlarına pek uygun geliyordu. Bu teoriden, kendi eylemlerini, güzelce haklı gösteren doğal yasaları büyük bir kolaylıkla seçip çıkarıyorlardı.

İşadamı büyük fırsatları kollamaktan geri durmazdı. Kâra her zaman hevesliydi. Tam bu sırada klasik iktisatçılar ortaya çıkıyor, işadamının tastamam bununla ilgilenmesi gerektiğini söylüyorlardı. Hem, bu kadarla kalmıyorlardı. Girişken işadamı için başka güzel şeyler de vaad ediyorlardı. Kârı için çalıştığı sürenin her anında aynı zamanda devlete de yardım ettiğini söylüyorlardı ona. Adam Smith böyle diyordu. İşte, geceleri vicdan azabından uykusu kaçacak aç gözlü bir para düşkünü için sanki ısmarlama yapılmış kusur-

suz bir formül: "Herkes elindeki her türlü sermayeyi en yararlı biçimde kullanmak için durmadan bir yol arar, didinir. Gerçi gözettiği toplumun değil, kendi kazancıdır. Ama kendi kazancını gözetmesi doğal olarak, daha doğrusu zorunlu olarak, toplum için de en kazançlı olan yolu bulmasına sebep olur."

Anlıyorsunuz değil mi?

Toplumun iyiliği bireyin iyiliğine bağlıdır. Herkesi tamamen serbest bırakın, kazanabildikleri kadar kazanmalarını söyleyin, çıkar duygularını harekete geçirin, bakın toplum nasıl ilerliyor! Kendi adınıza çalıştığınız sürece genel iyiliğe de hizmet edersiniz. Kendilerini ağdan kurtaramayan, daha daha fazla kârlar için koşu koparmaya sabırsızlanan işadamları için ne güzel bir teşvik! Açın yolları, laissez-faire geliyor!

Hükümet iş saatlerini ve ücretleri düzenlemeli midir? Böyle yapmak, diyordu klasik iktisatçılar, doğa yasasına engel olmaya çalışmaktır, dolayısıyla da boşunadır.

Öyleyse, hükümetin işlevi neydi? Asayişi muhafaza etmek; mülkiyeti korumak; el sürdürmemek.

Günün düzeni rekabetti. Böylece fiyatlar düşüyor, güçlü ve etkili olanların başarısı garanti altına alınıyor, zayıf ve etkisizler de tasfiye oluyordu –dolayısıyla tekelcilik– ister kapitalistlerin fiyatları yükseltmek, ister sendikaların ücretleri yükseltmek için kurdukları tekeller olsun – doğanın yasasını bozuyordu.

Hatırlarsınız, bu genel kavramları Adam Smith Merkantilist düzenleme, kısıtlama ve baskılara cevap olarak ortaya atmıştı. Büyük kitabını 1776'da, Endüstri Devrimi'nin tam başlangıcında yazmıştı. Bu öğretileri ele alan, genişleten ve daha da popülerleştiren klasik iktisatçılar Endüstri Devrimi zamanında, artan meta üretimi ve kapitalist sınıfın iktidara yükselişi açısından yazıyorlardı. Onlar da kendi "doğa yasaları"nı eklediler, bunlar da zamanın koşullarına uydu.

Thomas R. Malthus'un yazdığı *Nüfus İlkesi Üstüne Bir Deneme* bu dönemin en ünlü kitaplarından biriydi. Kitap ilk 1798'de, Şair Shelley'nin kaynatası William Godwin'in bir kitabına cevap olarak yazılmıştı. Godwin 1793'te yayımladığı *Politik Adalet Üstüne İnceleme*'de bütün hükümetlerin kötü olduğunu, ama akıl yoluyla ilerleme yapılabileceğini ve insanlığın mutluluğa erişebileceğini ileri sürmüştü. Malthus, Godwin'in tehlikeleriyle kavga etmek istiyordu; insanlığın kaderinde büyük ilerlemenin mümkün olmadığını ispatlamak istiyordu – bu da olanla yetinmek ve Fransızlar gibi bir devrime kalkışmamak için yeterli nedendi.

Godwin'e şöyle saldırdı: "Mr. Godwin'in eserinin tümünde görülen büyük yanılgı, çağdaş toplumda görülen bütün kötülükleri ve sefaleti insan kurumlarına yüklemesidir. Politik düzenlemeler ve mülkiyetin yerleşmiş yönetim biçimi ona göre bütün kötülüğün verimli kaynaklarıdır, insanlığı bozan bütün suçların yetiştiği limonluktur. İşin doğrusu böyle olsa, dünyadan kötülükleri kaldırmak umutsuz bir iş olmaz; ve böyle büyük bir amacı gerçekleştirmek için akıl, uygun ve yeterli bir araç olur. Ama işin doğrusu, insan kurumları insanlık için böylesine açıkça kötü göründükleri halde, aslında bunlar hafif ve yüzeyseldirler; insan hayatının bütün akımının pınarlarını bulandıran daha derindeki nedenlerle karşılaştırıldığında, su yüzünde süzülen tüyler gibidirler."

İnsanlığı sefalete mahkûm eden bu "daha derindeki nedenler" nelerdir? Malthus'un buna verdiği cevap, nüfusun, nüfusu yaşatacak besinden daha hızlı artıyor olmasıdır. Bunun sonucu, zaman zaman, yiyecek isteyenlerin varolan yiyecekten fazla artmasıdır. "Nüfus denetlenmezse geometrik oranda artar... Bu da geçim güçlüğünün nüfus üstünde sert ve sürekli bir denetim kurması demektir. Bu sertlik bir yere isabet edecektir; zorunlulukla insanlığın büyük bir kısmı bu etkiyi duyar...

"Ada (İngiltere) nüfusunun yedi milyon kadar olduğu tahmin ediliyor; şimdi ürünün de bu sayıyı yaşatacak kadar olduğunu varsayalım. İlk yirmi beş yılda nüfus on dört milyona fırlayacaktır; yiyecek de iki kat artsa, geçim kaynakları bu artışa denk olurdu. Bundan sonraki yirmi beş yılda nüfus yirmi sekiz milyona yükselecektir. Daha sonraki dönemde nüfus elli altı milyon olacak ve geçim araçları bu sayının ancak yarısına yetebilecektir. Ve ilk yüzyılın sonunda nüfus yüz on iki milyonu bulacak, oysa geçim kaynakları ancak otuz beş milyonu besleyecektir. Böylece yetmiş yedi milyon tamamen aç kalacaktır."

Malthus bunun gerçekte tam böyle yürümediğini söylüyordu. Çünkü ölüm ("salgın hastalık, veba... ve kıtlık" biçiminde) araya giriyor ve artan nüfusun fazlasını götürüyor, böylece nüfusla besin stokları dengeleniyordu. "Nüfusun üstün gücü baskı altına alınır ve asıl nüfus sefalet ve kötülükler yoluyla geçim kaynaklarıyla dengede tutulur."

İşte çalışan sınıfların yoksulluğunun nedeni, diyordu Malthus, kazançların fazla yüksek olması değil (bu, insan yapısı olan nedendi), nüfusun geçim kaynaklarından daha hızlı artmasıydı (doğa yasası). Şu halde, yoksulların durumunu düzeltecek bir şey yapılamaz mıydı? "Hiçbir şey", diyordu Malthus – kitabının birinci baskısında. "Toplumda herhangi bir olağanüstü düzelme yolunun karşısına çıkan bu engelin hiçbir zaman yok edilememesi, umulamayacak bir yapıda olması şüphesiz çok kasvet verici bir düşüncedir."

Ama kitabın 1803'te yapılan ikinci baskısında Malthus bir yol bulmuştu. Sefalet ve kötülüğün yanısıra nüfus artışına karşıt bir üçüncü sınırlama da mümkündü – "ahlâkî kısıntı." Grev, devrim, hayırseverlik, hükümet yasası, hiçbir şey yoksulları sefaletten kurtaramazdı – suç kendilerindeydi çünkü fazla ürüyorlardı. Erken evlenmesinlerdi. "Ahlâkî kısıntı" yapsalardı –böyle büyük aileler türetmezlerdi– o za-

man kendilerini kurtarabilirlerdi. Hangisi topluma daha çok hizmet ediyordu, evlenip yığınla çocuk doğuran kadın mı, yoksa ihtiyar kız mı? Malthus evde kalandan yanaydı. "On, on iki çocuk doğurup büyüten ve oğulları vatan için savaşa giden anne toplumun kendisine çok şey borçlu olduğunu sanabilir... Ama konu iyice gözden geçirilirse, saygıdeğer annenin adalet terazisinde zavallı ihtiyar kız kadar ağır çekmediği görülecektir."

Yoksulların kendi yoksulluklarından kendilerinin sorumlu olmaları zenginler için güzel bir haberdi.

Adam Smith'den sonra en güçlü klasik iktisatçı David Ricardo idi. Bir borsa acentası olarak büyük servet yapmış Londralı bir Yahudiydi Ricardo. 1817'de yayımlanan *Politik Ekonominin ve Vergilenmenin İlkeleri* adlı kitabı birçoklarınca iktisadı bir bilim olarak ele alan ilk kitap sayılır. Adam Smith'in *Ulusların Serveti* Ricardo'nun eseri yanında kolay okunur. Bunun bir nedeni Smith'in çok daha iyi bir yazar olmasıdır. Bir başka ve belki daha da önemli bir neden ise Smith'in somut olması, fikirlerini açıklamak için gündelik hayattan örnekler bulması, oysa Ricardo'nun soyut olması ve gerçekliğe benzeyen ya da benzemeyen hayalî örnekler kullanmasıdır. Bilimsel kitaplar genel olarak güç ve sıkıcıdır. Ricardo'nun kitapları da bu kuralı bozmaz. Yine de söyledikleri çok önemliydi ve kendisi, yaşayagelmiş iktisatçıların en büyüklerinden biriydi.

Burada öğretilenden sadece birkaçını, kısaca gözden geçirebileceğiz. Bunların ilki "ücretin demir yasaları" adıyla tanınır. İşçilerin emekleri karşılığında aldıkları Ricardo'dan önce yaşayan yazarların da ilgisini çekmişti. 1766'da yayımladığı *Servetin Oluşması ve Dağılımı Üzerine Düşünceler* adlı küçük kitapta Turgot şöyle diyordu: "Yalnızca ellerine ve çalışmasına dayanan basit işçinin başkalarına verebileceği tek şey, emeğinin bir parçasıdır. Bunu daha ucuza veya daha

pahalıya satar; ama bu yüksek veya düşük fiyat yalnız kendisine bağlı değildir; kendisine iş veren kimseyle yaptığı anlaşmaya göre ortaya çıkar. Bu işveren ona mümkün olduğu kadar az para verir ve elinin altında çalışmaya istekli çok sayıda adam bulunduğu için en ucuza çalışanı tercih eder. Dolayısıyla işçiler birbirlerine karşı fiyatlarını düşürmek zorundadırlar. Çalışmanın her türünde işçinin ücretinin sadece onu geçindirmeye yetecek kadarla sınırlanması zorunludur ve zaten böyle olur."

Turgot konuyu burada bıraktı. Ricardo fikri geliştirdi, onun için ücretin demir yasası fikri onun sayıldı. İşçilerin sadece kendilerini ve ailelerini geçindirecek kadar ücret aldıklarını Ricardo şu kelimelerle anlatır: "Emeğin doğal fiyatı... emekçiyi ve ailesini geçindirecek gerekli şeylerin ve besinin fiyatına bağımlıdır. Besin ve zorunlu ihtiyaç maddelerindeki fiyat yükselişiyle emeğin doğal fiyatı da yükselir; onların fiyatı düşünce, emeğin doğal fiyatı da düşer."

Ama bizler biliriz ki bazen işçiler geçim için yeterli olandan fazla, bazen de yeterli olandan az alırlar. Ricardo da bunu hesaba katar. Emeğin "piyasa fiyatı" ile doğal fiyatı arasında ayırım yapar: "Emeğin piyasa fiyatı gerçekte emeğe ödenen fiyattır, bu arz-talep orantısının doğal işleyişiyle oluşur; emek kıtlaştığında pahalanır, bollaştığında ucuzlar. Emeğin piyasa fiyatı doğal fiyatından ne kadar uzaklaşırsa uzaklaşsın, meta fiyatı gibi, sonunda gene ona uyma eğilimini gösterir."

Bu son cümlenin doğruluğunu, yani piyasa fiyatının doğal fiyata uyma eğiliminde olduğunu ispatlamak için Ricardo, Malthus'un kitabından bir sayfa ödünç alır. Der ki; piyasa fiyatı yüksek olduğu, işçilerin ailelerini geçindirmeye yetecek olandan fazla ücret aldıkları zaman, aile nüfusu da artar. Daha çok sayıda işçi olması ise ücretleri düşürür. Piyasa fiyatı düşünce, işçiler ailelerini geçindirmeye yetecek üc-

reti alamayınca, sayıları azalır. Daha az işçi olunca bu sefer de ücretler yükselir.

Demek Ricardo'nun ücretler yasası buydu – uzun vadede işçiler hiçbir zaman "emekçilerin... artmadan ve azalmadan soylarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan"dan fazlasını kazanamayacaklardır.

Rant yasasını, Ricardo'nun en ünlü yasasını daha iyi anlamak için Ricardo'nun *İlkeler*'i yayımlandığı zaman İngiltere'yi karıştıran Tahıl Yasaları tartışmasını yakından incelemeliyiz. Bu kavgada taraflar toprak sahipleriyle imalâtçılardı.

Tahıl Yasaları buğday için bir çeşit koruyucu gümrüktü. Yurt içindeki buğday fiyatı belli bir yüksekliğe erişmeden (bu dönemden döneme değişirdi) buğday ithal edilemezdi.

İngiltere'nin ihtiyaç durumunda yeterince buğday stoku olması için yurt içinde ekimin teşvik edilmesi düşünülmüştü. İngiliz çiftçisine buğdayı için iyi bir fiyat vaadedilmekle buğday ekimi teşvik olunuyordu. Dışarıdan gelecek buğdayla rekabetten korkması gerekmiyordu, çünkü kendi buğdayının fiyatı belli bir düzeye yükselmedikçe buğday ithal edilmiyordu. Bu da, içerideki üretim talepten fazla olmadığı sürece iyi bir kâr demekti – 1790'dan sonra İngiltere'de böyle bir şey olmadı.

Napoleon savaşlarından sonra buğday fiyatları yükseldi ve daha çok toprak ekime ayrıldı. Toprak sahipleri buğday fiyatlarının yüksek olmasını istiyorlardı, çünkü bu rantın daha yüksek olması, bu da ceplerine daha çok para girmesi demekti. İmalâtçılar buğday fiyatlarının yüksek olmasını istemiyorlardı, çünkü işçilerin geçimi bu yüzden pahalanıyor, böylece hoşnutsuzluğa, grevlere, sonunda daha yüksek ücretlere yol açıyor, dolayısıyla imalâtçıların cebinden para çıkıyordu. Böylece kavga sürüp gidiyor, toprak sahipleri himaye, imalâtçılar ise serbest ticaret için feryat ediyorlardı.

Ricardo bu kavganın ortasındaydı. Kendisi de yükselen

burjuvaziye bağlı olduğu için imalâtçılara yakındı. Dolayısıyla, rantın niteliğini açıkladığını keşfettiği doğal yasaların "toprak sahipleri dışında kalacak bütün sınıfların buğday fiyatlarının artması karşısında zarara uğrayacağı"nı göstermesinde şaşılacak hiçbir şey yoktu.

Bu sonuca nasıl varır? Tahıl fiyatı ne kadar yüksek olursa rantın da o kadar yüksek olacağını ispatlayarak. Ricardo'ya göre rant, toprak sınırlı olduğu ve verimliliği yerine göre değiştiği için yükselir. "Toprak hep aynı özelliklere sahip olsaydı, nicelikçe sınırsız ve nitelikçe aynı olsaydı, toprak kullanımı karşılığında para istenemezdi... Şu halde, toprak nicelikçe sınırlı ve nitelikçe aynı olmadığı için ve nüfus artışı dolayısıyla daha düşük nitelikte toprak... ekime açıldığı için toprak kullanımı rantla ödenir. Toplum ilerlerken ikinci derecede verimli toprak ekime açıldığında birinci derecede verimli toprağa hemen rant biner ve bu rant toplamı bu iki parça toprağın nitelikçe farkına bağımlı olur.

"Üçüncü derecede toprak da ekime açılınca ikinci dereceli toprağa hemen rant konur ve bu yine iki toprağın üretici takatına göre ayarlanır... Nüfus artışının her adımı ülkeyi bir derece daha düşük toprağı ekime açmaya ve böylece yiyecek stokunu artırmaya yöneltir, dolayısıyla da verimli toprakların rantı yükselir."

Ricardo'ya göre Tahıl Yasaları buğday fiyatını artırarak çiftçilerin buğday yetiştirmek için daha kıraç topraklara yönelmesine yol açtı. Bu oldukça, daha verimli topraklar için rant ödeniyordu. Zamanla gittikçe daha düşük topraklarda da ekim başladı ve rant yükseldikçe yükseldi. Ve bu rant toprak sahiplerinin çalışmalarının karşılığı da değildi. Hiçbir şey yapmıyordu onlar – ama rantları yükseliyordu. Toprak sahibinin çıkarı her zaman tüketici ve imalâtçının çıkarına karşıttır. Tahıl fiyatı, üretilmesinde ek emek gerektiği için her zaman yüksek olabilir; çünkü üretim maliyeti yük-

sektir. Aynı maliyet her zaman rantı da yükseltir, dolayısıyla tahıl üretimi maliyetinin yüksek olması toprak sahibinin çıkarına uygun gelir. Ama bu tüketicinin çıkarına uygun değildir; ona göre tahıl metalardan ya da paradan düşük olmalıdır, çünkü tahıl her zaman metalarla veya parayla satın alınır. Tahıl fiyatının yüksek olması imalâtçının da işine gelmez. Çünkü yüksek tahıl fiyatı ücretleri yükseltir, ama kendi ürettiği metanın fiyatını yükseltmez."

Ricardo asıl bu son sözle söyleyeceğini söylüyordu. İşçiler, Ricardo'nun kendi ücret yasalarına göre de, geçimlerini sağlayacak ücreti nasıl olsa alıyorlardı, onun için buğday fiyatının yüksek veya düşük olması onlar için çok önemli değildi – buğday yükselince ücretleri yükseliyor, düşünce ücretleri de düşüyordu. Ama buğday pahalandı, ücretler de yükseldi diye ürünlerini daha fazlasına satamayan imalâtçılar için önemliydi bu. Ricardo bundan sonra toprak sahipleriyle imalâtçıların hizmetlerini karşılaştırıyor ve toprak sahiplerinin hizmetlerinin de yeterli olmadığını gösteriyordu: "Toprak sahibiyle kamu arasındaki alışveriş, alıcının da, satıcının da kazançlı çıkabileceği ticaretteki alışverişe benzemez. Kazanç bütünüyle bir yanda, kayıp yine bütünüyle öbür yandadır."

Endüstriciler Ricardo'nun doğal yasalarını da himayeye karşı kullandıkları silâhlar arasına kattılar. Tahıl Yasalarının kaldırılarak serbest ticaret çağının açılmasını istiyorlardı. Ama Parlamento toprak sahiplerinin denetimindeydi, onun için de Tahıl Yasaları uzun süre yürürlükte kaldı (1846'ya kadar). Bu sırada, ucuz buğdayın ülkeye ne gibi bir yarar sağlayacağını görmekte büyük güçlük çeken bazı toprak sahipleri fabrika koşulları ve iş saatleriyle ilgilenmeye başladılar. Endüstrinin getirdiği kötülüklerin düzeltilmesi için bağrışan insanseverler, Tahıl Yasalarına karşı çıkan imalâtçılara ders vermek isteyen nüfuzlu toprak sahip-

lerini yanlarında müttefik olarak buldular. Çalışma koşullarını inceleyip raporlar hazırlayan Parlamento komiteleri kuruldu. Çalışma süresini azaltan yasalar çıkarmak için çabalara girişildi. İşçilerin tezgâh başında eskiden olduğu kadar süreyle kalmazsa mahvolacaklarını kestiren imalâtçılar da tabiî şiddetle muhalefete geçtiler. Ama işçilerin, insanseverlerin ve toprak sahiplerinin birleşik çabaları başarılı oldu ve çalışma süresini azaltıp koşulları düzelten bazı fabrika yasaları meclisten çıkarıldı. Yeni kısıtlama ve düzenlemeler için ajitasyon da devam etti.

Klasik iktisatçılardan Nassau Senior sürenin daha fazla kısaltılamayacağını, çünkü işverenin bütün kârının son iş saatinde çıktığını "ispatlayan" bir öğreti hazırladı – o saati alınca kâr gidiyor ve böylece endüstri tamamen çöküyordu. "Şimdiki yasaya göre on sekiz yaşından küçük olanların çalıştığı hiçbir fabrika... haftanın beş gününde on iki Cumartesi günü dokuz saatten fazla mesai yapamaz. Şimdi, aşağıdaki analiz böyle çalışan bir imalâthanede net kârın son saatte elde edildiğini gösterecektir."

Senior'un analizi aritmetiğin doğru, ama sonuçların yanlış olduğu tamamen hayalî bir örneğe dayanıyordu. Yanlışlığı, çalışma saatlerini kısaltan, yine de işe devam eden her fabrikayla bir kere daha ispatlanmış oldu.

İşçilere Senior'un son saat analizinden daha zararlı olan bir şey de ücret-fonu ve öğretisiydi. Zararlıydı çünkü iktisatçıların çoğu buna inanıyor ve öğretiyorlardı. Son saat ilkesi çalışma süresinin kısaltılması için ajitasyona karşı kullanılmıştı; ücret-fonu öğretisi daha yüksek ücret için ajitasyona karşı kullanıldı.

İşçiler ücretlerinin artmasını istedikleri için sendikalara katılıyor ve grev yapıyorlardı. "Tamamen çılgınlık" diyordu iktisatçılar. Niye? Çünkü ücretlerin ödenmesi için bir kenara konmuş bir fon vardı. Ve belli sayıda ücretli-işçi var-

dı. İşçilerin ücret olarak aldıkları toplamı bu iki etmen belirlerdi. Bu kadardı. Sendikanın bu konuda yapabileceği hiçbir şey yoktu.

John Stuart Mill sorunu şöyle koyuyordu: "Ücretler sadece sermaye ve nüfusun görece toplamına dayanmakla kalmaz, rekabet kuralı varken bunun dışında bir şeyden etkilenemezler de. Ücretler... ancak işçi tutmakta kullanılan toplam fon artarsa, ya da işe girmek için rekabette bulunanların sayısı azalırsa, yükselir; emeğin karşılığını ödemeye ayrılan fon azalmadıkça, ödeme yapılacak işçi sayısı artmadıkça düşmezdi."

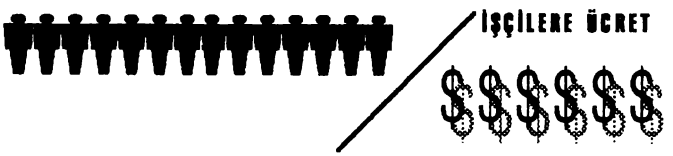
Çok basit. Ücret fonu yükselmedikçe ya da işçi sayısı azalmadıkça işçilere hiç umut yoktu. İşçiler inatlaşır, hayatta kalmak için daha yüksek ücret verilmesi gerektiğinde diretirlerse, basit bir matematik dersi öğrenmeleri gerekli olacaktı: "Aritmetiğin dört temel kuralıyla tartışmanın hiçbir anlamı yoktur. Ücret sorusu, bir bölme sorusudur. Sonucun çok küçük olduğunu söylüyorlar. Peki, nasıl büyütebiliriz sonucu? Bunun iki yolu var. Bölüneni bırakmakla sonuç daha büyük bir sayı olur; bölünen aynı kalıp bölen küçülürse sonuç yine büyük olur."

Böyle bir aritmetik dersinin örnekleri şöyle resimlendirilebilir. (Bakınız şekil 3.)

Hepsi gayet basit. Daha yüksek ücret almanın iki yolu. İkinci yol, "böleni küçült" –yani, işçi sayısını azalt– işçilerin eskiden beri bildikleri öğütlerdendi. Malthus da buna "ahlâkî kısıntı" demişti.

Birinci yol, "bölüneni büyüt" –yani, ücret-fonunu genişlet– Senior'a göre şöyle sağlanabilirdi: "Herkesin kendi deneyleriyle en yararlı olduğunu gördüğü yoldan uğraşmasıyla; Yasama'nın bazen iyi niyetli bilgisizlik, bazen merhamet, bazen de ulusal kıskançlık yüzünden endüstrinin çabalarını ezdiği ya da yolundan saptırdığı kısıtlama, yasaklama ve ko-

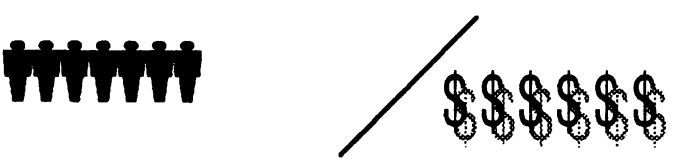
ruyucu gümrük vergisi yığınından endüstriyi kurtarmakla." İş dünyasını rahat bırakırsanız ücret için ayrılan fonda daha fazla para bulunabilirdi. İşadamları da aynı fikirdeydi.

Daha fazla ücret nasıl elde edilir? Payları nasıl artırmalı?

1. YOL: Bölüneni büyütmek

2. YOL: Böleni azaltmak

Şekil 3

Ücret-fonu teorisi imalâtçılarla iktisatçıların, işçi ve sendika taleplerine karşı hazır cevaplarıydı. İşçiler buna kulak asmıyorlardı, çünkü doğru olmadığını biliyorlardı. Sendika eyleminin kendilerine daha yüksek ücret kazandırdığını biliyorlardı. Ücretlerinin ödenmesi için önceden ayrılıp bir yere konmuş sabit bir fon olduğuna inanmıyorlardı. Onların pratikten öğrendiklerini Amerikalı iktisatçı Francis Walker da 1876'da yazdıklarıyla pekiştirdi. Walker ücret-fonu teorisini

şu kanıtlamayla yıktı: "Yaygın ücret teorisi... ücretlerin sermayeden, geçmiş endüstrinin tasarruf edilmiş sonuçlarından ödendiği varsayımına dayanır. Böylece de, ücret ölçüsünü sermayenin belirleyeceği iddia edilir. Oysa tam tersine, bence ücretler... şimdiki endüstrinin ürününden ödenir, dolayısıyla asıl ücret ölçüsünü üretim belirler... işveren emek satın almak için ücret öder, sahibi bulunduğu bir fonu harcamak için değil... İşveren, emeğin ürününü düşünerek emek satın alır; ve bu ürünün çeşidi ve toplamı ne kadar ücret ödeyebileceğini belirler... Şu halde işçiler, işverenin dağıtacağı bir fon olduğu için değil, gelecekteki üretim için istihdam edilirler; ve ödenecek ücretin toplamını da işverenin cebinde veya elinin altında bulunan servet toplamı değil, ürünün değeri belirler. Dolayısıyla istihdam amacını ve ücret ölçüsünü sermaye belirlemez, üretim belirler."

Walker'ın, ücretlerin işçiye sermayeden ödenen bir "avans" olmadığı iddiasının doğruluğunu çok iyi ispatlayan bir şey, bugün Japonya ve Hindistan'daki tekstil tezgâhlarında ücretin "bekletilmesi"dir. Japonya'da "kızların ipekli ve daha küçük pamuklu fabrikalarında kazandıkları ücretler genellikle doğrudan doğruya anne-babalarına ödenir... Bu ücretler yılda iki kere, ya da ipekli dokuma işinde olduğu gibi yıl sonunda ödenebilir... (ve Hindistan'da) ücretler bir ay ya da altı hafta gecikerek ödenir... Hatta fabrikalar bir ödemeden sonra, zaten kazanılmış ücretlerden avans verdiklerinde yüzde dokuz faiz bile keserler."

Ama ücret-fonu teorisinin yanlışlığını ispatlamak için yirminci yüzyılın örneklerini beklemek gerekmiyordu. İşçi sınıfı daha başlangıçtan bunu kendi deneylerine aykırı bularak yadsımıştı. Walker 1876'da Amerikan hayatından çeşitli örnekler sayarak doğru olmadığını ispatladı. Zaten Walker ücret-fonu teorisinin tabutuna son çiviyi çakmadan yedi yıl önce iktisatçılar bile doğal yasanın öyle yasa filân ol-

madığını itiraf etmeye başlamışlardı. *Ekonomi Politiğin İlkeleri* adlı, 1848'de yayımlanan kitabıyla John Stuart Mill bu öğretiyi yaygınlaştırmıştı; 1869'un Mayısında *Fortnightly Review*'da bir kitap eleştirirken bu iddiasını geri aldı: "Şimdiye kadar bütün veya çoğu iktisatçıların (ben de aralarındayım) ileri sürdükleri ve işçi derneklerinin ücret yükseltebileceklerini inkâr eden, ya da onların bu yoldaki başarılarını onlar olmaksızın da meydana gelebilecek bir piyasa rekabetinin sonucu gibi gösteren öğreti, bilimsel temellerden yoksundur ve bir kenara atılmalıdır."

J.S. Mill'in yaptığı yürekli bir davranıştı. Yanılmıştı, yanlışını tamamen ve dürüstçe açıkladı. Ama işçiler için vakit artık çok geçti – şimdi yadsınan bu öğreti yarım yüzyılı aşkın bir süredir canlarına okumuştu çünkü. İşçiler ne zaman kıpırdanacak olsalar düşmana bir baruthane dolusu cephane veren bir bilim herhalde işçilerin işine yarayacak bir nesne değildi; hayatlarında en ufak bir düzelmeye imkân tanımayan bir bilimle; her fırsatta işveren sınıfının çıkarına hizmet sunan bir bilimle fazla alışverişleri olamazdı.

İşçilerin iktisat bilimine güvenmemekte haklı gerekçeleri olduğunu klasik okulun başta gelen izleyicilerinden biri olan Prof. J.F. Cairnes de kabul etmişti. 1873'te yayımlanan *Ekonomi Politik Denemeleri*'nde, Cairnes, iktisadın bir burjuva sınıfı aracı haline geldiğini işaret ediyordu: "Ekonomi Politik, özellikle işçi sınıfına yaklaşımında, katı ve kesin kuralların dogmatik bir yasası, fermanlar çıkaran, bir toplumsal düzeni "kutsayan", bir başkasını "mahkûm" eden, insanlardan düşünce değil, boyun eğme bekleyen bir sistem kılığında ortaya çıkmıştır. Dünyaya Ekonomi Politik adına genel olarak ne gibi fermanlar duyurulduğunu –bu fermanların genel olarak varolan toplum biçimini yaklaşık olarak kusursuz diye onayladıklarını söyleyebilirim– düşünürsek, bu sözde iktisadî yasaları açıklayıp yayanların şimdiki endüs-

tri düzenimize karşı duyduğu sınırsız hayranlığı duymamak için kendi gerekçeleri bulunan insanların iktisada karşı gösterdikleri tiksintiyi ve hatta şiddetli muhalefeti daha iyi anlayabiliriz. Bir işçiye ekonomi politiğin grevi "mahkûm" ettiğini... çalışma süresini kısıtlayan yasanın doğruluğundan şüphe ettiğini, ama sermaye birikimini "onayladığını", ücretin piyasa oranını "kutsadığını" söylediğinizde, "ekonomi politik işçiye karşıysa, işçi de ekonomi politiğe karşıdır" cevabı hiç de tuhaf karşılanmamalıdır. Bu yeni yasanın, belki de işverenlerin çıkarına uyması amacıyla düzenlenmiş bir sistem olmasından şüphe edilmesi hiç de tuhaf değildir ve buna karşı çıkmak, bunu tanımamak, işçi için son derece mantıkî bir davranıştır."

"Ekonomi politiğin işçiye karşı olduğu" doğruydu. İşadamı yararına olduğu da doğruydu, özellikle de İngiliz işadamının yararına. Klasik iktisatçıların öğretileri Fransa ve Almanya'ya da yayıldı ve ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında bu ülkelerde yayımlanan iktisat kitapları genel olarak *İngiliz* iktisatçılarının eserlerinin ya çevirisi ya da açıklama ve yorumuydular. Ama zamanla bu iki ülkenin düşünürleri klasik öğretinin sadece işadamının öğretisi olmayıp, bazı bakımlardan özellikle İngiliz işadamının öğretisi olduğunu anladılar. Aslında klasik iktisatçılar bilinçli olarak İngiliz işadamına yardım etme amacıyla işe başlamamışlardı. Bunun gereği de yoktu. Belirli bir dönemde İngiltere'de yaşamış olmaları oranında öğretiler de bu çevrenin etkisi altında kalmıştı. Başka ülkelerin işadamları ve iktisatçıları da bunu zamanla anladı.

Örneğin serbest ticaret konusunu ele alalım. Bunu önce Adam Smith önermiş, Ricardo ve ardından gelen ötekiler de aynı şeyi önermişlerdi. Dünya çapında serbest ticaretten yanaydılar; yalnız iç engeller değil, uluslararası ticaret önerisini açıkça formüllendiriyor: "Tamamen serbest bir

ticaret sisteminde her ülke kendisi için en yararlı iş alanlarına sermaye ve emeğini yatırır. Bu bireysel çıkar arayışı bütünün evrensel yararı ile mükemmel bir şekilde bağlantılıdır. Endüstriyi teşvik ederek, zekâyı ödüllendirerek, doğanın bağışladığı özel güçler en etkili bir biçimde kullanılarak, emek en verimli ve en ekonomik şekilde dağıtılır. Bir yandan genel üretim hacmini artıracak yararı yayar ve tek bir ortak kâr bağıyla, uygar dünya uluslarının evrensel toplumunu bağlar. Şarabın Fransa ve Portekiz'de yapılmasını, tahılın Amerika ve Polonya'da yetiştirilmesini ve demir ve başka eşyanın İngiltere'de imal edilmesini belirleyen ilke budur."

Şimdi Ricardo bu alıntıda malların uluslararası serbest mübadelesi konusunda haklı veya haksız olabilir. Ama *yazdığı zamanın İngiltere*'si açısından mutlak şekilde haklı olduğu hiç tartışma götürmez. Endüstri Devrimi ilkin İngiltere'de ortaya çıkmıştı; İngiliz imalâtçılarının yöntemde, makine çeşitlerinde, ulaşım imkânlarında dünyadaki bütün imalâtçılara göre önemli bir öncelik avantajı vardı; İngilizler dünyayı kendi fabrikalarının ürünleriyle doldurmaya hazır ve muktedirdiler. Bu nedenle uluslararası serbest ticaret tam onların işine gelecek bir şeydi.

Aynı nedenle, başka ülkelerin işadamlarına o kadar kazançlı görünmüyordu. Amerika'da Alexander Hamilton, Washington'un yönetimi sırasında koruyucu gümrük sistemini getirdi. Öteki ülkelerin de gümrük duvarları vardı ama İngiliz klasik iktisatçılarının etkisinde kalarak serbest ticaret fikriyle flört etmeye başlamışlardı.

1841'de, İngilizlerin uluslararası serbest ticaretin faydaları üstüne türküleri başka ülkelerde de popülerleşmeye başlarken, Friedrich List bu fikre karşı çıkan *Ekonomi Politik*'in *Ulusal Sistemi*'ni yayımladı. List Alman'dı ve Almanya'da endüstri henüz gençti, gelişmemişti. Birleşik Devletler'de bu-

lunmuş, Amerikan endüstrisi için de aynı durumun geçerli olduğunu gözlemlemişti. List, uluslararası serbest ticaret kurulursa İngiltere ile eşit düzeyde bulunmayan ülkelerin ona yetişebilmelerinin –yetişmeleri mümkünse– çok zaman alacağını gördü. O da serbest ticaretten yanaydı – ama ancak az gelişmiş ülkeler kalkınmış ülkelere yetiştikten sonra. "Bazı talihsizliklerden ötürü endüstri, ticaret ve denizciliği öteki ülkelerin gerisinde kalan, ama bu dalları geliştirecek zihnî ve maddî imkânlara sahip bulunan her ülke, daha ileri uluslarla serbestçe rekabet edebilecek duruma gelmek için önce kendi gücünü geliştirmelidir."

Ucuzluğun her şey demek olmadığını, ucuzluğun da fazlasıyla pahalıya mal olabileceğini söylüyordu. Bir ülkeyi büyük yapan şey, herhangi bir zamanda eli altında bulunan değerler stoku değil, değerler üretme yeteneğiydi. "*Servetin nedenleri servetin kendisinden* tamamen ayrıdır. Bir insan servet sahibi olabilir... ama, tükettiğinden daha değerli nesneler üretme gücüne sahip değilse, yoksullaşacaktır... Şu halde *servet üretebilme gücü servetin kendisinden* çok daha önemlidir. Uluslar söz konusu olunca bu durum... özel bireyler düzeyinde olduğundan çok daha fazla önem kazanır."

List, serbest ticareti slogan edinmeden önce büyük bir ulus haline gelen İngiltere'nin şimdi başka ulusların kendisini izlemesini imkânsızlaştırdığını söylüyordu: "Büyüklüğün doruğuna erişen birinin kendi tırmandığı merdiveni tekmeleyerek başkalarının arkasından tırmanmasını engellemeye çalışması, çok iyi bilinen bir kurnazlıktır."

Böylece List korumayı, gümrük duvarlarını savunur, çünkü bunların ardında iç pazar güvenliği bulmuş yavru endüstriler gelişip kendi kendilerine ayakta durabilecek hale gelirler. Ancak güçlendikten sonra serbest ticaret dünyasında kavgaya çıkabilirler. List, uluslararası iktisada kar-

şı ulusal iktisat sisteminin güçlü bir savunucusuydu. Fikirleri özellikle Almanya ve Birleşik Devletler'de büyük etkiler yarattı.

Adam Smith ve onu izleyenlerin Serbest Ticaret öğretisine karşı gümrükçü korumadan yana olan List klasik okulun yanılmazlığından şüpheye düşenler arasındaydı ve bunların sayısı gittikçe çoğalıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında o kadar popüler ve güçlü olan klasik iktisat yüzyılın ikinci yarısında gücünü kaybetmeye başlamıştı. Bu sıralarda, klasikçilerin ileri sürdüğü ilkelerin bazılarını kabul etmekle birlikte bunları değişik bir yoldan tamamen değişik bir sonuca vardıran bir başkasının eserleri ortalıklarda dolaşmaya başladı. Bu başkası da bir Alman'dı. Adı Karl Marx'dı.

18

"ÇALIŞANLARIN İKTİSADI...!"

"Ah, bir milyon dolarım olsaydı!" Kimbilir kaç kere gönül avutmuşuzdur bu tatlı düşünceyle. Gazeteler ne zaman piyangoyu kazananların fotoğraflarını yayımlasalar gelir, insanın aklına düşer. Aynı şekilde, her çağda, içinde yaşadıkları toplumdan daha iyi bir toplum üzerine düşünerek vakit geçiren insanlar da bulunur. Çoğu zaman bu düşünceler hayal kurma aşamasının ötesine geçmez; ama bazen de hayal kuranlar kendilerini iyice verir, kafalarını iyice zorlar, Ütopya'larını –gelecekteki ülküsel toplumun görüntülerini– tamamlarlardı.

Aslında bu pek güç bir şey değildi. Hayal gücü olan herkesin yapabileceği bir iş. Bir çevrenize bakmanız yeter, görürsünüz neden kaçınmak gerektiğini. Dağ taş yoksul insanlarla dolu; o halde Ütopya'nızda yoksulluğu kapı dışarı edersiniz. Malların üretiminde ve dağılımında israf var; Ütopya'nızda yüzde yüz etkili bir üretim ve bölüşüm yöntemi bulursunuz. Adaletsizliğin türlüsü, gözünüzün önünde; Ütopya'nızda, dürüst yargıçların yönettiği dürüst mahkemeler kurarsınız (ya da yargıç ve mahkemenin tamamen gerek-

siz olmasını sağlayan bir yol bulursunuz). Hastalık var, sefalet, mutsuzluk var; Ütopya'nızda herkese sağlık, esenlik, refah dağıtırsınız.

Ütopyacı düşünürlerin belki de en önemli birinci ilkesi kapitalizmin kaldırılmasıydı. Kapitalist sistemde sadece kötülük görüyorlardı. İsrafa yol açıyordu, adaletsizdi, plansızdı. Etkili ve adil olacak planlı bir toplum istiyorlardı. Kapitalizmde çalışmayan azınlık üretim araçlarına sahip olduğu için refah, lüks içinde yaşıyordu. Onun için ütopyacılar üretim araçlarının ortak mülkiyetini iyi bir hayatın üretiminin aracı olarak görüyorlardı. Bu Sosyalizm'di – ve ütopyacıların rüyası da buydu.

İşte bu sırada Karl Marx geldi.

O da Sosyalist'ti. O da işçi sınıfının durumunun düzelmesini istiyordu. O da planlı bir toplum istiyordu. O da üretim araçlarına bütün halkın sahip olmasını istiyordu. Ama asıl önemlisi de bu – o ütopya tasarlamıyordu. Geleceğin Toplumu'nun nasıl işleyeceği konusunda hemen hemen hiçbir şey yazmamıştı. Geçmişteki Toplum'la, nasıl doğduğu, geliştiği, çürüdüğü ve nasıl şimdiki toplum olduğu konusuyla dehşetli ilgiliydi; Şimdiki Toplum'la dehşetli ilgileniyordu çünkü burada Geleceğin Toplumu'nu yaratacak değiştirici güçleri bulmak istiyordu. Ama Yarın'ın iktisadî kurumları üstüne hiç zaman harcamadı, ilgilenmedi de. Hemen bütün vaktini bugünün iktisadî kurumlarının incelenmesine verdi. O sırada içinde yaşadığı kapitalist toplumun çarklarını neyin döndürdüğünü öğrenmek istiyordu. En büyük eserinin adı da bunu gösterir: *Kapital – Kapitalist Üretiminin Eleştirel Bir Analizi.*

Kapitalist toplum üzerine analiziyle Sosyalizmin geleceği sonucuna vardı – ütopyacılar gibi düşünde görmedi. Marx, Sosyalizmin toplumdaki belirli güçlerin işleyişinin sonucu olarak ve ancak örgütlü devrimci bir işçi sınıfının eylemiyle

geleceğini düşündü. Nasıl klasik iktisada işadamının iktisadı denebilir ve işadamı bu öğretide destek bulursa, Marx'ın iktisadına da işçi sınıfının iktisadı denebilirdi, çünkü orada işçi düzen içindeki kendi önemli yerini bulabilir ve gelecek için umut besleyebilirdi.

Marx'ın iktisadî öğretisinin temel noktası, kapitalist sistemin emeğin sömürülmesine dayandığıdır.

Kölelik çağında emekçinin –yani kölenin– haksızlığa uğradığını görmek güç değildi. Herkes bunu gördü. Hatta yufka yürekliler bağırıp çağırmışlardı: "Ne çirkin şey! Bir insanın bir başka insan yararına çalıştırılması çok haksız! Kölelik kalkarsa çok iyi olur."

Bunun gibi, feodal dönemde emekçinin –yani serfin– haksızlığa uğradığını görmek de güç değildi. Hiç su götürür yanı yoktu; yoktu çünkü onun da, köle gibi, bir başkası –lord– için çalışmak zorunda olduğu açıktı. Örneğin, haftada dört gün kendi toprağında çalışıyorsa, iki gün de lordun tarlasında çalışıyordu. Her iki durumda da işçinin sömürüldüğü besbelliydi.

Ama kapitalist toplumda işçinin haksızlığa uğradığını görmek kolay değildi. İşçinin özgür bir kişi olduğu varsayılır. Köle ya da serfe benzemez, çünkü şu efendi ya da bu lorda çalışmak *zorunda* değildir. İsterse çalışıp isterse çalışmayacağı varsayılır. Ve, yanında çalışacağı patronu seçen işçi hafta sonunda işinin ücretini alır. Eh, şimdi bu farklı değil mi – emeğin sömürülmesi sayılır mı bu?

Marx öyle sayıldığını söyledi. Ona göre kapitalist toplumda işçi tıpkı, feodal toplumdaki serf gibi sömürülüyordu. Marx kapitalist toplumdaki sömürünün gizli maskeli olduğunu söylüyordu. Artık değer teorisini ortaya atarak bu maskeyi düşürdü.

Bu teoride, Adam Smith'den John Stuart Mill'e kadar çoğu klasikçinin değişik derecelerde bağlı olduğu emek değer te-

orisini kullandı. Bu öğretiye göre malların değeri onları üretmek için gerekli emek toplamına eşittir. Marx, bu emek değer teorisine inananlardan biri olan ünlü iktisatçı Benjamin Franklin'i alır. Şöyle der: "Değerin özelliğini anlayan William Petty'den sonra ilk gelen iktisatçılardan ünlü Benjamin Franklin der ki: 'Genel olarak ticaret emekle emeğin mübadelesinden başka bir şey olmadığı gibi her şeyin değeri de en iyi emekle ölçülür.'"

Marx, genel olarak mallarla metalar arasında bir ayrım yapar. Meta üretimi kapitalist toplumda tipik olandır. "Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlarda servet, 'muazzam bir metalar birikimi' olarak görünür, birimi de tek metadır. Dolayısıyla araştırmamız bir metanın analiziyle başlamalıdır.

Bir mal doğrudan doğruya tüketim için değil de mübadele için üretilirse meta olur. Bir adamın kendisi için yaptığı ceket meta değildir. Bir başkasına satılmak için yapılmış ceket –bir başka eşya ya da para ile mübadele edilmek üzere– metadır. "Kendi ihtiyaçlarını kendi emeğinin ürünüyle doğrudan doğruya karşılayan kişi kullanım-değeri yaratmış olur; ama meta yaratmış olmaz. Meta üretmek için yalnız kullanım-değeri yaratmak yetmez; başkaları için de kullanım-değeri, toplumsal kullanım-değerleri yaratmalıdır." Kendi giymek için değil de satmak için, mübadele için ceket yapan kişi bir meta üretmiştir.

Şimdi, önemli soru, mübadelenin hangi oranda olacağıdır. Bu metanın değerini ne belirler? Bu ceketi bir başka meta ile karşılaştırın – bir çift ayakkabıyla. Mal olarak, insan ihtiyaçlarını karşılamanın araçları olarak, aralarında pek fazla benzerlik yoktur. Ama hepsi, hepsi için ortak olan bir şey dolayısıyla mübadele edilebilirler. Ve aralarında ortak olan şey de, Marx'a göre, emek ürünü olmalarıdır. Bütün metalar emek ürünüdürler. Şu halde değer, ya da me-

taların mübadele oranı, bu metalarda cisimleşen emek toplamı tarafından belirlenir. Bu emek toplamı da zamanının uzunluğuna göre, yani emek-süresine göre ölçülür. "Öyleyse herhangi bir eşyanın değerinin büyüklüğünü belirleyen şey toplumsal olarak gerekli emek toplamı, ya da üretim için toplumsal olarak gerekli emek-süresidir... Bir metanın değeri öteki metanın değerine oranla, birinin üretimi için gerekli emek-süresinin öbürünün üretimi için gerekli emek-süresi oranına eşittir."

Şu halde, ceketin yapılması on altı, ayakkabılarınki ise sekiz saat aldıysa, ceketin değeri ayakkabılarınkinin iki katı olacaktır ve bir ceket iki çift ayakkabıyla mübadele edilecektir. Her iki durumdaki emek çeşitlerinin aynı olmadığını biliyordu Marx – ceket, eğirenin, dokuyanın, terzinin vb. emeklerini cisimleştiriyordu; ayakkabıda da başka çeşitten emekler vardı. Ama, diyordu Marx, bütün emek aynıdır, onun için de, insanî iş gücü harcaması olması anlamında, kıyaslanabilir. Basit, kalifiye olmayan, ortalama emekle kalifiye emek kıyaslanabilir, çünkü ikincisi birincisinin iki katıdır, dolayısıyla bir saatlik kalifiye emek = iki saatlik kalifiye olmayan emek.

Böylece bir metanın değeri, der Marx, üretilmesi için gerekli toplumsal emek-süresiyle belirlenir. "Ama" diyeceksiniz, bu, ağır, beceriksiz bir işçinin ürettiği bir metanın becerikli, hızlı bir işçinin ürettiği metadan daha değerli olduğu anlamına gelir, çünkü ağır çalışan işçi aynı şeyi üretmek için daha fazla zaman harcar. Marx bu itirazı hesaba katmıştı; cevabını şöyle verdi: "Bir metanın değerini *üretimine harcanan emek niceliği* belirliyorsa işçi ne kadar ağır, ne kadar beceriksizse, metanın bitirilmesi için gerekli emek süresi daha fazla olduğu için, metanın daha değerli olacağı akla gelebilir. Ama bu çok yanlış olur. "Toplumsal emek" dediğimi hatırlayacaksınız; bu *"toplumsal"*ın ne olduğunu niteleyen çe-

şitli noktalar vardır. Bir metanın değerinin üzerine harcanan ya da içinde billurlaşan *emek niceliği* tarafından belirlenmesi derken, toplumun verilmiş bir durumunda, belirli toplumsal ortalama üretim koşullarında, kullanılan emeğin verilmiş toplumsal ortalama yoğunluğu ve ortalama ustalığı ile, üretimi için *gerekli emek niceliğini* kastediyoruz."

Örneğin, iki yüz işçi çalıştıran bir fabrikada bazı işçiler ötekilerden daha iyi çalışırlar. Ama emeğin bir de ortalama niteliği vardır. Bu ortalamanın üstünde çalışanlarla altında çalışanlar birbirini götürür. Diyelim ki bir ceket yapmak için ortalama, ya da toplumsal olarak gerekli emek süresi on altı saattir. Bazı işçiler daha çok, bazıları daha az zamana ihtiyaç duyarlar, ama bunlar gene standarttan küçük sapmalardır. Üretim araçları, emeğin mal üretirken kullandığı makineler için de durum aynıdır. Bir bütün olarak tekstil endüstrisinde bazı fabrikalar eski model tezgâhlarda çalışıyor olabilirler. Kimisi de daha yaygınlaşmamış en iyi modellerle çalışabilir –ama yine de bir ortalama edevat düzeyi vardır– altında ve üstünde kalanlar birbirlerini götürür, böylece toplumsal olarak gerekli emek-süresi ortalama araçlarla çalışan ortalama emek anlamına gelir. Şüphesiz bu yer ve zamana göre değişir, ama belli bir zamanda ve belli bir ülkede emeğin ve üretim araçlarının uyduğu bir genel ortalama standart vardır.

Öyleyse? Diyelim ki bir metanın değerini, üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-süresi belirler. Bunun, kapitalist toplumda emeğin sömürülmesiyle, mülkiyet sahibi sınıfın mülkiyetsiz sınıfın emeğinden geçinmesiyle ne ilgisi var? Serf gibi işçinin de yalnız belli bir süre kendisi için, geri kalan sürede de patronu için çalıştığını ispat etmekle bunların ilgisi ne?

İlgisi çok.

Kapitalist toplumda ücretli işçi özgür bir insandır. Köle-

likte olduğu gibi bir efendiye, ya da serflikte olduğu gibi toprağa bağlı değildir. Yukarıda (XIV. Bölüm) nasıl yalnız efendisinden değil, aynı zamanda üretim araçlarından da "özgür" kaldığını gördük. Üretim araçlarının nasıl (toprak, alet, makine) küçük bir grubun mülkiyetine geçtiğini, genel olarak bütün çalışanlar arasında dağılmaz olduğunu gördük. Üretim araçlarına sahip olmayanlar sadece kendilerini –ücret karşılığında– sahip olanlara kiralayarak geçim yolunu bulurlar. Şüphesiz işçi kapitaliste kendini satmaz (yoksa köle olurdu), sahip olduğu tek metayı satar – yani çalışma yeteneğini, iş-gücünü.

"Dolayısıyla parasının sermayeye dönmesi için para sahibinin pazarda serbest işçiyle karşılaşması gerekir; bu serbestlik iki anlamdadır: Serbest bir insan olarak iş-gücünü kendi öz metaı olarak satabilmeli, öte yandan satacak başka bir metaı olmamalı, iş-gücünü gerçekleştirmek için gerekli her şeyden yoksun bulunmalıdır."

Bu serbest işçi metaını hangi oranda satmalıdır – yani, iş-gücünün değeri nedir? İş-gücünün değeri, başka her metanın değeri gibi, üretilmesi için gerekli emek toplamı tarafından belirlenir. Başka bir söyleyişle işçinin gücünün değeri yaşaması için, ve emek stokunun devam etmesi zorunluğu olduğuna göre, ailesini yaşatabilmek için gerekli her şeyin toplamına eşittir. Bu şeyler toplamının neleri içereceği değişik yer ve zamanlara göre değişir. (Örneğin, bugün Çin'de ve ABD'de bunlar değişiktir.) İşçi iş-gücünün karşılığını ücret olarak alır. Bu ücret her zaman, işçinin kendindeki ve çocuklarındaki iş-gücünü yeniden üretmek için gerekli olan metaları satın alacak para tutarıyla denkleşme eğilimi gösterir.

Marx şöyle koyuyor: "İş-gücünün değeri işçinin yaşaması için gerekli geçim ve beslenme araçlarının değeridir... Geçim ve beslenme araçları... çalışan bir birey olarak normal

durumda kendisini yaşatmaya yetmelidir. Yiyecek, giyecek, yakıt, barınak gibi doğal ihtiyaçları ülkesinin iklimine ve başka fiziksel koşullarına göre değişir. Öte yandan, zorunlu ihtiyaç maddeleri denilen şeylerin sayısı ve derecesi... kendileri tarihî gelişmenin ürünüdürler ve dolayısıyla büyük ölçüde, ülkenin uygarlık derecesine, serbest emekçiler sınıfının içinde oluştuğu alışkanlıklar ve rahatlık derecelerine dayanır...

"İş-gücü sahibi ölümlüdür. Yorulma, yıpranma ve ölüm yüzünden piyasadan çekilen iş-gücünün yerine en azından aynı miktarda taze iş-gücü konulmalıdır. Bu yüzden iş-gücü üretimi için gerekli geçim ve beslenme araçlarının toplamı işçinin yedekleri –yani çocukları– için gerekli araçları da içine almalıdır ki, bu garip meta sahipleri soyu pazarda görünmeye devam edebilsin."

Bunun anlamı, kısaca, işçinin iş-gücü karşılığında ücret alacağı ve bu ücretin sadece kendini ve ailesini yaşatmaya ve ayrıca da (değişik ülke koşullarına göre) bir radyo, bir otomobil ve ara sıra bir sinema bileti almasına yeteceğidir.

Yukarıdaki alıntıda Marx'ın "bu garip meta-sahipleri soyu"ndan söz etmesi dikkatinizi çekti mi? İşçinin metaında, yani iş-gücünde, "garip" olan nedir? Garipliği, başka bir metada olmayan bir şekilde, *kendi değerinden fazla değer yaratabilme* özelliğine sahip oluşundadır. İşçi kendini kiraya verdiğinde, iş-gücünün sadece kendi ücretinin değerini üretecek süre için değil, bütün iş-günü süresince satmış olur. İş-günü on saatse, işçinin ücretinin değerini üretmek için gerekli süre altı saatse, şu halde geriye dört saat kalıyor ki bu süre içinde *işçi kendine değil, işverene çalışır*. Altı saati Marx gerekli emek-süresi, dört saati ise artı emek-süresi diye adlandırır. On saatlik emeğin toplam ürününün değerinin onda altısı ücrete eşittir, onda dördü ise işverenin el koyduğu ve kârını meydana getiren *artık değer*'e eşittir.

"Bir metanın değeri içerdiği *toplam emek niceliği* tarafından belirlenir. Ama bu emek niceliğinin bir kısmı, karşılığında ücret şeklinde bir eşdeğerin ödendiği bir değerde gerçekleşmiştir; bir kısmı ise karşılığında *hiçbir* eşdeğer ödenmeyen bir değerde gerçekleşmiştir. Bir metanın içerdiği değerin bir kısmı karşılığı *ödenmiş* demektir; bir kısmı *ödenmemiş* demektir. Şu halde, meta değerine satıldığında, yani, üzerine harcanmış *toplam emek niceliğinin* billurlaşması olarak satıldığında, kapitalist zorunlulukla kâr ederek satmış demektir. Sadece kendine bir eşdeğer mal olanı satmakla kalmaz, işçinin emeğine mal olduğu halde, kendisine hiçbir şeye mal olmayanı da satmış olur. Metanın kapitalist için maliyeti ile gerçek maliyeti farklı şeylerdir. Dolayısıyla tekrar söylüyorum: Normal ve ortalama kâr, metaları *fazlasına değil, gerçek değerine* satmaktan çıkar."

Marx'ın artık değer teorisi böylece kapitalist toplumda emeğin nasıl sömürüldüğü esrarını çözüyor. Sürecin tümünü kısaca özetleyelim şimdi:

Kapitalist sistem satış için mal, yani meta üretimi üzerine kuruludur.

Bir metanın değeri üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-süresi tarafından belirlenir.

İşçi üretim araçlarına (toprak, alet, fabrika vb.) sahip değildir.

Yaşamak için sahibi olduğu tek metayı, iş-gücünü satmalıdır.

İş-gücünün değeri, başka metaların değerinde olduğu gibi, yeniden üretilmesi için gerekli toplamdır – bu durumda, onu hayatta tutmak için gerekli toplamdır.

Dolayısıyla işçiye verilen ücret sadece hayatını sürdürmesi için gerekli olana eşittir.

Ama bu toplamı işçi iş-gününün bir kısmında (bütünden az bir parçasında) üretebilir.

Bu, işçinin, iş-gününün yalnız belli bir kısmında kendisi için çalışması demektir.

Geri kalan zamanda patron için çalışacaktır.

İşçinin ücret olarak aldığıyla ürettiği metanın değeri arasındaki fark artık değerdir.

Artık değer işverene – üretim araçlarının sahibine gider.

Kâr, faiz ve rantın kaynağıdır – yani mülk sahibi sınıfların gelirlerinin.

Artık değer, kapitalist sistemde emeğin sömürülmesinin ölçüsüdür.

Karl Marx, Amerikan tarihini çok iyi incelemişti, onun için Abraham Lincoln'un konuşmalarıyla yazılarını iyi bilirdi. Abraham Lincoln'un, Karl Marx'ın eserlerini okumaya fırsat bulup bulamadığını bilmiyoruz. Ama bazı konular üzerine düşüncelerinin benzeştiğini biliyoruz. Bakın ne diyor Abraham Lincoln: "Önce emeğe mal olmayan hiçbir şeyden yararlanamamışızdır, yararlanamayız da. Her iyi şeyi de emek ürettiğine göre bütün bu şeylerin onları emeğiyle üretenlere ait olması gerekir. Ama tarihin bütün çağlarında görüyoruz ki kimisi çalışmış, kimisi de hiç çalışmadan emek ürünlerinin büyük bir kısmına konmuş. Bu doğru değildir ve devam etmemelidir. Her emekçiyi emeğinin bütün ürününe, ya da bütüne mümkün olduğu kadar yakın kısmına sahip kılmak her iyi hükümetin hedefi olmalıdır."

Bunları Abraham Lincoln söylüyor. İşi emeğin yaptığının, sermayeyle paylaşma durumunda kalmakla, bir bakıma soyulduğunun o da farkındaydı. Hatta daha ileriye de gidiyordu. Son cümlesini okuyun bir daha, bu konuda bir şeyler yapılmasını istediğini göreceksiniz. Ütopyacılar bunu istiyordu. Marx da istiyordu. Ama yapma yöntemi konusunda çok farklı düşünüyorlardı.

Ütopyacı Sosyalistler "Ütopyalarını tasarlarken... toplumda etkin bulunan büyük endüstriyel güçlerin düşünülen de-

ğişikliğe izin verip vermeyeceğini hemen hemen hiç dikkate almıyorlardı." İnanıyorlardı ki bütün sorun ülküsel toplum için bir plan formüllemek, nüfuzluların ya da zenginlerin (ya da her ikisinin) ilgilerini buna çekmek, küçük çapta deneylerini yapmak, sonra da istenilenin gerçekleşmesi için insanların akılcılığına güvenmektir.

Böylece ünlü İngiliz Sosyalist Robert Owen tezi adından da anlaşılabilen bir kitap yazdı: *Yeni Ahlâklı Dünyanın Kitabı*. Yeni toplumun kurulması için işçi sınıfının devrimine mi bel bağlıyor? Hayır. Kitabın sonunda Büyük Britanya Kralı Majeste IV. William'a mektup yazıyor. Mektup şöyle: "Kitap... bir *Yeni Ahlâklı Dünya*'nın temel ilkelerini açıklamaktadır; böylece, toplumun üzerinde yeniden kurulacağı ve insan soyunun özelliğinin yeniden yaratılacağı yeni temeli koymaktadır... Toplum hayal gücünün temel yanılgılarından türemiştir ve insanın yeryüzündeki bütün kurumları ve toplumsal düzenleri bu yanılgılar üstüne dayandırılmıştır... sizin saltanatınızda, bütün kötü sonuçlarıyla bu sistemden doğruluğu kendinden kanıtlı ilkeler üzerinde temellenen ve herkese mutluluk sağlayacak olan bir başka sisteme geçiş büyük bir ihtimalle başarılacaktır."

Ünlü Fransız Sosyalisti Charles Fourier de yeni bir düzenle ilgili deneylerinin uygulanmaya konması için işçi sınıfının ötesine, paralı insanlara bakıyordu: "Bir keresinde ilân verdi, her gün belli bir saatte evinde bulunup, Fourier ilkelerine dayanan bir koloninin geliştirilmesi için kendisine bir milyon frank vermeye gönüllü herhangi bir insanseveri bekleyeceğini söyledi. Bundan sonra on iki yıl süreyle her gün hiç şaşmadan öğle vakti evde oturup cömert yabancıyı bekledi, ama heyhat, milyoner falan görünmedi."

Bir başka Fransız Sosyalist olan Saint-Simon'un taraftarları Fourier'nin önerilerini küçümsüyorlardı. Ama onlar da toplumsal değişikliği sağlamak için burjuvaziyle işbirliğinin

zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Yayın organları olan *Dünya*'da, 28 Kasım 1831'de şu açığı verdiler: "Yüksek sınıflar el vermeden aşağı sınıflar yükselemez. İnisiyatif yüksek sınıflardan gelmelidir."

Marx Ütopyacılar'ın bu önerilerini alaya aldı. Fantastik buluyordu bunları. 1848'de hayat boyu dostu ve çalışma arkadaşı Friedrich Engels'le birlikte yazdıkları *Komünist Manifesto*'da (Engels, Marx'ın ölümünde henüz tamamlanmamış olan *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerini yayımlamıştır), Marx ve Engels Ütopyacı Sosyalistler'e karşı düşüncelerini belirttiler: "Toplumdaki herkesin, hatta en avantajlı durumda olanın bile durumunu düzeltmek istiyorlar. Onun için, sınıf ayrımı gözetmeksizin toplumun bütününe sesleniyorlar; hatta egemen sınıfa seslenmeyi tercih ediyorlar, çünkü insanlar onların bu sistemlerini bir kere anlayınca, nasıl olur da mümkün olan en iyi toplumun mümkün olan en iyi planını görmezler?

"Onun için bütün politik ve özellikle devrimci eylemi reddediyorlar; amaçlarına barışçı yollarla varmak istiyor ve başarısızlığa zorunlulukla mahkûm küçük deneyler ve iyi örnekler zoruyla yeni toplumsal cennetin yolunu açmaya çalışıyorlar...

"Hâlâ Toplumsal Ütopyalar'ının deneylerle gerçekleşmesi, küçük izole 'flansterler' (Fourier), 'Yurt Kolonileri', 'Küçük İkariya' (Etienne Cabet, bir başka Fransız Sosyalisti) kurma hayalleri içindeler – bunlar hepsi Yeni Kudüs'ün tek formalık baskıları ve havada kurulan bu şatoların gerçekleşebilmesi için de burjuvanın duygularına ve cüzdanlarına hitap etmek zorundalar."

Marx ile Engels'i özellikle sinirlendiren bu "burjuvanın duygularına ve cüzdanlarına hitap etmek" olayıydı. Onlara göre yeni topluma yol açan değişikliği yapacak olan egemen sınıfın çabaları değil, işçi sınıfının devrimci eylemiydi. Eylül

1879'da Bebel, Liebknecht ve başka Alman radikallerine yazarken bu konuyu olanca açıklığıyla dile getirmişlerdi: "Neredeyse kırk yıldır sınıf mücadelesinin tarihin dolaysız itici gücü olduğunu ve özellikle burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesinin, modern toplumsal devriminin büyük kaldıracı olduğunu tekrarladık durduk. Enternasyonal kurulduğunda savaş narasını özellikle formülledik: İşçi sınıfının kurtuluşu işçi sınıfının kendisi tarafından gerçekleştirilmelidir. Dolayısıyla proletaryanın kendini kurtaramayacak kadar bilgisiz olduğunu söyleyen insanlarla işbirliği yapamayız ve kendimizi ilkin insansever burjuva ve küçük burjuvalardan kurtarmamız gerekir."

Marx ve Engels sınıf mücadelesini "tarihin dolaysız itici gücü" diye tanımlarken ve burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesine "modern toplumsal devrimin büyük kaldıracı" derken neyi anlatmak istiyorlardı? Bu soruların cevabı ancak tarihe onların bakışıyla bakmakla bulunabilir.

Sizin tarih felsefeniz nedir? Tarihî olaylar büyük ölçüde rastlantı sonucu mu, sizce, aralarında bağlayıcı bir tema olmayan bir rastlantılar dizisi mi? Yoksa tarihî değişimin fikirlerin kudretiyle gerçekleştiğine mi inanıyorsunuz? Ya da tarihî akımların büyük adamların etkisiyle meydana çıktığını mı düşünüyorsunuz? Bu felsefelerden herhangi birine bağlıysanız, demek bir Marksist değilsiniz. Marx'ın kurucusu ve en parlak açıklayıcısı olduğu tarihçiler okulu tarihin akışını, toplumda meydana gelen değişmeleri, toplumdaki iktisadî güçlerin sonucu, işleyişi olarak açıklar.

Bu okula göre şeyler birbirinden bağımsız değildir, karşılıklı-bağımlıdır; tarih düzensiz olgu ve olayların kargaşası gibi görünür; ama gerçekte bir kargaşa değildir; keşfedilebilecek birtakım belirli yasa kalıplarına uyar.

Engels, Marx'ın felsefesinin köklerini şu terimlerle açık-

lar: "İlk olarak bu sistemdeki en büyük meziyet de burada yatar – doğa, tarihî ve aklî olmak üzere bütün dünya bir süreç olarak, yani sürekli hareket, değişim, dönüşüm ve gelişme olarak görülür; ve bütün bu hareket ve gelişmeyi sürekli bir bütün yapan iç bağıntının ortaya çıkarılması çabasına girilir. Bu açıdan bakıldığında insanlık tarihi artık anlamsız fikirlerin çılgınca girdabı değil... insanın kendisinin evrim sürecidir."

Her uygarlığın ekonomisi, hukuku, politikası, dini, birbirine bağlıdır. Hepsi ötekilere bağımlı ve ancak ötekilerden dolayı kendisidir. Bütün bu güçlerin en önemlisi ekonomidir – temel etmen odur. Kemeri ayakta tutan kenet taşı üretici olarak insanlar arasında yer alan ilişkilerdir. İnsanların nasıl yaşadığını insanların geçimlerini sağlama yolu belirler.

Marx şöyle koyuyor: "İncelemelerim beni devlet biçimi gibi hukukî ilişkilerinde kendi başlarına açıklanamayacağı, hatta insan aklının genel ilerlemesi denen şeyle de açıklanamayacağı, aslında hayatın maddî koşullarında temellendikleri sonucuna götürdü... İnsanlar yürüttükleri toplumsal üretimde belirli ilişkilere girerler... Bu üretim ilişkileri maddî üretim güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin toplamı toplumun ekonomik yapısını meydana getirir – üzerinde hukukî ve politik üstyapıların yükseldiği ve toplumsal bilinçliliğin belirli biçimlerinin tekabül ettiği gerçek temeldir bu. Maddî üretim tarzı hayatın toplumsal, politik ve manevî süreçlerinin genel karakterini belirler. İnsanların bilinçlilikleri varoluşlarını belirlemez, tersine, toplumsal varoluşları bilinçliliklerini belirler."

Bu felsefe bize tarihi analiz edecek ve yorumlayacak bir araç verir. İnsanların geçimlerini sağlama yolları – üretim ve mübadele tarzı her toplumun temelidir. "Servetin dağılımı ve toplumların sınıflara ayrılışı biçimleri... ne üretildiği-

ne, nasıl üretildiğine ve ürünlerin nasıl mübadele edildiğine bağlıdır." Bunun gibi hukuk, adalet, eğitim vb. kavramlar da –her toplumun sahip olduğu fikirler takımı– o belli toplumun eriştiği belli ekonomik gelişme aşamasına uygunluk gösterir. Şu halde toplumsal ve politik devrimi getiren nedir? Sadece insanların fikirlerinde bir değişiklik mi? Hayır. Çünkü bu fikirler üretim ve mübadele tarzına dayanırlar.

İnsan Doğa'yı fethederek ilerler; yeni ve daha iyi üretim ve mübadele yolları bulunur veya icad edilir. Bu değişimler temel nitelikte ve uzun vadeli olunca toplumsal çatışmalar doğar. Eski üretim tarzıyla oluşan ilişkiler taşlaşmıştır; birlikte yaşamanın eski biçimleri hukuk, politika, din ve eğitimde sabitleşmişlerdir. Eskiden iktidarda olan sınıf iktidarını sürdürmek ister – ve yeni üretim tarzıyla uyum içinde olan sınıfla çatışma durumuna girer. Sonuç devrimdir.

Tarihe bu Marksist yaklaşım başka türlü anlaşılamayan dünyayı anlaşılır kılar. Tarihî olayları, insanların geçimlerini kazanma yollarının sonucu olan sınıf ilişkileri açısından gördüğümüzde önceden anlayamadıklarımızı birdenbire anlayıveririz. Bu tarih kavramını bir araç olarak kullanınca feodalizmden kapitalizme ve kapitalizmden sosyalizme geçişi anlayabiliriz.

Geçmişi bu açıdan inceledikleri için Marx ve Engels burjuvaziye tarih içindeki doğru yerini verebildiler. Kapitalizmin ve kapitalistlerin kötü olduğunu söylemediler – kapitalistin üretim tarzının nasıl olup da daha önceki koşullardan doğduğunu açıkladılar; burjuvazinin büyüme ve feodalizmle mücadele dönemindeki devrimci özelliğini vurguladılar. "Şu halde görüyoruz ki; üzerinde burjuvazinin kendini inşa ettiği üretim ve mübadele araçları temeli feodal toplumda doğmuştu. Bu üretim ve mübadele araçlarının gelişmesinin belirli bir aşamasında... feodal mülkiyet ilişkileri, artık gelişmiş bulunan yeni üretici güçlerle hiç uyuşamaz bir hale

geldi; artık zincir haline gelmişlerdi. Kırılmaları gerekiyordu, kırıldılar.

"Onların yerine serbest rekabet, ona uygun bir toplumsal ve politik anayasa ve burjuva sınıfının ekonomik ve politik egemenliği geldi."

Böylece feodalizmden kapitalizme geçişin nedeni yeni üretici güçlerin ve devrimci bir sınıfın (burjuvazi) hazır olmasıydı. Bu her zaman geçerli olmalıdır. İnsanlar istedi diye eski düzenin yerine yeni bir düzen gelmez. Hayır. Yeni üretici güçler ortaya çıkmalı ve görevi anlamak ve yön vermek olan devrimci bir sınıf olmalıdır.

Feodalizmden kapitalizme geçiş böyle oldu ve Marx ile Engels'e göre kapitalizmden sosyalizme geçiş de böyle olacaktır.

Ama geçmiş topluma bakıp orada olanları anlatmakla şimdiki topluma bakıp orada *olacakları* anlamak aynı şey değildir. Marx ve Engels feodalizm gibi kapitalizmin de tarih sahnesinden çekilip gideceğini neye dayanarak ileri sürüyorlardı? Kapitalizmin içinden çökeceğinin kanıtı, üretim ilişkilerinin üretim güçlerini engellediğinin, onları gelişmekten ve serbestçe genişlemekten alıkoyduğunun kanıtı neydi?

Marx ile Engels 1848'de kapitalist toplumu analiz ettiler ve üretim sisteminin kendi içinde bulunan, sistemin çökmeye mahkûm olduğunu gösteren bazı özelliklere işaret ettiler. Şunlardı bu özellikler:

Servetin, azınlığın elinde gittikçe yoğunlaşması,

Birkaç büyük üreticinin birçok küçük üreticiyi ezmesi.

Gittikçe daha çok makine kullanarak gittikçe daha fazla işçinin işsiz kalması ve böylece bir "yedek endüstri ordusu" yaratılması.

Kitlelerin artan sefaleti.

Sistem içinde dönemsel yıkıntıların –buhranların– tek-

rarlanması ve her krizin bir öncekinden daha kasıp kavurucu olması.

Ve daha önemlisi –kapitalist toplumdaki temel çelişki– *üretimin* kendisinin gittikçe daha fazla *toplumsallaşırken* – kollektif çaba ve emeğin sonucu– *temellükün** özel, bireysel olması. Emek yaratır, sermaye temellük eder. Kapitalizmle emeğin yaratıcılığı birleşik bir girişim, *birlikte* çalışan binlerce işçinin güçbirliği süreci olmuştur (çoğu zaman da sadece bir şey, örneğin bir otomobil üretmek için). Ama toplumsal olarak üretilen ürünler üreticiler tarafından değil, üretim araçlarının sahipleri, kapitalistler tarafından temellük edilmektedir. Sorun da budur sorunun kaynağı da. Kapitalistçe temellüke karşı toplumsallaşmış üretim.

Bütün bunlar Marx'ın *Kapital*'inde çarpıcı bir cümleyle özetlenir: "Bir kapitalist her zaman birçoğunu öldürür. Bu merkezileşmenin, ya da bu az sayıda kapitalist tarafından çok sayıda kapitalistin mülksüzleştirilmesi sürecinin yanısıra, gittikçe genişleyen bir ölçüde, çalışma sürecinin kooperatif biçimi... çalışma araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir çalışma araçlarına dönüşmesi... gelişmektedir... Büyük sermaye sahiplerinin sayıca gittikçe azalmalarının yanısıra... halkın sefaleti, baskı, kölelik, alçalma, sömürü, ama bunlarla birlikte işçi sınıfının başkaldırısı da büyümektedir... onlar disiplinli, birlikte, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması tarafından örgütlenmiş durumdadırlar. Sermaye tekeli üretim tarzına bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Üretim araçlarının merkezileşmesiyle emeğin toplumsallaşması sonunda artık kapitalist kabuklarıyla bağdaşamayacak bir noktaya varmaktadırlar. Bu kabuk yarılacaktır. Kapitalist özel mülkiyetin çöküşü duyulmaktadır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilecektir."

Marx ve Engels toplumsal üretim güçlerinin özel mülki-

(*) Temellük: Mülk edinme, kendine mal etme.

yet ve bireysel temellükün koyduğu sınırlamalarla artık engellenemeyeceği zamanı bekliyorlardı; bunun sonucunda doğacak çatışmanın yeni uyumlu bir toplumun kurulmasına, üretim araçları mülkiyet ve denetiminin birkaç kapitalist mülk sahibinin elinden çıkıp birçok proleter üreticinin eline geçeceği bir toplumu bekliyorlardı.

Ama bu değişiklik nasıl gerçekleşecekti? İnsanların eylemleriyle. Ya bu değişikliği yapacak olanlar kimlerdi? Proletarya. Çünkü kapitalizmin çelişkilerinden en çok zarar gören onlardı ve kendisinin payı olmayan bir özel mülkiyete dayanan bir sistemin sürdürülmesi onların çıkarına uymuyordu. Kapitalizmden sosyalizme gelişme kapitalizmin kendi içinde yatar, geçişin aracı da proletaryadır.

Marx insanlara ne yapılması, niçin öyle yapılması gerektiğini söylemekle yetinen bir salon sosyalisti değildi. Hayır, felsefesini yaşamasını bilmişti. Felsefesi sadece dünyanın bir açıklaması olmayıp, aynı zamanda dünyayı değiştirmenin bir aracı olduğu oranda, içtenlikli bir devrimci olan Marx da mücadelenin üzerinde değil, içinde olmalıydı. O da içinde oldu.

Kapitalizmi yok etme aracının proletarya olduğunu kavrayınca doğal olarak ilgisini işçi sınıfının ekonomik ve politik mücadeleleri için eğitilmesi ve örgütlenmesi çalışmalarına yöneltti. 28 Eylül 1864'te Londra'da kurulan Birinci Enternasyonal'in en etkin ve etkili üyesiydi. Uluslararası İşçi Birliği kurulduktan iki ay sonra, 29 Kasım 1864'te Alman dostu Dr. Kugelmann'a şunları yazıyordu: "Birlik, daha doğrusu Komite'si önemli; çünkü Londra Sendikaları önderleri de içinde... Parisli işçilerin önderlerinin de ilişkileri var."

Marx ve Engels sendikalara büyük önem verirlerdi: "İşçi sınıfının sendikalar yoluyla bir sınıf olarak örgütlenmesi... proletaryanın gerçek sınıf örgütlenmesidir ve sermaye-

ye karşı gündelik mücadelesini burada verir, burada kendini eğitir..."

Ne için eğitir kendini? Daha yüksek ücret, daha kısa çalışma süresi, daha iyi koşullar için mi? Evet, elbette. Ama bundan çok daha önemli bir mücadele için de – özel mülkiyetin yok edilmesi yoluyla işçi sınıfının tam özgürlüğü mücadelesi için de kendini eğitir. Kapitalizmin bütün kötülükleri üretim araçlarının özel mülkiyetinden geldiğine göre, Marx ile Engels'in programlarının baş maddesi sömürünün temeli olan burjuva özel mülkiyetinin kaldırılmasıydı: "... modern burjuva özel mülkiyeti, sınıf antagonizmi ve çoğunluğun azınlık tarafından sömürülmesi üzerine kurulu ürün üretimi ve temellükü sisteminin nihai ve en bütünsel ifadesidir.

"Sizler (Burjuvazi) özel mülkiyeti ortadan kaldırma niyetimiz karşısında dehşete kapılıyorsunuz. Ama sizin varolan toplumunuzda nüfusun onda dokuzu için zaten özel mülkiyet ortadan kalkmış durumdadır; azınlık için varolması sadece o onda dokuz için varolmayışı sayesindedir. Onun için bizi mülkiyetin bir tek biçimini ortadan kaldırmaya çalışmakla suçluyorsunuz, oysa bunun varoluşunun zorunlu koşulu, toplumun büyük çoğunluğu için hiçbir mülkiyetin varolmamasıdır.

"Tek kelimeyle, siz bizi sizin mülkiyetinizi kaldırmak istediğimiz için suçluyorsunuz. Tastamam öyle; biz tastamam bunu yapmak istiyoruz...

"Özel mülkiyet kalkınca çalışmanın tamamen duracağı, evrensel bir tembelliğin ortalığı kaplayacağı itirazı ileri sürüldü.

"Buna göre, burjuva toplumu miskinliği yüzünden çoktan çöpe atılmalıydı; çünkü bu toplumun çalışan üyeleri hiçbir şey kazanmaz, bir şey kazananlarsa hiç çalışmaz. Dolayısıyla kapitalist toplumda varolduğu biçimde mülkiyet sahibi sınıfa başkalarını sömürme hakkını veren – özel mülkiyet kaldırılacaktı. Ama nasıl? Mülk sahiplerine mülkle-

rinden vazgeçmelerini rica ederek mi? Hayır, diyordu Marx ve Engels.

Öyleyse nasıl? Önerdikleri yöntem neydi?

Devrim.

Sosyalistlerin çınlayan meydan okuması, devrim çağrıları, ilk olarak Şubat 1848'de yayımlandı. Yayımlanmasından bir ay *önce* büyük Amerikalı Abraham Lincoln'un 12 Ocak 1848'de Temsilciler Meclisi önünde devrim için kesin icazet vermesi olgusu ilginçtir: "Herhangi bir yerde herhangi bir halkın isteği ve gücü olduktan sonra ayaklanıp varolan hükümeti yıkmak ve yerine kendine daha uygununu kurmak hakkıdır. Bu çok önemli ve çok kutsal bir haktır – dünyayı kurtaracağına inandığımız ve umduğumuz bir hak."

Lincoln niçin "ayaklanıp varolan hükümeti yıkmak" hakkından söz ediyordu? İstenen değişiklikler niçin eski hükümet çerçevesinde gerçekleştirilmesindi?

Herhalde bunun mümkün olamayacağını düşünmüştü. Belki o da Marx ve Engels gibi inanıyordu ki "modern devletin yürütme organı bütün burjuvazinin olağan işlerini düzenleyen bir kuruldan başka bir şey değildir."

Bu demektir ki mülkiyet sahibi olanlarla olmayanlar arasındaki kavgada mülkiyeti olanlar hükümeti mülkiyeti olmayanlara karşı önemli bir silâh olarak kullanırlar. Devlet gücü egemen sınıfın çıkarlarına göre kullanılır – bizim toplumumuzda bu kapitalist sınıfın çıkarlarına göre demektir.

Aslında Marksistlere göre devletin ilk ortaya çıkış nedeni de budur. Modern toplum ezenlerle ezilenlere, burjuvazi ile proletaryaya bölünmüştür. İkisi arasında bir çatışma vardır. İktisaden egemen olan sınıf –üretim araçlarının sahibi– aynı zamanda politik egemenliği de elinde tutar.

Bizler devletin sınıflarüstü olduğuna inandırılmışızdır – hükümetin yüksek veya alçak, zengin veya yoksul, bütün mülkiyete dayandığına göre, kapitalizmin iç kalesine –ya-

ni özel mülkiyete– yönelen her saldırının devletin direnişiyle karşılaşması ve gerektiğinde şiddetle bastırılması kaçınılmazdır.

Aslında, sınıflar varolduğu sürece, devlet sınıflarüstü olamaz – yönetenlerden yana olmalıdır. Adam Smith bunu şöyle dile getirmiştir: "Yasama ne zaman işçilerle patronlar arasındaki anlaşmazlıkları düzeltmeye kalkışsa, danışmanları her zaman patronlardır."

Çağımıza biraz daha yakın bir büyük yetkili de, şaşmaz bir şekilde, Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin, iktisadî hayatının denetleyicileri tarafından denetlendiği yolundaki kanısını dile getirdi. 1913'te Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson şöyle yazıyordu: "Durumun olguları şunu gösteriyor: Nisbeten az sayıda insan bu ülkenin bütün hammaddelerini denetlemektedir; nisbeten az sayıda insan su-güçlerini denetlemektedir... aynı sayıda insan demiryollarını büyük ölçüde denetlemektedir; kendi aralarında dolaşan bazı sözleşmelerle fiyatları denetlemektedirler ve aynı grup ülkenin geniş kredilerini de denetlemektedirler. Birleşik Devletler hükümetinin patronları, Birleşik Devletler'in birleşik kapitalist ve imalâtçılarıdır."

Ama devlet makinesinin egemen sınıfın denetiminde olduğunu kabul etsek bile, bu proletaryanın denetime el koymak için hükümeti zorla devirmek dışında bir yolu olmadığı anlamına gelmeli midir? Seçim niye olmasın? İktidara niye demokratik yoldan gelinmesin?

1932'de *New York Herald Tribune*'un bir haberi şöyleydi:

> Monarşik Bulgaristan'ın
> Komünist Başkenti Var
> Ama Kızılların Sofya'daki
> Zaferi Kısa Ömürlü Olacak

SOFYA, Bulgaristan, Eylül 26 – Dünkü belediye seçimlerinde komünistlerin ezici zaferi burada büyük şaşkınlık ve sıkıntı yarattı.

Sofya Şehir Meclisinin otuz beş sandalyesinden yirmi ikisini Komünistler, müttefik hükümet blokunun ve Demokratların on ve Zankoff Partisi'nin üç sandalyesine karşı kazandılar. 1931'deki Parlamento seçimlerinden beri Komünistler oylarını iki katına yükseltirken hükümet bloku oylarının yarısını kaybetti.

Sofya, Rusya dışında Komünist olan ilk Avrupa başkenti. Hele Bulgaristan'ın bir monarşi olduğu ve *Kral Boris'in sarayının şehir meclisinden birkaç dakika yolda olduğunu* düşününce aykırılık büsbütün batıcı oluyor.

Bu ve başka nedenlerle, şehir yönetiminde Komünist egemenliğe göz yumulmayacaktır. Seçim sonuçları alınır alınmaz Başbakan Nikolay Muşanof şehir meclisini daha toplanmadan lağvetmek niyetinde olduğunu açıkladı. Ayrıca Bulgaristan'da Komünist Partisi'nin illegal ilân edilerek kapatılması da bekleniyor.

Komünistlerin zaferi ekonomik durumun umutsuzluğundan ileri gelmektedir. Bu durum Bolşevizmle hiç ilgisi olmayan birçok insanın sırf protesto etmek amacıyla Komünistlere oy vermesine yolaçmıştır.

Bu durumda tutucu Cumhuriyetçi gazetenin haberine göre komünistler zaferi kazanmışlardı. Yine de görevi üstlenme hatta gelecekte varolma hakkı kendilerine tanınmıyordu. *"Bu ve başka nedenlerle"* derken ne vardı bu gazetecinin aklında? Komünistler için zaferin egemen sınıfın özel mülkiyetini tehdit etmesinden başka ne olabilirdi?

Marx ve Engels işçi sınıfını gelecekteki olaylara hazırlamak istiyorlardı. Hazır olmak için işçilerin bir sınıf olarak, bilinçli bir sınıf olarak örgütlü bulunmaları, tarihî gelişim içinde rollerini anlamaları gerekti.

Marx ile Engels kapitalizmin çöküşünün yaklaştığını seziyorladı. İşçiler hazır olmazsa bu çöküş bir kaos olurdu; işçiler hazırsa sosyalizm olurdu. "O zaman ilk olarak insan belirli bir anlamda hayvanlar krallığının geri kalan kısmından nihaî bir şekilde kopar ve yalnızca hayvanî varoluş koşullarından gerçekten insanî koşullara yükselebilir. Ancak o zamandan itibaren insan kendi tarihini gittikçe daha bilinçli bir şekilde bizzat kendisi yapacaktır – ancak o zamandan itibaren insanın harekete geçirdiği toplumsal nedenler genel olarak ve gittikçe artan ölçüde istediği sonuçlara ulaşacaktır. Bu insanın zorunluk dünyasından özgürlük dünyasına yükselişi olacaktır."

19

"Elimden Gelse Gezegenleri De Zaptederim..."

Şüphesiz, bütün bunlar tehlikeli şeylerdi.

Endüstri Devrimi'nin başlangıcında klasik iktisatçıların anlattığı emek değer teorisi faydalı bir işe yaramıştı. O zamanın ileri sınıfı olan burjuvazi ilerici olmayan ama politik iktidarı elinde tutan toprak sahipleri sınıfına karşı bunu bir silâh gibi kullanmış ve o sınıfı çalışmadan başkalarının emeğinin ürününü yiyen bir sınıf olarak teşhir etmişti. Toprak sahiplerine karşı rant teorisini de kullanan Ricardo'nun elinde emek değer teorisi iyiydi.

Ama Marx'ın elinde hiç de iyi değildi. Marx değerin emek olduğu teorisini kabul etmiş ve mantıkî sonuca ulaştırmıştı. Burjuvazinin gözünde bu sonuç bir felaket oldu. Çünkü: şimdi durum onların aleyhine değişmişti. *Kendi* düşmanlarına karşı *kendi* kullandıkları proletaryanın *kendilerine* karşı kullanacağı bir silâh haline getirilmişti!

Ama kurtuluş yakındı. Çünkü *Kapital* yayımlandıktan birkaç yıl sonra iktisatçılar yepyeni bir değer teorisi buldular. Üç ayrı ülkede üç adam –İngiltere'de Stanley Jevons (1871), Avusturya'da Kral Menger (1871) ve İsviçre'de Leon

Walras– hepsi ayrı ayrı çalışarak hemen hemen aynı zamanda bu yeni kavramı buldular. Klasik iktisatçılar gibi, Marx'la Engels gibi onların da kısa zamanda taraftarları ortaya çıktı, öğretileri açıklandı ve genişletildi. Düzeltmeler, değiştirmeler, eklemeler yapıldı, ama teorilerinin merkezindeki fikir bugün de ortodoks iktisadın odak noktasıdır.

Bu iktisatçıların sunduğu değer açıklaması marjinal fayda teorisidir. *Ekonomi Politik Teorisi*'nin ikinci sayfasında Jevons, geçmişten koptuğunu bildirir: "Bütün düşünce ve araştırmalarımın sonucunda değerin tamamen faydaya dayandığı sonucuna vardım." Şimdi fayda, ya da yararlılık, meta almaya giden adamın o metaya karşı duygusunu dile getirir. Çok istiyorsa, metanın onca çok faydası vardır; ne kadar çok istiyorsa faydası da o kadar çoktur; ne kadar az istiyorsa faydası o kadar azdır. Kendince faydası, ona verdiği değerin ölçüsüdür, dolayısıyla ödemeye gönüllü olduğu fiyatın ölçüsüdür.

Bu, geçmişten kesin bir kopuşu gösterir – Marksist okuldan olduğu kadar klasik okuldan da. Onlara göre bir metanın değeri yapılması için gerekli emeğe dayanırdı, ama Jevons'a göre, "Bir kere harcanmış emeğin eşyanın gelecekteki değeri üzerinde hiçbir etkisi yoktur." Bu, iktisadî teorinin vurgusunu üretimden tüketime, maliyetten pazara aktarır. Anlaşılması çok daha güç olan bir teoridir, çünkü üretilmesi şu kadar faydalılığa sahip bir eşyayı düşünmek o kadar kolay değildir. Emek maliyeti ölçülebilecek bir şeydir – yani, *nesnel* bir standarttır. Ama fayda herkese göre değişir; her insanın satın aldığı metadan alacağını umduğu doyuma göre değişir; yani, *öznel* bir standarttır.

Değişik insanların aynı metada değişik doyumlar bulduklarını görmek pek güç değildir. Ya da, başka bir deyişle, aynı meta değişik insanlara göre değişik faydalara sahiptir. Ama aynı metanın fiyatı da aynıdır – yani aynı değere sahip-

tir. (Marx bunu böyle görmezdi ama çoğu iktisatçı için fiyat, değerin parayla ifade edilen şeklidir.) Şu halde değerin ölçüsü fayda ise, değişik fayda toplamları nasıl olur da aynı fiyata satılır? İşte marj fikri burada işe karışıyor ve iyi kavranması da önemli, çünkü okuyacağınız bütün modern iktisat teorisi kitaplarında yüzlerce "marjinal fayda", "marjinal üretkenlik" ve "marjinal maliyet" lâfı görürsünüz.

Diyelim ki bir nedenden dolayı piyasada sadece 100.000 otomobil var. Çok zengin olan, otomobili de çok isteyen dolayısıyla her fiyatı ödemeye hazır alıcılar bulunabilir. Bir de yine otomobil isteyen, ama belki o kadar zengin olmayan, veya otomobil çok pahalıya oturacaksa paralarını başka şeye harcamayı tercih edenler vardır. Bunlardan sonra da otomobile epeyce bir fiyat ödemeye hazır, ama çok parası olmadığı için çok fazla ödeyemeyen ve sınırlı paralarıyla neredeyse bir otomobil kadar doyum sağlayacak daha bir sürü şey alabilecekler gelir. Otomobil, hemen hemen onun kadar doyum sağlayacak bir şeye göre çok fazla para ediyorsa, şüphesiz otomobil almaktan vazgeçecektir. "Verdiğimiz paraya değdiğine inandığımız şeyleri, çayı filân istediğimiz gibi alıyoruz, ama orada duruyoruz. Fiyat daha yüksek olursa daha az, fiyat daha düşük olursa daha fazla alırız – Jevons'un işaret ettiği bu faydanın değişmesine göre. Dolayısıyla nihaî alımımızın faydası fiyatından ayrılamaz..." Ve böylece iki uç bir dengeye gelir. Otomobil imalâtçısının satmak istediği fiyatı vermeye hazır bir yüz bininci alıcı herhangi bir yerden ortaya çıkabilir. Bazı alıcılar daha fazlasını da verebilir, binlercesi de fiyatı biraz daha aşağı olursa otomobil alır. Ama sadece 100.000 otomobil var, ve imalâtçı da hepsini satmak istiyorsa, bunları yüz bininci alıcının kesesine ve zevkine uygun bir fiyatla satmak zorundadır. Daha az otomobil satmayı kabul etse daha yüksek fiyata satabilirdi. Daha düşük fiyata satmaya ra-

zı olsa daha çok otomobil satabilirdi. Ama sadece 100.000 otomobili var ve hepsini satmak istiyorsa, zar zor otomobil alan adamın kesesine kendini uydurmalıdır. İstediği fiyatı ödemeye hazır 100.000'den az alıcı çıkarsa, ya arabalardan bazılarını piyasadan çekmeli ve daha az satmalı; ya da hepsini satmak niyetindeyse daha az parası ve değişik zevki olanlara uymak üzere fiyatları indirmelidir. Serbest bir pazarda aynı otomobili bir adama bir fiyattan, öteki adama bir başka fiyattan satamaz.

Tabiî bu yüz bininci, ya da marjinal alıcı, herhangi bir belirli kişi değildir – 100.000'den herhangi biridir, aldığı arabanın da 100.000 arabadan herhangi biri olacağı gibi. Pazarın işleyişinin ve pazar fiyatının oluşmasının teorik açıklanmasında, marjinal talebi temsil eden adamdır. Fiyat daha yüksek olsaydı kendisine daha büyük doyum verecek başka bir şey alırdı. Fiyat daha düşük olsaydı piyasada alıcı çoğalır, mal da azalırdı: İmalâtçı, aşağı fiyattan fazlasını kesinlikle ödeyemeyecek alıcıyı pazardan eleyince fiyatı yükseltirdi.

Şimdi bir de öbür tarafından bakalım, açıklamaya talep tarafından başlayalım. Diyelim ki buzdolabına bin dolar ödemeye hazır bin kişi var; bin kişi daha var ama bunlar 750 dolardan fazlasını ödeyecek durumda değil. Bu, en az 750 dolar verecek en az iki bin kişi var demektir. Böylece daha aşağılara indiğimizde (daha az parası olan insanlara) en az 50 dolar ödeyebilecek beş milyon insan buluruz. Soru, bunlardan kaçının bir buzdolabı alabileceği ve kaça mal olacağıdır. (Konuyu basitleştirmek için tek tip buzdolabı olduğunu varsayalım.) Bu, buzdolabı imalâtçılarının o fiyata beş milyon çıkarmayı zahmetine değer bulup bulmayacaklarına bağlıdır. Yığınsal üretimle bile bir buzdolabının maliyeti kendisine 50 dolardan fazlasına patlıyorsa elbet girişmez bu işe; ya da, çok az bir kâr bırakacaksa; sermayesini daha yüksek kâr getirecek bir işe yatırmayı düşünür. O zaman beş

milyon buzdolabı üretilmeyecek demektir. Tüketicinin nasıl parası için marjinal bir kullanımı varsa, imalâtçının da sermayesi için marjinal bir kullanımı vardır. Başka alana yatırmakla daha çok kâr edecekse, sermayesini buzdolabına yatırmaz. Sermayesini değdiği kadar yatırır buzdolabına – daha az koysa, iyi bir fırsatı kaçırmış olurdu (bu fırsatın varlığı da çok geçmeden kâr arayan başka sermayeleri davet eder), daha fazla koysa, endüstrinin sermayesi fazla artmış olur, kâr oranını düşürürdü. Buzdolabı için 150 dolar vermeye hazır üç milyon insan olduğunu hesaplar, bu da ona tam istediği kâr oranını bırakacaktır; başka yerde yatırım yapmakla daha fazlasını kazanamazdı. Daha çok mal çıkarınca da fiyat ucuzlar ve dolayısıyla kâr azalır, sermaye o endüstri dalından uzaklaşırdı.

Bunlar gerçekte çok karmakarışık görünüyor – aslında da öyle zaten! Ama "marjinal fayda"nın altında yatan genel fikir aslında oldukça basittir. Ve örneklerini her gün hayatımızda görebiliriz. Bir nesneden aldığınız doyum bundan daha önce ne kadarına malik olduğunuza bağlıdır. Stok ne kadar büyükse fazlasından alacağınız doyum da o kadar azalır. Sözgelişi bir beyzbol takımı maç yapacak, ama sopaları yok. Sonra bir tane edinme fırsatı çıkıyor. Gerekli fiyatı ödemekten kaçınırlar mı? Kaçınmazlar. Peki, şimdi de diyelim ki daha baştan dört tane sopaları var. Beşincisini edinme fırsatı çıkıyor. Parayı ödemeye aynı hızla koşarlar mı? Tabiî koşmazlar. Beyzbol sopasının marjinal faydası onların gözünde o derece düşmüştür ki belki dönüp bakmazlar bile o beşinci sopaya.

Bir şeyden elinizde ne kadar varsa o kadar az fazlasını istersiniz. On takım elbiseniz varsa, bir tane daha olması, tek takımı olan adam için ikinci bir takımdan çok daha az değer taşır gözünüzde. Jevons da örnek olarak suyu gösterip aynı fikri işlemişti: "Örneğin su en faydalı bir madde olarak kabul edilebilir. Günde çeyrek galon suyun bir insanı feci bir şekil-

de ölmekten kurtarmak için önemli bir faydası vardır. Günde birkaç galonun yemek pişirmek ve yıkamak gibi hizmetleri olabilir; ama bu kullanımlar için yeterli ihtiyatı bir yere koyduktan sonra bunu aşan niceliklerine aldırış edilmez. Demek ki suyun ancak belli bir niceliğe kadar olanı onsuz edilmezdir; bunu aşan niceliklerin de çeşitli kullanım dereceleri olabilir; ama belli bir dereceden sonra faydanın bittiği görülür... bir nesneden elimizde az veya çok bulunmasına göre aynı nesnenin faydası değişir."

Bu marjinal fayda fikri, örneğin ekmek ve pırlantanın değerindeki farklılığı açıklamakta kullanılır. İlk bakışta ekmeğin pırlantadan daha değerli olduğu, çünkü ondan daha fazla işe yaradığı söylenebilir. Ama ekmek stoku o kadar geniştir ki fazladan bir iki somun hiç fark etmez, oysa pırlanta stoku çok para ödemeye hazır zengin insan sayısına oranla da daha sınırlıdır.

Faydanın değere tekabül etmediği, yoksa demirin altından daha değerli olacağı ileri sürülür: "... bu iddia bir metanın *bütününün* önemi ile olağan değerlendirme nesnesini (metanın ayrı olarak alınıp ayrı olarak satılan birimini) çok kötü biçimde birbiriyle karıştırmaktadır. Yararlı metanın yaradığı işlerin hepsi birlikte, bir arada ele alınmaktadır... Dünya altınsız, demirsiz olacağından daha iyi yürürdü, der Cairnes – yani, *hiç* altın olmaması, *hiç* demir olmamasından daha iyidir, demek ister. Ama faydayı, böyle, toptan ele alıyorsak nesnelerin değerlerini de aynı şekilde ele almalıyız. Bunu yaptığımızda fayda ile değer arasındaki varsayımsal karşıtlık hemen silinir, çünkü dünya, bir bütün olarak, bütün demiri bir arada almak ya da demirsiz kalmak, veya bütün altını bir arada almak ya da altınsız kalmak durumunda bulunsaydı, şüphesiz ki demire, altına verdiğinden daha fazla verirdi. O zaman da (bütün) demirin değeri (bütün) altının değerinden daha fazla olurdu.

"Bir bütün olarak meta ile alınan ve satılan meta biriminin... birbiriyle karşılaştırılması *bir* pırlantanın *kömür* ile karşılaştırılmasında da görülür. Ancak benzer şeyler karşılaştırılabilir: Bir bütün olarak kömür bir bütün olarak pırlantalardan yalnız daha faydalı değil, daha değerlidir de."

Ama iktisatçılar ne derse desin –başka konularda olduğu gibi bu konuda da tartışmaları bitmez– ve bir zaman için hangi teori kazanırsa kazansın, kapitalistler kendileri neden ötürü olursa olsun, bir nesnenin stokunu denetleyebildikleri zaman o nesnenin fiyatını da denetleyebildiklerini biliyorlardı. Bir metanın değeri üretilmesi daha az zaman aldığı için ya da niceliği yükseldiği ve dolayısıyla marjinal faydası azaldığı için düşebilir, ama stoku elde tutmanın fiyatı ayarlama kudretini de sağladığı konusunda hiçbir şüpheye yer yoktu. Fiyat ayarlama kudreti kârları da etkiliyordu.

5000 meta her biri 10 dolar maliyetle üretilip tanesi 11 dolardan satılırsa 5000 dolar toplam kâr bırakır; yani, yatırılan sermayenin yüzde onu. Sadece 4000 meta üretilir, maliyet de 10.50 dolara çıkarsa ama fiyat da 12.50 dolara yükseltilirse, toplam kâr 8.000 dolar, ya da yüzde on dokuz olur. Şu halde stoku denetleyen şirket bunu en yüksek kârı getirecek şekilde düzenleyecektir. Kârı yükseltme imkânı yoksa, daha düşük fiyatla daha geniş bir talebi karşılamaya zahmet etmeyecektir. Büyük çapta üretim ekonomisi 7 dolardan 100.000 tane çıkarma imkânı verebilir, pazar da bunları tanesi 8 dolardan emebilir. Ama bunun kârı sadece yüzde on dörttür.

Onaltıncı yüzyıldaki Hollandalı tüccarların fiyatı yüksek tutmak için baharat üretimini nasıl kıstığını hatırlarsınız. O eski tekeller parçalanmıştı, ama modern dünyada mal çıktısı fazla büyüyüp fiyatların iyi kâr bırakmayacak kadar düşmesi tehlikesi belirince yeni ve çok daha güçlü tekeller kurulduğunu görüyoruz.

İngiltere'nin imalâtçıları Endüstri Devrimi ile yaptıkları erken çıkışın avantajlarını iyi kullanmışlardı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin sorunu mamul malların nereye satılacağından çok bilinen bütün dünyadan gelen siparişleri karşılayacak kadar hızlı bir üretimin nasıl başarılacağıydı. Ama ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde önemli bir değişiklik oldu. İngiltere'nin salık verdiği serbest ticaret politikası Amerika'da hiç tutmamıştı. Biliyorsunuz, ülke bağımsızlığını kazanalı beri gümrük vardı burada. İç Savaş'tan sonra Birleşik Devletler'de gümrükler daha da yükseltildi. Rusya'da genel bir gümrük yasası 1877'de uygulamaya konuldu; Almanya 1879, Fransa 1881'de gümrük uygulamaya başladılar. O zaman İngiliz imalâtçılarının serbest alan bulması güçleşti – mallarının gümrük duvarlarından atlaması gerekiyordu. İngiltere'nin en iyi müşterileri de artık onun mallarına ihtiyaç duymuyorlardı – kendi mallarını yapabiliyor, kendi işlerini görebiliyorlardı. Gümrük duvarlarının ardında "çocuk" endüstriler gelişip hızla "dev" endüstri oluveriyordu.

Mecaz değil, gerçekten 1870 sonrası Birleşik Devletler'de "tröstler", Almanya'da "karteller" dönemidir. Tekelleşme rekabetin yerini aldı. Büyükler küçükleri iş dünyasından attılar. Küçükler ya Büyük İş Dünyası tarafından ezildi ya da ona katıldı. Her yerde büyüme, karışım, yoğunlaşma vardı – dev endüstriler tekelleşmeye yöneldiler.

Tekelleşmenin giderek rekabetin yerini alması dıştan bir baskı sonucu değildi, rekabetin kendi gelişmesinin sonucuydu. Tekelleşme rekabetin içinde doğdu; bu da, her sistem, olay vb. nesnenin, kendi dönüşümünü kendi içinde taşıdığı ilkesinin doğruluğunu bir daha kanıtlar. Tekelleşme dıştan gelip rekabeti fetheden bir saldırgan değildir. Rekabetin kendi doğal sonucudur.

Amerikan İç Savaşı'nı izleyen dönemde iletişim ve ula-

şım araçlarındaki devrimin hikâyesini bilirsiniz. Daha çok, daha iyi demiryolları yapıldı, nehirlerde, okyanuslarda daha büyük, daha gelişkin buharlı gemiler dolaştı; telgraf geliştirilerek kullanımı yaygınlaştı. Hızlı, düzenli, ucuz iletişim ve ulaşım araçlarıyla üretim zorunluluklarını bir araya getirmek ve bir yörede toplamak hem mümkün hem de daha ekonomik oldu; muazzam teknolojik ilerlemenin, yığınla daha verimli makine patenti alınmasının sonucunda büyük çapta üretime ve daha büyük çapta iş bölümüne geçmek imkânı doğdu. Bir yandan üretimi artırıp bir yandan da birim başına maliyeti düşüren büyük çapta üretimin koşulları artık olgunlaşmıştı. Artık *birleşme*'nin savaş alanına atılıp zaferi de kazanması mümkündü.

Mümkün olan gerçek de oldu.

İş, savaştır. İçindekilere sorunu. Kavganın bir kuralı da büyüğün küçüğü pataklamasıdır. İş hayatında bu bir daha ispatlandı. İki şirket belli bir iş için yarışıyor. Şirketin biri fiyatları indirerek ötekine bir darbe vurur. Öteki şirket fiyatı biraz daha düşürerek darbeyi geri gönderir. Bu böyle devam eder. Yumruklar düşürülmüş fiyatlar biçiminde gider gelir. Çok geçmeden fiyatlar maliyetlerin altına düşmüştür. Yarışı kim kazanacaktır? Belli ki en düşük maliyetle üretebilen firma avantajlı durumdadır. Yine belli ki, üretimin çapı ne kadar genişse üretimin maliyeti de o kadar düşük olacaktır. Yani daha büyük olan başlangıçtan avantajlıdır. Ama önemli olan dayanma takatıdır. Bu kavgada dayanma takatının ölçüsü de, kimin ne kadar dayanabileceğini belirleyen sermaye yedeğidir. Daha fazla sermayesi olan firma, bu kavgada iri yarı adamdır... Fiyat düşmesi onun orasını burasını bereler ama daha ufak tefek adamı bayıltır; çok geçmeden, yarışı terk eder. Marx belki hayatında boks maçına gitmemişti, ama işadamlarının bu sürekli dövüşünde ring kenarında bir koltuğu vardı. Olayı şöyle anlatır: "Rekabet savaşında meta-

lar ucuzlatılarak dövüşülür. Metaların ucuzluğu... emeğin üretkenliğine, bu ise üretimin çapına bağlıdır. Onun için büyük sermaye küçük sermayeyi döver... Rekabet... her zaman çok sayıda küçük kapitalistin yenilgisiyle sonuçlanır, bunlar kısmen sermayelerini fatihlerin güdümüne kaptırır, kısmen de silinirler."

Bu son cümle normal boks maçlarıyla iş dünyasındaki kavgalar arasında bir fark olduğunu gösterir. Birincisinde yenilen "knock-out" olur ve kazanan yeni ve daha kazançlı fetihler arayarak ringden ayrılır. İkincide kazanan yine aynı şeyi yapar – ama çok zaman, ringden ayrılmadan önce bir yamyam davranışı gösterir. Yenileni yutar ve eskisinden büyük, her gelene hazır iner oradan.

Büyüdükçe yenilmesi güçleşir. Başka dövüşçüler de dener – kaybederler.

Büyük adam bir şampiyon olur. Kimse karşısında dayanamaz – hiç değilse bir süre.

Serbest ticaretten tröstler oluştu. Bazen kavga dürüstçe geçiyordu. Çoğu zaman hileliydi kavga (belden aşağı yumrukları gelişimi boyunca iyi öğrenen iş dünyası açısından bile). Ama ister dürüst olsun, ister hileli, zorluydu kavga. İş sahipleri kaybedince çok zaman mahvoluyorlardı; kavgaya yeniden giremiyorlardı; bazen deliriyor, bazen intihar ediyorlardı.

Ama konu üzerinde yetkili biri, en büyük tröst-kurucusunun oğlu, John Dr. Rockfeller Jr. sonucun maliyetine değdiği kanısındaydı. Brown Üniversitesi öğrencilerine tröstler konusunda yaptığı bir konuşmada şöyle demişti: "Amerika'nın Güzellik Gülü ancak çevresindeki güller tomurcukken koparılarak bu güzel görünüş ve kokuyu kazanır."

Tröst alanında ilk "Amerika Güzeli" petroldeydi. 1904'e kadar Standard Oil Company ülkedeki rafine edilmiş aydınlatma gazının yüzde seksen dördünden fazlasını denetliyor-

du. Petrolde olan çelik, şeker, viski, kömür ve öteki ürünlerde de oluyordu. Her yerde kurulan tröstler rekabet kaosunun içinden tekelci bir düzen çıkarmaya çalışıyorlardı.

Bunlar dev şirketlerdi. Ama etkiliydiler. Güçlüydüler. Böyle oldukları için üretim, pazarlama ve yönetimde sağladıkları ekonomiyle maliyetleri indirebiliyorlardı. İsraflı rekabeti yok etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Çıktıyı ve fiyatları ayarlayabilmek için meta üretimi üzerinde denetim kurmaya çalışıyorlardı. Ya birinden birini, ya da ikisini birden yapıyorlardı – bu da daha çok kâr getiriyordu. Tröst hareketini inceleyenlere göre büyük kârlardı ilgilendikleri: "Bir tröst herhangi bir metanın üretim ya da dağıtımında fiyatı kendi lehine ayarlayabilecek şekilde metanın stokunu yeterince denetleyebilen bir endüstriyel örgütlenme biçimidir."

Tröst, "fiyatı kendi lehine ayarlamayı" başarabiliyordu. Öteki büyük çaplı örgütler de öyleydiler. Tröst, Amerikan işiydi. Kombineler, karteller ve başkaları da Amerika'da ya da başka yerlerde yaygınlaştı. Kartel en çok Almanya'da vardı. "Kartel terimi, aynı iş alanında çalışan teşebbüs sahiplerinin, hukukî bağımsızlıklarını muhafaza etmekle birlikte, pazarda tekelci bir etki ve nüfuz sağlamak amacıyla birleşmelerinden doğan, kontratlı anlaşmaya dayanan bir dernektir." (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi'nden.)

Bu demektir ki birkaç büyük üretici, fiyat indirerek sonuna kadar savaşı sürdürmek ve sonra tek şirket haline gelmektense, ayrı örgütler olarak kalmakta ama birbirleriyle rekabet etmemektedirler – pazarı bölüşmek ve fiyatlar konularında anlaşmaktadırlar.

Ruhr Kömür Karteli'nin özgül durumu bunun nasıl yapıldığını gösteriyor: "Merkezî bir satış birliği kuruldu... bunun hisselerini de ayrı ayrı şirketler satın aldı. Bu birlik kömür satışının tek acentesiydi. Ayrı ayrı kömür kumpanyaların-

dan istatistikler almıştı. Tek fiyat ve ödeme için belirli düzenlemeler yapan bir Yürütme Komitesi atadı. Maden sahipleri bütün kömürlerini ve koku Birliğe sattılar... Anlaşmaların bozulmasına karşı cezalar tespit etti ve ortak bir politika seçti. Birlik, her madene bırakılan çıktı oranını belirleyecek bir komisyon atıyordu... Asgari bir satış fiyatı tespit ediyor ve rekabet olan yörelerde bu fiyatla, rekabet olmayan yörelerde ise talebe ve eldeki çıktıya göre bunun üstünde veya altında bir fiyata satıyorlardı."

İngiltere'de rekabet eden gruplar arasında kendi aralarındaki rekabeti yok edecek dernekler kurma eğilimi vardı. Bırakalım Tröstler Komitesine ifade veren çeşitli tanıklar anlatsın hikâyeyi:

"Birliğimiz ticareti düzenleme ve gerekirse rekabeti önleme amacıyla kurulmuştu...

"Birliğimiz fiyatlarda anlaşmak amacıyla kurulmuş ve birlik kurulmadan önce alıp yürüyen, firmalardan çoğunun kârını çok azaltan veya yok eden fiyat indirimlerini önlemiştir...

"Rekabet o kadar şiddetliydi ki... kimse ticaretten bir şey kazanamıyordu. İmalâtçılar gerektiğinden fazla üretiyor ve sadece birbirini gırtlaklamaya çalışıyorlardı."

Tanıkları dinledikten sonra komite şu önemli karara vardı: "Öyle anlaşılıyor ki zamanımızda (1919) Birleşik Krallık'ta her önemli endüstri dalında Ticaret Birlikleri ve Kombineler kurmak ve bu yoldan rekabeti kısıtlayarak fiyatları denetlemek eğilimi giderek şiddetlenmektedir."

Şu cümlecik anlatıyor hikâyeyi: "Rekabeti kısıtlayarak fiyatları denetlemek." Bu pratik geleneksel klasik ekonomi teorisinden epey uzaktı – meta üretici ve satıcılarının arasındaki rekabetin fiyatları üretim maliyeti düzeyinde tutacağı (akla yakın bir kâr da bırakacağı); her birey kendi öz çıkarını düşününce, bir nesne stokunun doğru fiyatla kendini talebe uyduracağı teorisi.

Tekel gelişince arz ve talep birbiriyle denkleşmedi – birbirine uyduruldu; tekel gelişince, fiyatlar serbest pazarda rekabetle oluşmadılar – pazar artık serbest değil, fiyatlar ise sabitti.

Endüstriye gelen tekelin yanısıra en az onun kadar önemli bir tekel daha çıktı – bankacılık tekeli. Marx bunu önceden görmüştü: "Büyük çaplı kapitalist üretimle yepyeni bir güç ortaya çıkar – kredi sistemi. Bu, sadece kendisi rekabet savaşında yeni ve güçlü bir silâh olmakla kalmaz. Ayrıca, görünmez ipliklerle, toplum yüzeyinde irili ufaklı parçalarla yayılmış boş gezen paraları, tek tek, ya da birleşik kapitalistlerin eline çeker. Sermayelerin merkezîleşmesinin özgül makinesidir."

Endüstri büyük ölçüde krediyle işliyordu, kredi sistemini denetim altında tutan maliyeciler onun için iktidar koltuğundaydılar. Tekelci olan, olmayan irili ufaklı endüstriciler, işlerini genişletmek için paraya ihtiyaç duyduklarında süklüm püklüm bankacının karşısına çıkmak zorundaydılar. Bir grup insan bir iş kurmaya ve para bulmak için hisse satmaya karar verdiklerinde başlıca işlevleri hisse senedi dolaştırmak haline gelen bankerlerin karşısına çıkıp boyun büküyorlardı. Her yerde paraya ihtiyaç vardı ve ulusun parası bankerlerin mahzenlerinde bulunuyordu – ya da yalnız onların erişebildikleri yerlerde.

Bankerlerin nüfuzu denetleyebildikleri para kadar büyüktü. Her endüstriyel ülkede bir de Para Tröstü oluştu. Endüstride tekelleşme çağı aynı zamanda bankacılıkta tekelleşme çağıydı. Bunun 1911'e kadar kesinlikle doğru olduğu o sıralar New Jersey Valisi olan Woodrow Wilson'un şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Bu ülkedeki büyük tekel para tekelidir. Bu varoldukça eski çeşitliliğimiz, özgürlüğümüz ve bireysel gelişme enerjimiz söz konusu olamaz. Büyük endüstriyel bir ülke kredi sistemi tarafından denetlenir. Bizim kre-

di sistemimiz merkezîdir. Dolayısıyla ulusun büyümesi ve bütün etkinliklerimiz birkaç insanın elindedir."

Çoğu zaman bu "birkaç insan", maliyeciler, endüstriyel tekellerin de başı olan adamlardı. Bunlar "geçmeli yönetmenler" idi, yani, bankacılık dünyasının önemli kişileri "çıkar"ları olan, yani bankalarının büyük yatırımları olan büyük tröstler ve dev korporasyonların yönetim kurullarındaydılar.

Ama bu kadar sıkı bağıntılı olmaları da zorunlu değildi. Bankerlerin kesenin ağzını açıp kapamaları yetiyordu: bu onlara endüstriyel firmaların politikasını çizme kudretini kazandırıyordu. 1901'de "Dört Büyük" Berlin bankasından birinin bir Alman Çimento Birliğinin yönetim kuruluna gönderdiği mektupta ayan beyan görülür: "Öğrendiğimize göre... şirketinizin bundan sonraki genel kurul toplantısında karışıklıklar yaratacak tedbirler alınabilir. Bu nedenle size verdiğimiz krediyi çekmek zorunda olduğumuzu üzülerek bildiririz. Söz konusu genel kurul toplantısı bizim kabul edemeyeceğimiz kararlar vermez ve bu konuda gelecek için uygun garantiler alırsak, size yeni krediler açma konusunu görüşmeye bir itirazımız olamaz."

Bankacılar büyük bir şirkete bunları söyleyebiliyorlarsa, endüstri dünyasının ufak tefek firmaları üzerinde nasıl bir egemenlik kurabileceklerini –ve kurduklarını– kolayca tahmin edebilirsiniz.

Anayasa Mahkemesi Yargıcı Louis D. Brandeis 1912'de yazdığı *Başkalarının Parası* adlı kitabında durumu çok iyi anlatır: "Malî oligarşimizde egemen öğe yatırımcı bankerdir. Birleşmiş bankalar, tröst şirketler ve sigorta şirketleri onun araçlarıdır. Denetlenen demiryolları, kamu hizmetleri ve endüstriyel korporasyonlar uyruklarıdır. Aslında aracı oldukları halde bu bankerler Amerika'nın iş dünyasının efendisi durumuna geçmişlerdir; öyle ki onlar katılmadan

ya da onaylamadan hemen hemen hiçbir önemli iş başarılamaz. Bu bankerler, şüphesiz, büyük servet sahibi yetenekli insanlardır; ama işi denetlemelerinde en güçlü etmen olağanüstü yetenek ya da muazzam servete sahip olmak değildir. Kudretlerinin anahtarı Birleşmedir – yoğun ve kapsamlı merkezîleşme."

Şu halde, 1870'ten sonra eski tip kapitalizm yeni tip kapitalizm oldu; serbest rekabet kapitalizmi tekelci kapitalizm oldu. Bu, muazzam önemi olan bir değişimdi.

Büyük çapta tekelci endüstri eskisinden daha büyük bir hızla üretici güçleri geliştirdi. Endüstricilerin mal üretme gücü yurttaşlarının bu malları tüketme gücünden çok daha hızlı ilerledi. (Bu, tabiî, *kâr bırakarak* tüketim anlamına gelir – yoksa insanlar her zaman daha fazla mal tüketebilir ama, her zaman gerekli ödemeyi yapamazlar.)

Tekelciler yurt içinde arzı talebe uydurabilecek durumdaydılar ve bunu yapıyorlardı. Akla yakın bir iş tutumuydu bu, iyi de kâr getiriyordu. Ama üretim kuruluşları uzun süre boş duruyordu ve böyle koşullar da her zaman endüstri patronlarının içini sıkar. Sadece yurt içinde satmaya yeterli mal yapmak az geliyordu. Kuruluşlarını her zaman kullanmak, mümkün olduğu kadar fazla mal çıkarmak istiyorlardı. Bu, yurt dışında da mal satmaları gerektiği anlamına gelirdi. Fazla mamullerini emecek dış pazarlar bulmalıydılar.

Nerede bulacaklardı? İngiltere'nin yıllarca yaptığı gibi başka zengin ülkelere mal dampingi deneyebilirlerdi. Ama o zaman, ardında rakiplerinin o ülke pazarını ele geçirdiği yüksek gümrük duvarlarına tosluyorlardı. 1885'te Fransa Başkanı olan Jules Ferry'nin şu şikâyetine bakın: "Büyük endüstrimizin eksiği... gittikçe önem kazanan eksiği, pazarlardır. Niçin? Çünkü... Almanya kendini duvarlarla sarıyor; çünkü okyanusun ötesinde Amerika Birleşik Devletleri, gümrükçü olmuştur gitgide gümrüklerini arttırmaktadır."

Almanya ve Amerika gibi ülkeler artık öteki ulusların mallarının pazarı değillerdi – kendileri dünya pazarları için rekabete çıkmışlardı. Bu, ciddî bir durumdu; büyük endüstriyel uluslarda üretim kapasitesi tüketim kapasitesini geçmişti; hepsinin elinde satmak için bir dış pazar bulmak gereken mamul maddeler fazlası vardı.

Bu pazarları nerede bulabilirlerdi?

Tek cevabı vardı bunun – koloniler.

Afrika'nın haritasını çeşitli Avrupa uluslarından hangisine ait olduğunu göstermek için çeşitli renklerde boyalı görmeye o kadar alışmışızdır ki, bunun her zaman böyle olmadığını bazen unuturuz. Yetmiş yıl kadar önce hemen hemen bütün Afrika orada oturanların malıydı. Tekelci kapitalizm çağında fazla mamuller endüstri babaları için her yerde bir sorun olmaya başladı. Sorunun çözümünü kolonilerde bulduklarında inandılar. İşte o zaman Afrika'nın haritası değişti.

Ünlü misyoner-kâşif David Livingstone Afrika'nın göbeğinde kayboldu. *New York Herald*'ın sahibi James Gordon Bennett, Henry Morton Stanley'i onu bulmaya gönderdi. Ne görev ama! Ve, mucizenin mucizesi, Stanley de bu işi başardı. Yalnız Livingstone'u bulmakla kalmadı başka yerler de keşfetti. Sonra da gezileri üstüne bir dizi konferans verdi. Dinleyicilerin ilgisini fazlasıyla uyandırdığından hiç şüpheniz olmasın. Ayrıca Manchester'in pamuklu tüccarlarıyla Birmingham'ın demir imalâtçıları kadar kimsenin ilgisini uyandırmadığından da şüpheniz olmasın. Diyordu ki: "Kongo girişinin ötesinde kırk milyon insan var. Manchester'in pamuklu dokumacıları da onları giydirmeyi bekliyor. Birmingham demirhaneleri onlar için demir aksam alacak ve o esmer göğüsleri süsleyecek incik boncuk haline gelecek kıpkızıl madenle dolu; İsa'nın rahipleri de onları, o zavallı, güneşi görmemiş putperestleri Hıristiyan ağıla sokmaya hazır."

Stanley, sıkıntılı endüstri patronlarına fazla mamullerini ne yapmak gerektiği ikileminden çıkış yolunu gösteriyordu. Koloniler – buydu cevap.

Başka ülkelerin endüstri patronları aynı soruna aynı cevabı aynı zamanda buldular. 1870'ten sonra İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya ve Almanya fazla mallara pazar olarak koloni bulma yarışına katıldılar. Amerika'nın sırası 1898'de gelecekti. O yıl Cumhuriyetçi senatör Albert J. Beveridge Boston iş önderlerinden meraklı bir gruba şunları anlatıyordu: "Amerikan fabrikaları Amerikan halkının tüketebildiğinden fazlasını üretiyor; Amerikan toprağı tüketebilenden fazlasını üretiyor. Politikamızı kader çiziyor; dünya ticareti bizim olmalıdır ve olacaktır. Ve bunu, bize annemizin (İngiltere) öğrettiği gibi elde edeceğiz. Dünyanın her yerinde Amerikan mallarının dağıtım noktaları olan ticaret üsleri kuracağız. Okyanusu ticarî filomuzla kaplayacağız. Büyüklüğümüzün ölçüsüne yakışan bir deniz gücü kuracağız. Kendilerini yöneten, bizim bayrağımızı dalgalandıran ve bizimle ticaret yapan büyük koloniler kurulacak ticarî üslerimizin çevresinde."

Koloniler fazla mallar için bir pazar olmanın dışında başka faydalı bir amaca da hizmet edebilirlerdi. Büyük çapta üretimin geniş hammadde stoklarına ihtiyacı olur. Lâstik, petrol, nitratlar, şeker, pamuk, tropikal yiyecek maddeleri, madenler – bunlar ve daha birçokları her yerde tekelci kapitalistlere gerekli olan hammaddelerdi. Endüstri patronları kendileri için çok gerekli olan bu hammaddeler konusunda başka ülkelere bağımlı olmak istemiyorlardı. Bu gerekli hammaddelerin kaynaklarına sahip olmak ya da bunları denetlemek istiyorlardı. En yeni emperyalist girişimlerden birinin, İtalya'nın Etiyopya'ya saldırısının bir nedeni 8 Ağustos 1935 tarihli *New York Times*'a göre budur:

İtalya Etiyopya'da
Pamuk Yetiştirecek.
Bu ürünün ve kahvenin şimdi yaptığı masrafı
karşılayacağına inanıyor.

ROMA, 7 Ağustos – İtalya'nın Etiyopya'da kazanç umutları Kuzey ve Güney Amerika ile ticaretini etkileyecek ürünler olan pamuk ve kahve ürünlerinin geliştirilmesine dayanıyor.

Altın, demir, platin, bakır ve başka madenler elde etmek yolundaki umutları ne olursa olsun, İtalya Doğu Afrika'da harcadığı milyarları kahve ve pamukla karşılayacağına inanıyor.

İtalya'nın yılda ortalama 740.000.000 lireti pamuk ithal etmek için genellikle ABD'ye veriliyor. Kahve masrafı ise 185 milyon liret – ikisi birden bir milyar lireti ve İtalya'nın toplam ithalâtının yüzde 13,5'ini buluyor.

Şu halde hammadde kaynaklarının denetlenmesi de emperyalizmin ikinci etmeniydi. Birincisi, hatırlıyorsunuz, fazla mamullere pazar bulmak zorunluğuydu. Uygun bir pazar arayan bir başka fazla vardı ki, emperyalizmin üçüncü ve belki de en önemli nedeni buydu. Bu, sermaye fazlasıydı.

Tekelci endüstri patronlara muazzam kârlar getirmişti. Fazladan kârlar. Sahipleri bu fazla paraları ne yapacaklarını bilemiyorlardı. İnanılır gibi değil ama, bazen kâr o derece büyük oluyordu ki tröst-kurucuları isteseler bile harcayamıyorlardı bunca parayı.

Harcamaya da çalışmadılar. Parayı biriktirdiler. Ötekiler de öyle yaptı – milyonlarca küçük tasarruf sahibi parasını bankalara, sigorta şirketlerine, yatırım kurumlarına vb. yatırmıştı. Sonuç sermayenin fazla birikimiydi.

Bu size komik gelecek. Paranın fazla gelmesi hiç olur mu? Sermayeyi faydalı bir şekilde kullanmanın yolu bulunmaz

olur muydu? Yollar, hastaneler yapılamaz, kötü konutlar yıkılıp yerine sağlığa uygun evler inşa edilemez miydi? Yurt içinde para yatıracak bin bir çeşit iş bulunmalıydı.

Vardı... Kırsal bölgelerin daha iyi yollara, işçilerin daha iyi evlere ihtiyacı vardı ve küçük işadamları genişleme isteğiyle çırpınıyorlardı – ama iktisatçılar hâlâ "fazla" sermayeden dem vuruyorlardı. Ve hiç şüphe yoktu – milyonlarca dolar (ve frank ve paund ve mark) başka ülkelere ihraç ediliyordu.

Niçin?

Çünkü sermaye "Neye ihtiyaç var?" diye sormaz. Hiç sormaz. Onun sorduğu, "Param karşılığında ne kadar fazla kazanabilirim?"dir. Bu ikinci sorunun cevabı tasarruf edilen fazla sermayenin nereye yatırılacağını belirler. Marx'ı izleyen ve Rus Devrimi'nin önderi olan Lenin 1916'da yazdığı *Emperyalizm* adlı kitabında bunu açıklar: "Belli ki kapitalizm, bugün her yerde endüstrinin çok gerisinden gelen tarımı geliştirebilseydi, kitlelerin hayat standardını yükseltebilseydi... Bir sermaye fazlasının lâfı edilemezdi... Ama o zaman kapitalizm, kapitalizm olmazdı... Kapitalizm, kapitalizm olarak kaldığı sürece sermaye hiçbir zaman kitlelerin hayat standardını yükseltmek amacıyla kullanılamayacaktır, çünkü bu kapitalistlerin kârlarının azalması demektir: Sermayeyi dışarıya, geri ülkelere ihraç ederek kârları yükseltmekte kullanacaktır. Bu geri ülkelerde sermaye kıt, toprak fiyatı görece düşük, ücretler düşük, hammaddeler de ucuz olduğu için kârlar genellikle yüksektir."

Olan buydu. Kendine çıkış yolu arayan fazla sermaye bu yolu geri ülkelerde, sömürgelerde buldu. Demiryoluna, elektrik ve gaz sistemlerine, yollara vb. ihtiyacı olan yerler, maden ve fabrika işletmesi için "tavizler" koparılabilen, doğal kaynakları zengin yerler – fazla sermaye bu koloniyal alanlarda kârlı yatırım fırsatları buldu.

Hepsi bu kadarla da kalmadı. Doğrudan doğruya yatırımdan çekilen kârların yanısıra istikraz öyle bir şekilde ayarlanıyordu ki istikraz edilen paranın büyük bir kısmı yine anayurtta kullanılıyordu. Böylece İngiltere Arjantin'e demiryolu yapımı için borç verdiğinde rayların çoğu, vagonlar vb. İngiltere'den satın alınıyordu – İngiliz imalâtçılarına kâr bırakarak. Fazla sermaye ihracı burada malların da ihracına dönüştü. Böylece hem yatırımcı, hem de imalâtçı, koloniyal bölgelerin denetlenmesi ya da ele geçirilmesi politikasında işbirliği yapmayı kendi ortak çıkarlarına uygun buldular. Bu, modern iktisadî toplumu, finans-kapital çağı diye adlandırılacak kadar belirleyen maliye ve endüstri ittifakının bir görünümüdür. Bu demektir ki maliye yani muazzam sermaye toplamları ile, bu sermayeyi kâr getiren amaçlarda kullanıma sokan endüstrinin bir arada denetlenmesi bugün dünyada egemen olan güçtür.

Mal ve sermaye piyasasında kâr arayan endüstri ve maliyenin ittifakı, emperyalizmin ana sebebini meydana getiriyordu. J.A. Hobson da, 1902'de bu konudaki öncü eserini yayımladığı zaman böyle düşünüyordu: "Emperyalizm, endüstrinin büyük denetleyicilerinin, yurt içinde satamadıkları ve kullanamadıkları malları ve sermayeyi, yabancı pazar ve yabancı yatırımlara yönelterek fazla servetlerinin aktığı kanalı genişletme çabalarıdır."

Emperyalizmin *niçin*'i budur. Endüstriyi denetleyenlerin *nasıl* "fazla servetlerinin aktığı kanalı genişlettikleri" ise herhalde sizin de bildiğiniz bir başka hikâyedir. Bunun yolu çoktu – son örnekleri İtalya'nın Etiyopya'daki "uygarlaştırma görevi" ile Japonya'nın Çin'e "nüfuz edişi"dir. Eskiden, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, özellikle de Afrika'da süreç çok daha basitti. "Hemen hemen her seferinde Afrika topraklarının Avrupa devletlerince paylaşılması ve ilhakçı kâşiflerle işbirliği yapan, ya da kendi acenteleri yoluy-

la çalışan tüccarlar veya kapitalist şirketler tarafından yürütülmüştür. Normal yol, kâşif ya da ajanın kıyıdan içerilere sokulması ve reislere ya da krallara kumaş veya içki gibi armağanlar vererek şirketlerle sözde antlaşmalar imzalamalarını sağlamaktı. Bu antlaşmalara göre imzaları bir parmak izinden ibaret olan bu Afrikalı yöneticiler birkaç yarda bez ya da birkaç şişe cin karşılığında arazilerinin bütününü şirkete vermiş oluyorlardı. Avrupalıların Orta Afrika'daki neredeyse bütün toprakları bu yoldan ele geçirilmiştir... Yirmi yılı bulmayan bir süre içinde bütün Orta Afrika, Britanya, Fransa, Almanya, Belçika, Portekiz ve İtalya arasında paylaşılıp ilhak edildi."

Bazen bu kurnaz kâşif-tacir-kapitalistler bir ülkeyi halkından çalmakla yerlilerin iyiliği için Tanrının kendilerine yüklediği bir görevi yerine getirdiklerine ciddi ciddi inanıyorlardı. İmparatorluk-kurucularının en büyüklerinden Cecil Rhodes da böyle düşünüyordu. Hiç değilse, böyle söylüyordu: "Bence bu dünyanın birinci ırkı biziz ve dünyanın ne kadar fazla yerinde yerleşsek insanlık için o kadar iyi olurdu... Tanrı varsa, bence Afrika haritasının mümkün olduğu kadar fazla kısmını Britanya kırmızısına boyamamızı isteyecektir."

Fethedilen topraklardaki yerliler genellikle bir tuhaftı. Beyaz adamın her şeyi onların kendi iyiliği için yaptığını anlamaz görünüyorlardı. Birtakım beyaz adamın –misyonerler– kendilerine anlattıkları şeylerle bir başka takım beyaz adamın –kapitalistler– kendilerine yaptıkları arasında bağlantı kuramıyor, şaşırıp kalıyorlardı. Bazen bilgisizlikleri yüzünden aklanıyorlar ve o zaman ne yazık ki kendilerine bir ders verilmesi gerekiyordu. Çok geçmeden anayurttan gelen büyük parlak gemiler limanlarına giriyordu. Bu gemiler tüfek, bomba ve makineli tüfek –uygarlık silâhları– taşıyan birliklerle dolu oluyor ve ders veriliyordu.

Hükümetin askerî gücünün yardımıyla veriliyordu bu ders. Uyruklarının "can ve mal güvenliğini korumak" için her an hazır bulunan hükümetler başka şekillerde yardım ediyorlardı. Örneğin, yönetim harcamalarını, sömürgeye hastane, okul, yol getirme masraflarını kısmak için hükümet, yerlilerin nakdî olarak ödemesi gereken vergiler koyuyordu. Ama yerlilerin parası yoktu. O zaman bir kurtuluş yolu açılıyordu – beyaz efendilerin fabrika veya madenlerinde çalışarak kazandıkları paralarla ödeyebilirlerdi vergilerini. Gerçi ücret felâket derecede düşüktü; yerliler de, madenler veya fabrikalarda çalışmaksızın beslenebilecek durumdaydılar. Ama verginin de ödenmesi gerekiyordu – yani çalışmak zorundaydılar. Çalışmayınca ne oluyordu? Fransız Batı Afrika sömürgelerinin 1935'teki koşullarını izleyen biri vergi ödememe için bir çare söylüyor: "Güney Sudan'da bir köy vergilerini ödeyememişti; yerli muhafızlar gönderildi, köyün bütün kadınlarıyla çocuklarını topladılar ve ortada bir toplama yerine koydular, kulübeleri yaktılar, erkeklere vergileri ödeyince ailelerini geri alabileceklerini söylediler."

Sömürge halklarına yapılan muameleyi genel olarak anlatmak imkânsız, çünkü zamandan zamana ve yerden yere değişiyordu. Ama vahşet geneldi – eli temiz kalmış tek emperyalist ulus yoktu. Konunun tanınmış incelemecilerinden olan Leonard Woolf şöyle yazıyordu: "Avrupa'nın ulusal toplumunda son yüzyılda nasıl açıkça belirli sınıflar oluştu, kapitalistlerle işçiler, sömürenlerle sömürülenler ortaya çıktıysa uluslararası toplumda da gene açıkça belirli sınıflar, Batı'nın emperyalist güçleri ile Afrika ve Doğu'nun tabiî halkları, biri yöneten ve sömüren, öbürü yönetilen ve sömürülen sınıflar ortaya çıktı."

Yanlış anlamayın, bir ülkenin "yönetilen ve sömürülen" durumuna geçmesi için koloni olması gerekmiyordu. Ge-

ri ülkeler doğrudan doğruya sömürgeleştirilmeseler de "nüfuz alanları"na bölünüyorlardı – örneğin, bütün belli başlı güçlerin belirli, kabul edilmiş çıkarları bulunan Çin gibi. Ya da, İngiltere ile Birleşik Devletler arasında aşağı yukarı paylaşılmış durumda olan Latin Amerika gibi. Bu iki ülke Güney Amerika Cumhuriyetlerini doğrudan doğruya işgal etmeksizin sermaye ile donatmaya her zaman hazırdı ve sermaye, antlaşma veya resmî ayrıcalıklar yoluyla para koparmak için bir kamçı gibi kullanılıyordu. Böyle durumlarda iddiayı, ayrıcalığı ya da ticaret tekelini destekleyecek kruvazör, uçak ve taburların hazır bulunduğu da herkesçe açık açık biliniyordu.

Hükümetlerin, mal ve sermayelerine pazar arayan imalâtçı ve bankerlerin yardımına koşması bir rastlantı değildi. 1912'de Britanya politikasını gözlemleyen biri bunu kaçınılmaz bulmuştu: "Britanya ticareti şu anda, 1921 sonbaharında, büyük birleşik şirketlerin ezici denetimi altındadır; bunları yöneten büyük banka ve para tröstlerinin gücü... o kadar muazzamdır ki her durumda ticareti yürürlüğe koyan kaldıraçların denetimi onların elindedir. Dahası, bunların bugün Hükümet'e öğüt vermekteki nüfuzu o kadar genişlemiştir ki... (bugün artık paralı sınıfların meydana getirdiği) hükümet para ticaret tröstlerinin öğüdü dışında hiçbir şey yapamaz."

Bu, İngiltere'dir. Birleşik Devletler'de Başkan Taft'a göre adaletin yolu düz olmasına düzdü ama dar değildi – bu yolda "kapitalistlerimiz" lehine müdahaleler için de yeterince yer vardı: "Dış politikamız adaletin düz yolundan bir kıl payı ayrılmamalıdır ama mallarımız ve kapitalistlerimiz için kârlı yatırım fırsatları sağlamak üzere etkin müdahalelere de yer bulunması iyi olur."

"Kapitalistlerimiz" lehinde müdahaleler yoluna bir kere girilince hükümetler uzun bir yolculuğa çıkmış oldular.

Sermaye, Trapezde Uçan Adam gibi, "havada büyük bir kolaylıkla uçar" ama güvenliğini sağlamak bayağı güç bir iştir. General Smedley D. Butler'a bu iş verilmişti. İşi oldukça pitoresk bir biçimde anlatır – hem adalet yolunda yürüyüp hem de Büyük İşadamları lehine müdahalede bulunabileceği konusunda Başkan Taft'la aynı fikirde değildir:

"Ülkemizin en çevik askerî gücünün, Deniz Piyadesi'nin bir üyesi olarak otuz üç yıl dört ay süre ile etkin hizmet gördüm. Teğmenlikten tümgeneralliğe kadar bütün rütbelerden geçtim. Ve bu dönem boyunca zamanımın çoğunu Büyük İşadamları için, Wall Street için, bankerler için bir çeşit kuvvetli adam olarak geçirdim...

"Böylece Meksika'nın ve özellikle Tampiko'nun 1914'te Amerikan petrol çıkarlarına uydurulmasına çalıştım. Haiti ve Küba'nın National City Bank'daki bizim arkadaşlar için güzel bir gelir toplama yeri olmasına katkım oldu... Nikaragua'nın 1909-1912 arasında Brown Kardeşler uluslararası bankası için temizlenmesine çalıştım. Dominik Cumhuriyeti'ne 1916'da Amerikan şeker çıkarları için ışık götürdüm. 1903'te Honduras'ı Amerikan meyve şirketleri için 'düzelttim.' 1927'de Çin'de Standart Oil'in tedirgin edilmeden çalışmasının sağlanmasına yardımcı oldum.

"Bütün bu yıllarda bayağı itibardaydım. Madalyalar, terfiler birbirini kovaladı. Şimdi o günleri düşününce, Al Capone'a da birkaç faydalı öğüt verebilirdim diyorum. Onun yapabileceği en iyi iş, çeteciliğini üç şehir bölgesinde yürütmekti: Biz Deniz Piyadeleri üç *kıtada* çalışıyorduk."

Tümgeneral Butler'ın yaşantısından, ondokuzuncu yüzyıl sonunda başlayan emperyalizmin bugün hâlâ yaşadığını anlıyoruz. Devam ediyor – yoğunlaşarak. Bunun niçin böyle olduğunu anlamak güç değil. Endüstride tekel azalmıyor. Büyüyor. Ve gördüğümüz gibi, emperyalizm de onunla birlikte büyüyor.

İki uzmanın yazdığı, konuya ışık tutan *Modern Korporasyon ve Özel Mülkiyet* adlı bir incelemede Amerika'nın bugünkü modern dev korporasyonlarının büyüklüğü, serveti ve denetimi üzerine bazı şaşırtıcı sayılar ve olgular görüyoruz. Birleşik Devletler'de 300.000 bankacı olmayan korporasyon vardır. Ama bunların 200 kadarı korporasyonlarda toplanan servetin yarısını denetler! Bu 200'ün on beşi de bir milyarın üstünde servete sahiptir. Bir tanesi olan Amerikan Telefon ve Telgraf Şirketi (ITT) ise ülkedeki eyaletlerden yirmi birinin sınırları içinde bulunan servetten fazlasını denetlemektedir."

Ama tekelin geri kalanları ne dereceye kadar yönettiğini anlamanın belki de en iyi yolu yukarıda sözü edilen incelemeyi izleyerek Amerikalıların günlük yaşayışlarında bu 200 en büyük korporasyondan nasıl etkilendiğini gözlemektir. "Bu büyük şirketler Amerikan endüstrisinin temellerini meydana getirir. Birey hemen her an onlarla temas etmek durumundadır... Durmadan hizmetlerini kabul eder. Bir yere gidecek olsa büyük demiryolu sistemlerinden birinde yolculuk etmelidir. Kendisini çeken lokomotif herhalde, Amerikan Lokomotif Şirketi ya da Baldwin Lokomotif imalâtı tarafından yapılmıştır; bindiği vagonu ya Amerikan Vagon şirketi ya da onun yan kuruluşlarından biri imal etmiştir... Rayları yapanlar mutlaka listedeki on bir çelik şirketinden biridir; kömür de, demiryolu şirketinin kendi mülkiyetindeki bir kömür ocağından gelmiyorsa, dört kömür şirketinden birine ait olmalıdır. Belki de otomobille gider birey – Ford, General Motors, Studebaker veya Chrysler şirketlerinden birinin yaptığı otomobille, Firestone, Goodrich, Goodyear ya da Birleşik Devletler Lastik Şirketi'nin verdiği lastikler üstünde...

"Öte yandan belki de birey evinde, nisbeten yalnız ve çevreden kopuk oturmaktadır. En büyük iki yüz şirket ne an-

lam taşır onun için, bu durumda? Elektrik ve gaz mutlaka bu kamu hizmeti şirketlerinden biri tarafından sağlanmaktadır. Mutfak aletlerinin alüminyumu Amerikan Alüminyum Şirketi'nden gelir. Buzdolabı ya General Motors Şirketi'nindir, ya da iki büyük elektrikli araçlar şirketi olan General Elektrik veya Westinghouse Elektrik'in. Tesisat büyük bir ihtimalle Crane Kumpanyası'ndandır. Bakkaliyesinin hiç olmazsa bir kısmını Büyük Atlantik ve Pasifik Çay Şirketi'nden alır... ilâçlarının bazılarını da dolaylı veya dolaysız olarak Birleşik İlâç Şirketi'nden sağlar. Bakkaliyelerin konduğu konserve kutuları pekâlâ Amerikan Kutulama Şirketi'nin malı olabilir; şekeri başlıca şirketlerin birinde rafine edilmiştir, etini Swift Armour veya Wilson hazırlamıştır, krakerlerini Ulusal Bisküvi Kumpanyası hazırlamıştır..."

Radyoda eğence arıyorsa mutlaka Amerika Radyo Korporasyonu'ndan ruhsatlı bir radyo satın almıştır. Sinemaya gitse Paramount, Fox, ya da Warner Kardeşler prodüksiyonu (Eastman Kodak filmine çekilmiş) bir filmi, yine bu prodüktör gruplardan birinin denetlediği sinemalardan birinde görür. Çekici sigara reklamlarından hangisine kapılırsa kapılsın, "dört büyük tütün şirketinden birinin çıkardığı sürüyle markalardan birini içecek ve büyük bir ihtimalle sigarasını köşebaşındaki Birleşik Sigara dükkânından alacaktır."

İşte görüyorsunuz, her yerde ve herhangi bir yerde – tekel. Aynı hikâye dünyanın öteki büyük endüstriyel ulusları için de geçerli. Peki şimdi bu, kendi ulusal pazarlarını denetleyen çeşitli devler, uluslararası pazarda karşılaşınca ne olur? Kıyamet kopar! Rekabet – uzun, zorlu, keskin. Sonra da – uluslararası bir temel üzerinde yükselen anlaşmalar, birleşmeler, karteller. Tekelci "kapitalistlerin dünyayı paylaşması, kişisel kötülüklerinden ötürü değil de erişilen yüksek yoğunlaşma derecesi yüzünden, daha çok kâr etmek için bu yöntemi seçmelerine yol açar. Ve dünyayı 'sermayeye gö-

re', 'kudrete göre' paylaşırlar... Ama kudret, ekonomik ve politik gelişme derecesine göre değişir." (Lenin)

Uluslararası birleşik şirketler dünya pazarını paylaşınca rekabet sona erecek ve kalıcı bir barış dönemi başlayacak sanılabilir. Ama böyle bir şey olmaz, çünkü güç ilişkileri durmadan değişmektedir. Bazı şirketler çökerken ötekiler büyür ve güçlenir. Böylece bir an için doğru olan, bir başka anda eğri görülür. Güçlenen grup hoşnutsuzdur; daha büyük bir pay için mücadele başlar. Bu da çok kez, savaşa yol açar.

Kolonilerin politik denetimi için de aynı şey geçerlidir. Yetmiş yıl önce henüz bir yere bağlanmayan birçok "serbest" bölge vardı. Bugün artık yok. Yeniden paylaşım olacaksa, sömürgesi olmayanlar istedikleri yerleri sömürgesi olanlardan zorla almak durumundadır. Almanya, İtalya ve Japonya bugün sömürge istiyorlar. İtalya ile Japonya erişebildiklerini gasp ediyorlar. Almanya silâhlanıyor – gelecekteki kapma yarışı için. Emperyalizm savaşa yol açıyor.

Ama savaş kalıcı bir çözüm getirmiyor. Masa başında pazarlıkla çözülemeyen düşmanlıklar ortadan kalkmıyor çünkü pazarlık, patlayıcı maddelerin, zehirli gazın, yaralı insanlar ve parça parça cesetlerin tartışmaları ile yapılıyor. Hayır. Tekelci kapitalizmin mal ve sermaye fazlasına çıkış yolu bulma zorunluğu hep var, bu sürdükçe düşmanlıklar da sürecek. Pazar avı devam edecek.

Baş emperyalistlerden Cecil Rhodes bunu açıkça görüyordu. Yeni pazar elde etme içine işlemişti; yeni bölgelerin ilhakı kanına sinmişti. Bu emperyalist dürtü bir arkadaşına söylediği sözlerle çok iyi görülür: "Dünya neredeyse tamamen parsellendi, geri kalanı da bölünüyor, zaptediliyor, kolonileştiriliyor. İnsan, geceleri gördüğü yıldızları, erişemeyeceğimiz o yüce dünyaları düşünüyor. Elimden gelse gezegenleri de zaptederdim: bunu sık sık düşünüyorum. Onları öy-

le açık seçik, hem de o kadar uzakta görmek beni hüzünlendiriyor."

Rhodes erken öldü. Çok yazık! Çünkü Yeni Meksika çölündeki bir laboratuvarda Profesör R.H. Goddard aya gidecek bir roket üzerinde deneyler yapıyor. Wales'in dağlık bir yöresinde Britanya Gezegenlerarası Derneği gezegenlere erişebilecek bir roketi geliştirmeye çalışıyor. Ah; bir yaşasaydı Rhodes!

Ama, ruhu her zamankinden daha güçlü yaşamaya devam ediyor. Aydaki ilk uzay gemisinin ilk yolcusunu selâmladığında, o yolcu ev sahibinin kulağına herhalde şöyle fısıldayacak: "Eski kanalları onarıp yenilerini açmak için ödünç para ister misin? Bak, bas şuraya imzanı, bizim banka işin gerisini güzelce ayarlar... Tamam... Teşekkür ederiz."

20

En Zayıf Halka

"Bu krizlerde yalnız varolan ürünlerin değil, daha önce yaratılagelmiş üretici güçlerin de büyük bir kısmı dönem dönem yok olur. Bu krizlerde, daha önceki bütün çağlarda akıldışı görünecek bir salgın yayılır –fazla– üretim salgını. Toplum kendini birdenbire geçici bir barbarlık anında bulur. Sanki bir kıtlık, evrensel bir yıkıcı... savaş bütün geçim ve beslenme araçları stokunu kurutmuştur; endüstri ve ticaret yok olmuş gibidir; peki, niçin? Çünkü çok fazla uygarlık, çok fazla beslenme aracı, çok fazla endüstri, çok fazla ticaret vardır."

Hayır, bu dün yazılmadı.

Neredeyse yüzyıl önce, 1848'de Marx ile Engels'in yazdıkları Komünist Manifesto'dadır. Çok cüretli bir kehanet sayılmazdı – o dönemde, birkaç yılda bir kapitalist toplumun başına gelen bir şeyi anlatıyordu. 1929'da on yaşından yukarı olanlar bunun böyle olmakta devam ettiğini bilirler. Alıntı bildik geliyor çünkü dünyanın gördüğü en büyük ekonomik krizi yaşıyoruz.

Tarihin bütün dönemlerinde krizler olmuştur. Ama kapitalizmden önce olanlarla sonra olanlar arasında önemli bir

ayrım vardır. Onsekizinci yüzyıldan önce en olağan buhran tipi kötü üründen, savaştan ya da buna benzer anormal bir olaydan doğardı; böyle buhranlarla yiyecek ve başka ihtiyaç maddeleri darlığı baş gösterir ve fiyatlar yükselirdi. Ama bildiğimiz buhranlar, kapitalist sistemin kuruluşuyla ortaya çıkan anormal olaylardan ileri gelmezler – ekonomik sistemimizin zorunlu parçasıdırlar; bu buhranlar kıtlıktan değil, bolluktan doğar; bu buhranlarda fiyatlar yükselmez, düşer.

Kriz ve bunalımların öteki özelliklerini bilirsiniz – hem emek hem de sermaye için işsizlik, kârlarda düşme, hem üretim hem ticarette, endüstriyel etkinlikte genel bir yavaşlama. Bollukta yokluk paradoksu her yerde göze çarpar.

Hammadde mi eksiktir? Hiç bile. Pamuk üreticileri pamuklarını satmaya uğraşırlar. Sermaye eksikliği mi vardır? Hiç bile. Fabrika sahipleri sessiz fabrikalarında tezgâhların yeniden çalışmaya başladığını görmek için can atarlar. Emek darlığı mı vardır? Hiç bile. İşsiz tekstil işçileri alamadıkları pamukluyu yapmak için fabrikalara dönmeye fazlasıyla isteklidirler.

Hayır. Hammadde, sermaye ve emek, üretim için gerekli her şey hazırdır, ama üretim yine de olamaz. Niçin?

Ekonomistler verilecek cevap konusunda anlaşamazlar.

Ama bir olgu üzerinde anlaşırlar. Zaten bu olguyu başlangıçta kavramazsanız, krizlerin nedeni sizin için kapalı bir kitap olmaya mahkûmdur.

Bu çok önemli olgu sadece şudur: Kapitalist toplumda metalar kullanım için değil, mübadele için üretilir – kârla değiş tokuş edilmek üzere. Toplumumuzda madenlerin topraktan çıkarılması, ürünlerin biçilmesi, insanlara iş verilmesi, endüstri çarklarının işlemeye başlaması, malların alınıp satılması, ancak üretim araçları sahiplerinin –kapitalist sınıfın– kâr etme fırsatını görmeleriyle mümkün olur. Walter Lippmann *Herald Tribune*'deki sütunda 13 Temmuz 1934'te

bunu açıkça dile getiriyordu: "Büyük küçük bütün kapitalistler kâr etmek amacıyla yatırım yapmaya başlamadıkça, bu koşullarda durumun düzelmesi beklenemez. Madalya almak için yatırım yapmaz kapitalistler. Yurtseverlik adına veya kamuya hizmet olsun diye de kıllarını kıpırdatmazlar. Para kazanma fırsatını görürlerse işe girişirler. Bu, kapitalist sistemdir. Bu sistem böyle çalışır."

Profesör F.A. Von Hayek'e göre Mr. Lippmann haklıdır: "Modern mübadele ekonomisinde müteşebbis bile bir talebe cevap vermek için değil –bu deyim bazen kullanıldığı halde– bir kârlılık hesabına göre üretim yapar."

Profesör Hayek hayatta olan başlıca iktisatçılardan biridir. Topluma işçi sınıfı açısından bakan iktisatçılarla hiçbir ortak yanı yoktur. Ama çarkları döndürenin kâr amacı olduğu konusunda Friedrich Engels ile aynı görüşte olduğunu görüyoruz. İşte Engels'in 1865'te yazdığı bir mektubun bir kısmı: "Üretim çok az... Ama *niye* üretim az? Üretim sınırlarına varıldığı için değil... Hayır, üretimin sınırlarını aç karınlar sayısı değil, satın alabilen ve ödeyebilen kese sayısı belirlediği için böyle. Parasız mideler, *kâr için* istihdam edilemeyen, dolayısıyla da satın alamayan emek, böylece ölüme terk edilir."

En ilginç Amerikan iktisatçılarından olan Thorstein Veblen'de aynı doğrunun o ünlü acı üslûpla dile geldiğini görürüz: "Doğa ekonomisinde işadamının yeri mal üretmek değil, para yapmaktır... iş alanında en büyük başarı hiç karşılığında bir şey kazanabilmektir... başlıca amacı kârlı satış, ya da kârlı satışla aynı anlama gelen kârlı alış olmayan hiçbir müteşebbis yoktur... işin kârı endüstri ürününden çıkar; endüstri de, iş kârına göre denetlenir, hızlandırılır ve yavaşlatılır."

Kapitalizmde malların kullanım için değil kâr için üretildiğinin bir kanıtı daha: Bu alıntı *Ekonomik Devreler* ki-

tabından; "iş ekonomisinin egemen olduğu yerde, koşullar üretimi yönetenlere para kârı vaad etmediği sürece doğal kaynaklar geliştirilmez, mekanik donanımdan yararlanılmaz, işçi ustalığı kullanılmaz, bilimsel buluşlar uygulanmaz."

İşte değişik ekonomik görüşleri temsil eden uzmanlar, hepsi de aynı ifadeyi veriyor – kapitalist sistemde kâr imkânı yoksa üretim olmaz. Ama aynı uzman tanıklara bu imkânın niçin dönem dönem ortadan kalktığını sorsanız, kendilerini fikir birliği içinde bulamazsınız. İktisatçılar, sistemi neyin yürüttüğü konusunda anlaşıyorlar ama yürütmeyenin ne olduğu konusunda kesinlikle anlaşamıyorlar... Bir buhran döneminde sistem çöküyor yani kârlar düşüyor. Bu çöküşlerin nedeni ne? Buhranların nedeni ne? İktisatçılardan bazılarının cevaplarını gözden geçirelim.

Neredeyse düzenli olarak buhranların ortaya çıktığı bir koca yüzyıldan sonra bugün bile nedenlerin sistemin içinde değil, dışında bulunacağı inancına sarılan iktisatçılar var. Bu okuldan olan Profesör Mitchell şöyle yazıyor: "Bazı iktisatçılar bütün buhranları aynı şekilde açıklayacak bir teori bulmaktan umutlarını kesmişlerdir. Bunlara göre bir buhran, devrimci icatların, gümrük değişmeleri, parasal değişmeler, kötü ürün, modada değişiklik gibi şeylerin ortaya çıkması gibi 'karıştırıcı' nedenler tarafından yaratılmış 'anormal' bir olaydır. Bu görüş... her buhranın, bir iki yıl önceki olaylarda aranması gereken kendi özel nedeni olduğu sonucuna işaret etmektedir."

Bir başka görüşe göre buhranların özel nedenleri fiziksel-dir. W. Stanley Jevons 1875'te güneşteki lekelerin, Hindistan'da kıtlığın ve İngiltere'de buhranın aşağı yukarı aynı zamana rastladığını ileri sürmüştü. Bunların birbirleriyle ne ilgileri olabilirdi? İyi bakın şimdi. Güneşin radyasyonu havayı etkiliyor; hava ürünü etkiliyor; iyi veya kötü hasat çiftçi-

lerin gelirini etkiliyor; çiftçilerin geliri de mamul maddelere talep hacmini etkiliyor. Suç güneşte!

Ya da, isterseniz Venüs gezegenine yükleyin suçu. Sekiz yıllık "tekrarlanan döngüler" teorisinin babası olan Henry L. Moore böyle söylüyor. Ama niye Venüs? Çünkü her sekiz yılda bir Venüs dünya ile güneşin arasına giriyor, tabiî araya Venüs girince Apollon'un radyasyonundan bir kısmının dünyaya hiç erişemeyeceğini tahmin edersiniz!

Buhranların fiziksel nedenlerine bu kadar değinme yeter. Cambridge iktisatçısı Profesör A.C. Pigou, ekonomik yükselişleri ve bunalımları psikolojik nedenlere, iyimserlik ve kötümserlik hatalarını endüstriyi yönetenlere bağlayan okulun lideridir. Profesör Pigou, "işadamlarının umutlarındaki dalgalanmalarda" endüstrinin iniş ve çıkışlarının temel nedenini buluyor. İşler iyi gidince işadamları kârlarını artırma fırsatları konusunda iyimser olurlar. Üretimi genişletmek isterler. Bankalardan daha çok kredi alıp endüstriyel araçlara yatırırlar – ya fabrikalarını genişletir ya da yeni makine alırlar. "Bu tahminler iyimser olursa işadamları daha çok borç alırlar; ya bankalardan kredi alır ve böylece dolaysız olarak faiz oranını yükseltir, ya da dolaşıma daha fazla alım gücü sokarak dolaylı şekilde fiyatları yükseltirler." Ama o zaman, bu iyimserlik dalgasıyla üretilen malların pazarda sınav vermesi gerekir. Yeni yüksek fiyatlarıyla alıcı bulabilecekler midir? Bulamayacaklardır. Birçok durumda iyimserliğin boşuna olduğu anlaşılır, böylece derin bir psikolojik güvensizlik ve karamsarlık iş dünyasını sarar, üretim yavaşlar: "İyimserlik yanılgısının etkisi altında endüstride gelişen etkinlik pazar arayan metalar şeklinde cisimleşir. Bunlar yaratılma sürecinde bulunduğu süre içinde... istisnaî etkinlik devam eder. (Sonra iyimserlik pazar sınavını geçemez.) Bu sınav birçok şeye uygulanıp çoğunun çürük olduğu anlaşılınca güven sarsılır. İyimserlik yanılgılarına düşüldüğü ve beklenen kârların

abartıldığı yaygın bir şekilde bilinen ve kabul edilen bir olgudur... Sonuç olarak iş etkinliğinin akışı durdurulur."

Bu noktada fazla iyimserlik, fazla kötümserliğe döner. Üretim büyük ölçüde yavaşlar, endüstride yatırım hemen hemen durur ve satılanların tümü önceden kalan stoklar olur. Bir süre sonra talep yine artar, kârlar yine yükselir, işadamları yine sevinir, fazla iyimserlik yeniden doğar.

Pigou ile psikolojik okulun, işadamlarının tahminlerine, ekonomik yükselişler ve bunalımların sorumlusu olarak ne kadar önemli yer verdikleri şu alıntıda görülmektedir: "Şimdilik, bu değişik tahminlerin kendilerinin *nasıl* doğduğunu araştırmamakla birlikte, endüstriyel dalgalanmaların dolaysız ve doğrudan doğruya nedenlerinin başka bir şey değil de bunlar olduğunu kesinlikle kabul ediyoruz."

Bir başka iktisat okulu için eski atasözü, "her kötülüğün altında para vardır" ilkesi gerçekten doğrudur. Mübadele sistemimizin –para sistemimiz– kusurlu olduğu kanısındadırlar. Bu kusurlu sistemin düzenlenmesini isterler. "Paranın düzenlenmesi" okulunun başlıca savunucularından Profesör J.M. Keynes şöyle diyor: "İşsizlik, işçinin kesintisiz hayatı, umutların kırılışı, tasarrufların ansızın elden çıkması, bireylerin, spekülatörlerin, kâr için didinmelerin beklenmedik aşırı kârları – bütün bunlar büyük ölçüde değer standardının dengesizliğinden ileri gelir."

Bu alıntının kilit kelimeleri son cümledir: "değer standardının dengesizliği." Paramızın dengesiz olduğuna inanmak için fazla kanıta ihtiyacımız yok – günlük deneylerimizden biliyoruz. Alış veriş edenler bir dolar karşılığında bir ay şu kadar, öteki ay ise bu kadar tereyağı alındığını bilirler. Şu gibi lâfları da ne çok işitmişizdir hepimiz: "Evet, ama dolar şimdi eskisinden daha çok (ya da az) değerli." Ya da, "Paris'e ilk gidişimde bir dolar yirmi beş franktı oysa şimdi on yedi frank verdiler."

İktisat el kitapları "para sadece bir mübadele aracıdır" diyor. Paranın düzenlenmesinden yana uzmanlar ise dengeli olmadığı için kötü bir araç olduğunu söylüyorlar. Öteki güçlüklere benzemeyen yanı, sabit olmayışı. Düzine demek, on iki tane demektir – bir gün on beş, ertesi gün sekiz tane olmaz. Ama para biriminin değeri değişir. Bu kötüdür ve bir çaresi bulunmalıdır – diyor bu iktisatçılar. Onların istediği, üretilen mallar toplamı ile tüketicilerin cebindeki para toplamı arasında dengeli bir ilişki kuracak para ve kredi denetimi.

Örneğin, endüstri büyür ve üretim genişlerse, mal çıktısı artar. Dolaşımdaki para, artan mal akışına ayak uyduracak şekilde artmazsa fiyatlar düşer. Bunun sebebini anlarsınız. Diyelim ki pazarda 500 gömlek bir dolara satılır. Şimdi varsayalım ki, gömlekçiler makineleri geliştirdiler. 100 gömlek çıkarmaya başladılar. O zaman, öteki koşulların değişmeden kalması durumunda, tüketicilerin eline fazladan bir 500 dolar geçmiş, gömlek fiyatları 50'şer cent düşmüş olur.

Para iktisatçılarının iddialarına göre buhranlar, genel para düzeyinin dolaşımdaki para hacminin kabarıp inmesiyle meydana gelen iniş çıkışların sonucudurlar. İşler yolunda giderken para daha hızla dolaşır ve bankalar gittikçe daha çok kredi verirler. Gerçi yüksek faiz oranı isterler ama işin genişlediğini gören ve durum düzgünken mümkün olduğu kadar fazla kâr etmek isteyen imalâtçıları durdurmaz bu. Refah böylece ekonomik yükselişe yol açar.

Bu böyle olunca krediyi denetleyenler –bankalar– telaşa düşer ve kredi yapısına fazla ağırlık bindiğine inanırlar. "Değer enflasyonu var" derler. Onun için içlerine kapanır, yeni kredileri durdurur, verilmiş kredilerin hemen geri ödenmesini isterler. Ama imalâtçılar –ya da çoğu– bunu yapamaz, çünkü aldıkları parayı işe yatırmışlardır, ödeyecek kadar nakit yoktur ellerinde. Ödeyemeyince, iflâs ederler. Fabrikaları

kapanır, işçileri işten çıkarılır, sıkıntı genişleyen halkalar halinde yayılır, çünkü hammadde üreticilerine siparişler kesilmiştir ve işten çıkarılan işçiler mala talep yaratamaz olmuşlardır. Üretimin yavaşlaması, talebin kesilmesi, fiyatlardaki altüst oluş, bunalımı bir bulaşıcı hastalık gibi tüm ulusal ekonomi alanına yayar. İnsanlar yatırım yapmaktan, bankalar kredi açmaktan korkarlar; böylece para endüstri ve ticareti finanse edeceği yerde bankalarda yığılıp kalır.

Paracı iktisatçılar, işadamları fiyat iniş çıkışını hissetmezse böyle fazla ödünç almanın da olmayacağını ileri sürerler. İmalâtçılar fiyatlardaki artışın faizi ödeyip yine de büyük kâr sağlayacağına inandıkları için yüksek faizle kredi alırlar. Fiyatlar dengeli kalsa, şiddetli ve yersiz üretim genişletmelerine girişmezlerdi. Bu iktisatçılara göre, bu derdin çaresi, para biriminin üretken çıktının iniş ve çıkışlarına ayak uydurabilecek şekilde standartlaştırılmasıdır. Yale Üniversitesi'nden Profesör Irving Fisher "karşılığı verilen dolar" sağlayacak bir planın gerekeni yapacağını söyler. Dün, bugün, yarın, aynı alışveriş sepetini dolduracaktır.

Fisher ve Keynes, kusursuz bir para sistemi icat etmek mümkünken kusurlu bir sistemi kullanmaya devam etmenin aptallık olduğu kanısındadırlar. Profesör Keynes der ki: "Bireyciliğin bu ölümcül hastalığını (ekonomik yükseliş ve bunalımlara yol açan fiyat dalgalanmaları) tedavi etmenin en iyi yolu (para ve kredi denetimiyle) fiyatların genel olarak düşeceği ya da artacağı yolunda herhangi bir kesin tahmin yapılmamasını sağlamaktır...

"Bunu (değer standardını) artık, tanımlayıcı özellikleri değişik derecelerde hava, doğum oranı ve Anayasa'da bulunan bir kategoride bırakamayız. Bunlar, doğal nedenlere göre değişen, veya birbirinden bağımsız hareket eden bireylerin ayrı ayrı eylemlerinin sonucu olan, ya da değişmesi için bir devrim gereken unsurlardır."

Ama başka iktisatçılar üretim çıktısına uydurmak üzere dolaşımdaki parayla oynamanın iyi bir şey olduğuna inanmıyorlar. İşte Profesör Hayek'in muhalif düşüncesi: "Dolaşım aracı niceliğinin üretim artışı veya azalışına göre değişmesi gerektiği yolunda ileri sürülen kanıtlar tamamen temelsizdir. Tersine... bunları zorunlu olarak izleyen fiyat düşüşü ve para hacminin değişmeden kalmasıyla üretim artışı, tamamen zararsız olmakla kalmaz, aynı zamanda üretimdeki yanlış yönetimi önlemenin de tek yoludur."

Buhranların nedenleri üzerine bu teorilerden çok daha popüler olan bir teori de John A. Hobson'unkidir. Hobson'un analizini muhtemelen biliyorsunuz. Ona göre refah dönemlerinde sermayenin gelirleri iş gücünün ücretinden çok daha hızlı büyür. Zenginler inanılmaz bir hızla daha zenginleşir, gelirleri şişer. Ne kadar kişisel harcama yapsalar ellerinde yine çok para kalır. Harcayamadıklarını biriktirirler. Muazzam paralarını endüstriye yatırırlar ve sonuçta mal üretme araçlarında dehşetli bir artış olur, üretim kapasitesi artar. Yeni ve daha iyi araçlar görevlerini yerine getirir. Mallar fabrikalardan pazara akar. Ama işçiler bu gittikçe artan çıktıyı satın alabilecek kadar ücret almıyorlardır. Mallar satılmaz, depolarda birikir, fiyatlar korkunç düşer. Üretim kâr getirmez olur. Bu olunca, üretim durur. Sonuç işsizlik, bunalım, zenginlerin gelirlerinde azalmadır. Fazla tasarruf kesilir.

Sonra tüketiciler yavaş yavaş birikmiş mal yığınını tüketirler, çalışan endüstriler yeni ve ileri araçlar olmaksızın iş yapamayacaklarını anlar, böylece üretim yeniden hızlanır ve refah, yükseliş, bunalım döngüsü yeni baştan üstümüze çöker.

Aşırı zengin ve yoksul kutupların varlığından tedirgin olan kimseler Hobson'un analizini zevklerine özellikle uygun bulurlar. Çünkü bunu ister "fazla-biriktirme" teorisi, ister öteki açıdan "az tüketme teorisi" olarak düşünün, so-

nuçta buhranın aslî nedeni servetin eşitsiz dağılımına indirgenmiş olur.

İşte Hobson kendisi iddiasını açıklıyor: "Bu 'fazla'ların vergi dışında kalan kısmı iktisadî sistemimizin akıldışı ya da israfçı etmenini meydana getirir. Gelir olarak ahlâkî ya da iktisadî bakımdan haklı gösterilebilir yanları yoktur. Tüketimde veya zevkte kullanışsızlıkları, bir bütün olarak iktisadî sistemin gereklerini ve mümkün kullanımlarını aşan bir yatırım tasarrufu olarak biriktirilmelerine yol açar... Bu kazanılmamış fazla... bunalım adı verilen endüstrinin durdurulmasının, fiyatların düşüşünün ve işsizliğin dolaysız nedenidir. İşçilerin ve toplumun harcama gücünü, üretici güçteki her artışa ayak uydurabilecek şekilde yükselterek bu, kronik uyumsuzluklara çare olacaktır... Ücretlilere ya yüksek ücret... ya da artan toplumsal hizmetler yoluyla erişen genel gelir oranını artırmak, bunalım ve işsizlik dönemlerine en sık giren endüstrilerde tam istihdamı sağlamanın ana koşuludur."

Hobson iddiasını inandırıcı bir şekilde ortaya koyuyor. Ve çoğumuz çevremizdeki sıkıntı belirtilerinden tedirgin olduğumuz için daha yüksek ücret ve artan toplumsal hizmet taleplerinin haklılığına inanmak istiyoruz. Ama isteklerimiz yüzünden bu kanıtlamanın tümünü yutmamız yanlıştır. Şu noktada, kapitalist sistemde üretim amacının kâr olduğunu hatırlayalım. Hobson buhranların kapitalistler fazla yatırım yaptığı için doğduğunu söylüyor; işçilerin fazla sermaye yatırılmış endüstrinin ürettiği malları satın alacak kadar ücret alamadıklarını; bu yüzden kârın düştüğünü söylüyor.

Ama Profesör Hayek buna katılmıyor. Profesör Hayek'e göre, kapitalistler, yeterli yatırım yapmadığı için kâr azalır. Toplumsal hizmetler genişletilmemeli, daraltılmalıdır; ücretler yükselmemeli düşürülmelidir; "Bazı devlet eylemleri, üretim malları talebinden tüketim malları talebine doğru bir kayma yaratarak, kapitalist üretimin yapısını daraltabi-

lir ve böylece uzun süren durgunluklara sebep olur... Bu yakınlarda bunalıma çare olarak ileri sürülen, tüketicilere kredi verilmesi aslında tam karşıt sonucu yaratacaktır; tüketim mallarına talepte görece artış ancak işleri daha fazla bozar."

Profesör Hayek'in karışık teorisini birkaç sayfa içinde anlatmak çok güç. Ama bizim için, Hobson ile Hayek'in bir buhran demek olan kârlardaki düşüşü tamamen karşıt nedenlere bağladıklarını söylemek yeterlidir; onlar, kâr düşüşü hastalığını tedavi etmek için karşıt çareler önermektedirler.

İşin ilginç tarafı ikisinin de haklı olmasıdır – aynı zamanda da haksız. Hobson, yüksek ücret ve genişletilmiş toplumsal hizmetin artan meta stoku için gerekli pazarı sağlayacağını söylerken haklıdır; ücretleri yükseltmenin üretimin dolaysız kârlarını düşüreceğini söylerken ise yanılmaktadır. Hayek, düşük ücretin ve kısıtlanmış toplumsal hizmetlerin, üretimin dolaysız kârını yükselteceğini söylerken haklıdır; ücretleri indirmenin artan meta stoku için pazarı mahvetmek demek olacağını söylerken yanılmaktadır. Hobson, kitlelerin satın alma takatını yükselterek pazarı (ve böylece kârlılığı) yeniden kurmak ister; Hayek ise kitlelerin satın alma gücünü azaltarak (ücretleri kısarak) kârlılığı yeniden sağlamayı amaçlar.

İşte Marksist olanlara göre kapitalizmin ikilemi buradadır: *İkisini birden yapamaz*. Onun için de, kapitalizmde buhranın kaçınılmaz olduğunu savunurlar. Başka bütün iktisatçılar şu ya da bu şeyi buhranların nedeni olarak görür, ama kendi özel çareleri uygulanırsa herşeyin düzeleceğini ileri sürerken, Marx kapitalist sistem içinde çıkış yolu olmadığını söylüyordu. Buhrandan kurtulmak için kapitalizmden kurtulmak gerekti ona göre.

Marx'ın buhran analizi bütün teorisinde vardır. Kapitalist üretim teorisiyle kapitalist üretimin çöküntüsünü açıklayan teorisi birdir, kökleri de aynıdır.

Kapitalist üretim sisteminin asıl amacı kâr etmektir. Marx *kâr oranında bir azalma eğilimi* olduğunu da kanıtlamayı başarmıştı. Üstelik bu bir raslantı da değildi. Böyle olması zorunluydu. Kapitalist üretici sistemin yapısı bunu kaçınılmaz kılıyordu. Niçin böyle olduğunu inceleyelim. (Burada, Marx'ın emek-değer teorisinden ilgili sayfaları okumamız iyi olur.)

Marx sermayeyi iki kısma ayırır – değişmeyen ve değişken. Değişmeyen sermaye fabrika, makine, alet, hammaddeye dayanan sermayedir. Değişken sermaye iş gücü alımına, ücrete ayrılan sermayedir. Değişmeyen sermaye, üretim süreci içinde değeri sabit olduğu için bu ad verilir – bitmiş ürüne bu sermayenin ne az, ne çok, tastamam ilk değeri aktarılır. Değişken sermaye ise bu adı üretim sürecinde değeri değiştiği için alır – tamamlanmış ürüne ilk değerinden daha fazlası aktarılmıştır. Değişmeyen sermaye kısırdır, çünkü üretim sürecinde yeni bir değer yaratmaz, oysa değişken sermaye yaratıcıdır çünkü o (ve yalnız o) üretim sürecinde değer yaratır. Kendi değerinden fazla değer yaratan, değişken sermayedir –artık– değeri o yaratır. Kârlar, değişken sermayeden (yaşayan iç gücü) doğar.

Dolayısıyla imalâtta kapitalistin sermayesi şöylece iki kısma ayrılır:

S (toplam sermaye) = K (değişmeyen sermaye) + D (değişken sermaye)

Şimdi, S'nin ne kadarı K, ne kadarı D olacaktır? Hiç şüphe yok ki, diyor Marx –ve bu konuda herkes ona katılıyor– kapitalizmin gelişmesiyle toplam sermaye S'nin gittikçe artan kısmı değişmeyen sermaye, K olmaktadır. Bildiğiniz gibi, modern endüstriye her zaman yeni ve daha ileri makineler girer. Bu makineler gerçekten mucizevîdir – ama para yer– hem de çok para. Ve emeği azaltır. Bunun anlamı da, değişken sermaye, D'nin, toplam sermaye S'ye göre oranının

gittikçe azalmasıdır; ve aynı şekilde, değişken sermaye K'nın toplam sermaye, S'ye göre oranı gitgide büyümektedir.

İşte formül halinde,

D/S azalırken
K/S artar

Bu, yani değişken sermaye azalırken değişmeyen sermayenin çoğalması olgusu, son derece önemlidir. Çünkü, hatırlıyorsunuz, artık-değerin kaynağı D, yalnız D'dir. Bu demektir ki, D azaldıkça, kâr oranı da düşme eğilimi gösterir. Değişmeyen sermayenin toplam sermaye içinde oranı büyürken, Marx'a göre, "aynı artık-değer oranı, emeğin sömürülmesinin aynı derecesi, kendini kâr oranının düşmesiyle dile getirir... Ayrıca kabul edilir ki, sermaye bileşimindeki bu değişim eğilimi, üretimin belirli alanlarında kalmaz, az çok hepsinde kendini gösterir.. şu halde değişmeyen sermayenin değişken sermayeye göre giderek artması, *ortalama kâr oranının giderek düşmesine* zorunlukla yol açar (artık-değer oranı... aynı kaldığı sürece)."

Şimdi, kâr oranında düşüş ciddî bir sorundur. Kapitalistlerin, mümkün olduğu kadar fazla kâr etmek olan amacına karşı bir tehdittir. Ama kapitalistler için geçici bir çıkış yolu da vardır. Kâr oranı düşse bile, kâr toplamını yükseltmeleri mümkündür. İşte bir örnek (artık-değeri A temsil ediyor ve artık-değer oranının her durumda aynı, yüzde yüz olduğunu varsayıyoruz):

S	*K*	*D*	*A*
1.500 dolar	1.000	500	500
4.000 dolar	3.000	1.000	1.000

Artık-değer, A, sadece değişken sermaye, D tarafından yaratıldığına göre, artık-değer oranı her zaman A'nın D'ye oranı, yani A/D'dir. Ama, kâr sadece ücret harcanan toplamdan

(D) geldiği halde kapitalist kârını, yatırılmış toplam sermayesi (S) üzerinden kâr olarak hesaplar. Bundan dolayı o, kâr haddini, A'nın S'ye oranı veya A/S olarak hesaplar.

Dolayısıyla, yukarıdaki örnekte, birinci durumda, kâr oranı 500/1.500, ya da % 33, 1/3'tür; ikinci durumda ise 1.000/4.000, ya da sadece % 25'tir. Ama kâr *oranı* düştüğü halde, *toplam* kâr 500 dolardan 1.000 dolara yükselmiştir.

Gelelim, bunun mümkün olması için neyin gerekli olduğuna. Kârı yaratan değişken sermayenin iki katına çıkarılması gerekti; modern üretim tekniği de değişkene kıyasla değişmeyen sermaye toplamının gittikçe artmasını zorunlu kıldığı için, D iki katına çıkarken, *üç kat arttı*. İşin püf noktası da buradadır. Kâr toplamını artırmak için kapitalistlerin gittikçe daha fazla sermaye biriktirmeleri gerekmektedir. Başka yapacak hiçbir şey yoktur. Sermaye birikimi durursa kâr toplamı (ve oranı) düşer.

Tek tek her kapitalist bunu bilir. Pazarda rekabet ede ede parasını biriktirip, gittikçe artan toplamları yeniden işe yatırmasını öğrenmiştir, yoksa kavgada alta düşecektir. Biriktirmeli, durmadan biriktirmelidir ki, toplam sermayesi, düşen kâr oranıyla mücadele edebilecek kadar artsın.

İşçilere yüksek ücret ödenmesini salık veren iyi niyetli insanlar bu noktayı gözden kaçırmışlardır. Ama kapitalist, işçilere ne kadar fazla verirse o kadar az kâr ettiğini bilir, bu, kâr etmek için sürdürmesi gerekli olan birikimin hızlanmak yerine yavaşlaması demektir. Kapitalist açısından bu olmamalıdır – çünkü birikim kesilince kârlar da kesilir.

Bu yüzden, ikilemi kısmen düşük ücret ödeyerek çözer. Bu onu, durmadan birikimi artırmak politikasında serbest bırakır. Ama durmadan artan birikim, durmadan artan metaların pazara yığılması demektir. O zaman da ekonomik çelişki makasının öbür ucuna takılır – işçilerin satın alma gücünün çıkan ürünü emme imkânını bulamaması. Çünkü

düşük ücret, yaptığı metaların satın alınamaması, ödenememesi demektir.

Marx'ın analizi şuraya varıyor: Kapitalistler, ücretleri düşük tutarak kârı sürdürmelidirler, ama bunu yaparken, kârın gerçekleşmesinin bağımlı olduğu satın alma gücünü yok ederler. Düşük ücret yüksek kârı mümkün kılar, ama aynı zamanda mala talebi azalttığı için kârı imkânsızlaştırır.

Çözülmez bir çelişki.

.....

Doksan yıl kadar önce Thomas Carlyle kapitalist sistemin karşısına dikilen buhrana parmak basmıştı: "Ördüğünüz gömlekler neye yarar? Orada satılmadan asılı duruyor milyonlarcası; ama burada da o gömlekleri edinemeyen milyonlarca çıplak sırt var. Gömlek, insan sırtını ötmeye yarar; bunu yapmıyorsa bir işe yaramaz, çekilmez bir şakadır, alaydır. İşin bu yanında çok fazla geri kaldınız!"

Carlyle'ın yazdığı çağda "işin bu yanında çok geri kalındığı!" doğruydu. Dünya tarihinin bu en büyük krizini yaşadığımız günlerde daha fazla doğru.

İnsanlar her yerde bir sorunla boğuşuyorlar. Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin yerine başka bir şey getirmenin Marksist yolunu uygulamayı deniyorlar; dünyanın başka kısımlarında kapitalizmi yamalayıp denetlemeye çalışıyorlar.

21

RUSYA'NIN BİR PLANI VAR

On dokuzuncu yüzyılın bitimine on yedi yıl kala Karl Marx öldü.

Yirminci yüzyılın başlangıcından on yedi yıl sonra Karl Marx yeniden yaşadı.

Marx'ın teorisini yaptığı şeyi, onu izleyenler –Lenin ve öbür Rus Bolşevikleri– 1917'de iktidara el koyarak pratiğe çevirdiler. O zamana kadar Marx'ın öğretisi, kendisine bağlı kalmış küçük bir grup arasında tanınıyordu; bundan sonra dünyanın ışıldakları Karl Marx'ın öğretisine çevrildi. O zamana kadar, Komünistler, teorileri pratiğe konabilirse, yeni ve daha iyi bir dünya yaratılacağını vaad edebiliyorlardı; bundan sonra Komünistler dünyanın altıda birini kaplayan toprağı gösterip "İşte bakın. Orada. İşliyor," diyebilirlerdi.

Bolşeviklerin iktidara el koymaları nasıl mümkün olmuştu? Devrimi başarıya ulaştıran koşullar nelerdi? Çünkü, devrimle ilgili bir olgu var ki, bundan hiç şüphe edemeyiz: Nerede, ne zaman, kimin önderliğinde olursa olsun, bir devrimi başarıya ulaştırmak kolay iş değildir. Hayır. Devrim

bir sanattır ve Lenin, Bolşeviklerin önderi, bu önemli doğruyu vurgular.

"Başarılı bir ayaklanma bir komploya değil, bir partiye de değil, ileri sınıfa dayanmalıdır. İlk sorun budur: Ayaklanma, olgunlaşan devrimin tarihi içinde *dönüm noktasında* başlatılmalıdır, bu anda halkın öncülerinin etkinliği en yüksek noktada olmalı, düşman saflarında ve ayrıca *devrimin zayıf, gönülsüz, kararsız dostlarının saflarında sallantılar en yüksek noktaya varmış olmalıdır*. Üçüncü sorun budur... Ama bu koşullar varsa, o zaman ayaklanmayı bir sanat olarak ele almaktan kaçınma, Marksizm'e ve devrime ihanet etmektir."

Bunlar, Bolşevikler iktidara el koymadan bir ay önce yazılmıştı. Yandaşları arasında, devrimin başarılı olması için sıraladığı koşulların varolması gerektiğine inanan birçok insan vardı. Ama bu zorunlu koşullar varken *kesin anın* ne olduğu konusunda, bu aynı insanların birçoğu Lenin gibi düşünmüyordu. Lenin'in dehası da işte burada kendini gösterir. Koşulların gerçekten olgunlaştığı, davranmanın başarmak, gecikmeninse kaybetmek demek olduğu anı yakaladı.

İktidara el konmasının arefesinde, bütün enerjisini, vurma zamanının geldiğini arkadaşlarını inandırmaya çalışmaya harcadı. 7 ile 14 Ekim arasında *Bolşevikler Devlet İktidarını Elde Tutabilecekler mi*? adlı yazısını yazdı ve o sırada devrimci eylemin yanlışlığını ileri süren bütün muhakeme biçimlerini analiz etti. Bu itirazlardan bir tanesini şöyle cevaplandırıyor: "Beşinci iddia, 'koşullar olağanüstü karışık' olduğu için Bolşeviklerin iktidarı ellerinde tutamayacakları.

"Ah bu akıllılar! Devrimi hoşgörmeye de razılar belki, ama 'koşullar olağanüstü karışık' olmazsa.

"Böyle devrimler olmaz, böyle devrimlere özlem duymak da, burjuva aydınının gerici yanıp yakılmalarından başka bir şey değildir. Devrim önce çok karışık görünmeyen koşullarda başlasa bile, devrimin kendisi, gelişmesi, her zaman ola-

ğanüstü karışık koşulların doğmasına yol açar. Çünkü bir devrim, Marx'ın deyimini kullanırsak, gerçek, derin bir 'halk devrimi' eski toplumsal düzenin ölüşü ve yeni bir toplumsal düzenin doğumunun inanılmaz derecede karışık ve acılı sürecidir, onlarca milyon insanın hayatlarının yeni duruma uydurulmasıdır. Devrim en keskin, en şiddetli, ölümüne sınıf mücadelesi ve iç savaştır. Tarihte hiçbir büyük devrim iç savaştan kurtulamamıştır ve bir kabuk içinde yaşamayan hiç kimse, iç savaşın 'olağanüstü karışık koşullar' dışında mümkün olacağını düşünemez.

"Olağanüstü karışık koşullar olmadan devrim de olmazdı. Kurttan korkuyorsanız, ormana girmeyin."

İşte önünde neler yattığını bilen, hesaplayan, hesaplayan ama korkmayan bir devrimcinin yazdıkları; işçi sınıfı tarafından ve işçi sınıfı için denetlenen bir sosyalist devlet hedefinin, ödenmesi gereken korkunç fiyata değdiğini düşünen bir devrimci. Lenin, devrim sanatını bildiği için, zaferi kazandı.

Talihimiz varmış ki, Komünistlerin yeni bir uygarlık dediği şeyi getiren olayların görgü tanığı olarak John Reed gibi büyük bir röportajcısı oldu. *Dünyayı Sarsan On Gün*'ünde bu heyecanlı günlerin unutulmaz bir resmini çizer bize. İşte, Kasım 1917'de, Petrograd'da toplanan Sovyet Kongresi'ni anlatan bölümden bir parça: "Lenin, kürsünün kenarını eliyle kavrayarak, küçük gözlerini kırpıştırarak kalabalığa baktı; dakikalarca süren uzun alkışların farkında değil gibiydi. Alkış durunca, şu yalın sözleri söyledi: 'Şimdi Sosyalist düzeni kurmaya başlıyoruz!'"

1917'deydi bu. Lenin "Sosyalist düzen"in kurulmasının başlangıcını böylesine dramatik bir biçimde ilân ettikten on beş yıl sonra, *New York Times* muhabiri Walter Duranty işin çerçevesinin tamamlandığını bildiriyordu. "1932, devrimin amaçladığı Sosyalist düzenin çerçevesinin tamamlandığı yıl olarak kabul edilebilir.

"Bina henüz tamamlanmış değil, ama sosyalizmin bitmiş binasını ayakta tutucak olan çelik iskelet, Doğu semalarında bir siluet olarak görülebilir. Maliye, endüstri ve ulaşım, kamu sağlığı ve eğlence, sanat ve bilim, ticaret, tarım – ulusal hayatın bütün dalları bireysel kâr için bireysel çaba yerine, ortak yarar için ortak çaba düzenine uydurulmuştur."

Mr. Duranty bu son cümlesinde Sovyet programının özüne parmak basmıştı. Burada her şeyin anahtarı, "bireysel" yerine "ortak" kelimesidir. Karl Marx'ı izleyenlerin Sosyalist düzeni kurarken atacakları ilk adımın, üretim araçlarının özel mülkiyetini ortadan kaldırmak olacağını tahmin edersiniz. Gerçekten de, olan budur. SSCB'de toprak, fabrikalar, madenler, imalâthaneler, makineler, bankalar, demiryolları vb. artık bireylerin mülkiyetinde değil. Pratikte bütün bu üretim ve dağıtım araçları hükümetin, ya da hükümetin atadığı ve denetlediği kurulların elindedir.

Bu temel bir konu.

Bunun gerçek anlamını kavrayabilmek için kapitalist toplumla karşılaştırmamız gerekiyor. Ruslara göre, böyle bir durum, bir insanın artık başka bir insanı sömürememesi demektir. Filancanın emeğinden falanca faydalanamaz; demek ki artık kimse, para birikimi merdivenini "emrindeki" işçilerin sırtına binerek tırmanamayacak; demek ki artık bir otomobil yapımcısı bir gün gazetelere ilân verip iş isteyen herkese bir iş verileceğini bildirip, ertesi gün fabrikasını kapatarak 750.000 işçiyi işsiz bırakamaz. Bunu artık yapamaz, çünkü fabrika "kendi" fabrikası değildir, ortak olarak, bütün halkın fabrikasıdır. Bu demektir ki, diyor Ruslar, sınıf ayrımları artık silindi, mal sahibi ve işçi, kapitalist ve proletarya, zengin ve yoksul karşıtlıkları tarihe karıştı. "Mülksüzleştirenler mülksüzleştirildi."

22 Nisan 1936'da *New York Times*'a özel bir telgraf çeken

Moskova muhabiri Harold Denny Komünistlerin bu gururlu övünmelerinin haberini veriyordu.

Ruslar Toplumsal Sınıfların
Sonunu Selâmlıyor

Andreyef, Komünist Gençliğe
Sovyet Amaçlarının İlkinin
Büyük Ölçüde Gerçekleştiğini
Bildiriyor
Üretim Hedefi Yaklaşıyor
Özel Sanayi Bu Yıl Ülke
Mallarının Yalnız % 1.5
Kadarını Üretecek
Yazan
Harold Denny
New York Times'a Özel Telgraf
MOSKOVA, 21 Nisan – Andrey

Andreyef, SSCB Komünist Partisi merkez komite sekreteri, bugün Genç Komünistler Ligasının (Komsomol) toplantısında, Sovyet hedefine büyük ölçüde vardığını söyledi.

Bu yıl SSCB'de üretilenlerin % 98.5'ini devlet üretmiş olacak. Terziler, şapkacılar, ayakkabıcılar gibi, kamulaşmamış küçük el sanatlarındaki üretim % 1.5'te kalacak. Bay Andreyef sözünü etmedi ama yeni uygulanan önleyici vergilerle bu el sanatları da hızla yok oluyor.

Endüstrinin sosyalistleştirilmesi ve tarımın hemen tamamen kollektifleştirilmesiyle, şimdi yalnız tek bir sınıfın, işçilerin kaldığını bildirdi Bay Andreyef.

Sovyetler Birliği'nde kamulaştırılmamış imalât sadece % 1.5! Üstelik unutmayın ki bu da bildiğimiz anlamda kapitalist imalât değil, çünkü burada da üreticiler kendi başlarına çalışıyorlar; başka insanların emeğini kiralamak yok. Ülke-

nin üretim aygıtının geri kalan bütün kesimleri, ortak mülkiyet altında ve hükümet tarafından yönetiliyor.

Şimdi, SSCB hükümetinin karşısına çıkan büyük ekonomik sorular, ne üretileceği, ne kadar üretileceği, üretileni kimin alacağı gibi sorular. Bunlar, ülkenin bütünü düşünülerek verilmesi gereken kararlar. Kapitalist ülkelerde de her kapitalist, sermayesini herhangi bir girişime yatırmadan önce buna benzer kararlar vermek zorundadır. Parasını otomobil fabrikasına mı yatırsın, demiryolu mu yaptırsın, yoksa kumaş mı imal etsin? Ne kadar üretsin, işçilerine ne kadar ücret ödesin? Bu gibi binlerce ve milyonlarca küçük kararın sonucu, üretim toplamını meydana getirir. Ama tek tek parçaların birbirine uyacağının bir garantisi yoktur ve sizlerin de deneylerinizle çok iyi bildiğiniz gibi, parçalar uymayınca birkaç yılda bir çöküntülere uğranır.

Sosyalist devletin hükümeti, kapitalistle aynı konumdadır, ama bunun bin katı daha büyümüştür. Yani, sermayenin tek sahibi olduğu için *her* kararı o vermelidir. Bütünün düzgün çalışması için, sosyalist hükümet, değişik parçaların tümünü, bütün o bin bir çeşit, karmakarışık iktisadî faaliyetleri bir araya toplamak ve bir uyum içine sokmak zorundadır. Bunu iyi yapabilmek için.

Rusya'nın Bir Planı Var

"Sovyet Komünizmi içindeki eğilimler arasında toplumsal bakımdan en önemlisi, ülkenin bütün üretim, dağılım ve mübadelesinin, azınlığın kârı için değil, bütün topluluğun tüketimini artırmak için bilinçli bir şekilde planlanması düşüncesidir...

"Rekabete dayanan bir pazarda kâr elde etmek için üretim yapan, özel mülkiyet ortadan kaldırıldıktan sonra, her kuruluşun ne üreteceği özel talimatla belirtilmelidir. Kollektivist bir devlette, bir çeşit genel Planı, onsuz edilmez hale getiren... bu zorunluluktur."

Rusya'nın Beş-Yıllık Plan'ını tekrar tekrar işitmişsinizdir. Birincisi bitince İkinci Beş-Yıllık Plan'a başladılar. Rusya Sosyalist oluncaya kadar bu böyle devam edip gidecektir. Çünkü, Sidney ve Beatrice Webb'in yukarıda işaret ettikleri gibi, kollektivist bir devlet için plan *zorunludur*. Sosyalist ekonomi, zorunlu olarak, planlı ekonomidir.

Dünyada planlı ekonomiye sahip tek ülke Rusya olduğuna göre, böyle bir ekonominin nasıl işlediğini görebilmek için Sovyet modelini incelememiz gerekir.

Bir planda neler vardır? Sen, ben plan yaparken, herhangi biri bir plan yaparken, iki şeye dikkat edilir – bir *niçin*, bir de *nasıl*, yani bir amaç ve bir yöntem. Hedef, planımızın bir parçası, oraya varmanın yolu da öbür parçasıdır.

Sosyalist planlama için de böyle. Onun da bir amacı ile bir yöntemi vardır. Ama sosyalist planlamada gözetilen amaçlardan tamamen ayrı olduğunu başından belirtmek gerekir. Webb'ler, SSCB üzerine yetkin incelemelerinde bunu iyi anlatıyorlar: *Sovyet Komünizmi: Yeni Bir Uygarlık mı?* "Kapitalist bir toplumda, en büyük özel teşebbüsün bile amacı, sahipleri ya da hisse sahiplerinin kazanacağı paradır... SSCB'nde, Proletarya Diktatörlüğü denilen rejimde, planlanan amaç bundan çok farklıdır. Faydalanacak patron ya da hisse sahibi olmadığı için, kâr da düşünülmez. Amaçlanan tek hedef, bütün topluluğun, uzun vadeli azamî güvenliği ve refahıdır."

Gayet güzel. Genel amaç bu. Ama bunu somutlaştırmak gerek. İstenen bu amaca erişmek için, amaca uygun özgül politikalar uygulanmalı. Ama politika da ihtimale dayandırılmalı. Neyin muhtemel olduğunu anlamak için de, ülkeyi en doğru ve tam bir şekilde görebilmek gerekir.

Devlet Planlama Komisyonu'nun (Gosplan) işi budur.

Birinci görevi, SSCB'nde her şeyin kim ve ne ve nerede ve nasıl olduğunu bulmaktır. İş gücü ne kadardır? Kollek-

tif imalâtın koşulları nelerdir? Doğal kaynaklar nelerdir? Ne yapılmıştır? Ne yapılabilir? El altında bulunan ne? Neye ihtiyaç var?

Olgular. Rakamlar. İstatistikler. Dağlar gibi.

SSCB'nin muazzam topraklarındaki her kuruluştan, her fabrika, çiftlik, imalâthane, maden, hastane, okul, araştırma kurumu, sendika, kooperatif, tiyatro grubundan; bu geniş alanın köşe bucağındaki bütün bunlardan, şu sorulara cevap gelir: Geçen yıl ne yaptınız? Bu yıl ne yapıyorsunuz? Gelecek yıl ne yapacaksınız? Neye ihtiyacınız var? Ne türlü yardım yapabilirsiniz? Ve daha yüzlercesi.

Bütün bu bilgiler Gosplan bürolarına doluşur, orada toparlanır, uzmanlarca düzenlenir, özümlenir. "Gosplan'da çalışanlar şimdi iki bine yakın uzman istatistikçi ve çeşitli dallardan bilimsel teknisyenler; sayısı bunlarınkini aşan sekreterler de var. Şüphesiz dünyanın en iyi donanmış ve aynı zamanda en geniş sürekli istatistik araştırma mekanizması."

Bu uzmanlar toplanan verileri ayırma, düzenleme ve sağlama işlerini bitirdikten sonra Neyin, Nerede Olduğunu görüyorlar. Ama bu, işlerinin sade bir kısmı. Şimdi Neyin Nasıl Olabileceği üstünde kafa yormaları gerekiyor. Bu noktada plancıların hükümet yetkilileriyle görüşmeleri zorunlu oluyor. "Devlet Planlama Komisyonu'nun vardığı sonuçlar ve tasarıları, hükümetin onaylaması gerekir. Planlama işlevi önderlik işlevinden ayrılmıştır ve önderlik planlamaya tâbi değildir."

Şüphesiz, planlama, planın yürürlüğe koyacağı politikalar için gerekli kararlar verme zorunluğunu ortadan kaldırmaz. Bu kararları, hükümetin başındakiler verecektir; plancıların işi ise, derledikleri malzemeye göre, politikayı en etkili biçimde yürürlüğe koymanın yolunu bulmaktır. Gosplan ile önderler arasındaki tartışmalardan, planın ilk taslağı ortaya çıkar.

Ama sadece ilk taslak. Henüz Plan kendisi değil. Çünkü sosyalistçe planlanmış bir ekonomide bir Beyin Kurulu'nun planı yeterli olamaz. Plan halka sunulmalıdır. Şimdi atılacak adım budur. I. Maiski, Sovyetlerin İngiltere büyükelçisi, Plan hazırlığının ikinci aşamasını şöyle anlatıyor: "Denetleme rakamları incelenmek ve tartışılmak üzere çeşitli halk Komiserliklerine ve ulusal ekonomiyle uğraşan öbür merkezî kurullara örneğin, Ağır Sanayi, Hafif Sanayi, Ticaret, Ulaştırma, Dış Ticaret Halk Komiserliklerine sunulur. Her merkezî yetkili, planının çeşitli bölümlerini kendinden bir aşağıdaki yetkili kurula ulaştırır, böylece Plan'ın uygun bölümü tek tek fabrika veya çiftliklere kadar iner. Her aşamada 'denetim rakamları' inceden inceye gözden geçirilir. Devlet Planlama Komisyonu'ndan başlayan yolculuğun son durağına, fabrika ya da kollektif çiftliğe vardığında, bütün uyanık işçi ve köylüler etkin bir rol alarak Plan'ı tartışır ve incelerler, önerilerini belirtirler. Bundan sonra rakamlar geldikleri yoldan geri gönderilir, eklemeler, düzeltmelerle birlikte Devlet Planlama Komitesi'nin eline varır."

Fabrikadaki işçilerle çiftlikteki köylülerin Plan'ın iyi ve kötü tarafları üstüne düşüncelerini dile getirmeleri. Ruslaların haklı olarak kıvanç duydukları bir durum bu. Kimi zaman bu işçilerle köylüler kendi çalışma yerlerini ilgilendiren rakamları beğenmezler. Çoğu zaman, kendilerinden beklenen üretimi *artırabileceklerini* gösteren kendi rakamlarını verdikleri bir karşı-plan sunarlar. Her yerdeki Sovyet yurttaşlarının milyonlarcasının bu geçici Plan'ı tartışmaları, Ruslara göre gerçek demokrasidir. Yapılacak işin, erişilecek hedeflerin planı yukarıdan empoze edilmemiştir. İşçilerle köylülerin de bunda söz hakkı vardır. Bütün bunlar ne sonuç verir? Konuyu bilen bir gözlemci soruyu şöyle cevaplandırıyor: "Rusya'nın, benim gördüğüm kısımlarından hangisine gitseniz, işçiler size kıvançla bir şeyler gös-

teriyor, 'Bu *bizim* fabrikamız; bu *bizim* hastanemiz; bu *bizim* dinlenme-evimiz' diyorlar; sözkonusu bu nesnelere birey olarak sahip olduklarını söylemiyorlar; ama bu kurumlar doğrudan doğruya onların çıkarına çalışıyor ve üretiyor ve onlar da bunun bilincindeler; ayrıca, bütün bu yapılanların iyi yapılmasından gene kendilerinin sorumlu olduğunun da bilincindeler."

Plan hazırlığının üçüncü aşaması, geri kalan rakamların incelenmesidir. Gosplan ve hükümet yetkilileri, tavsiye ve düzeltmeleri gözden geçirir, gerekli değişiklikleri yaparlar ve Plan hazır olur. Nihaî şeklini alan Plan her yerdeki işçi ve köylülere gönderilir ve bütün toplum, enerjisini bu görevin yerine getirilmesine yöneltir. Ortak yarar için ortak çaba bir gerçeklik olur.

Ama ortak yarar nedir? Hükümet yetkilileri hangi politikaların ilk ağızda gerekli olduğuna karar vermişlerdir? Bazı genel hedefler kendiliğinden ortaya çıkar. SSCB'deki halkın çoğu eğitim görmemiştir, okuma yazma bilmez. Demek ki genel eğitim, Plan'ın bir parçası olmalıdır. Herkese parasız eğitim –üniversiteye giden öğrencilere parasız barınma ve yaşama imkânları– sağlanır. Sovyet halkının çoğu halk sağlığından pek haberli değildir. Onun için de Plan'ın bir parçası hayat standardını yükseltme kampanyasıyla, buna ek olarak, işinden anlayan doktorların, hastabakıcıların, öğretmenlerin çalıştığı hastaneler, doğumevleri, ana okulları vb. kurulmasıyla ilgili olmalıdır. İşçiler için dinlenme evleri, parklar, müzeler, kulüpler – bunlar ve benzeri hizmetler de Plan'da yer almalıdır. Bilimsel araştırma kurum ve laboratuvarları da Plan'ın bir parçasıdır. Bunlar ve benzeri daha yığınla apaçık ihtiyaç şüpheye yer kalmadan Plan'a girer. Ama, ya şu aşağıdakilere benzer sorulara ne cevap verilecektir?

1. İnsanların hemen şimdi yemeleri, giymeleri ve tadını çıkarmaları için mallar üretmeye ağırlık vermek iyi bir politi-

ka mıdır? Yoksa, halkın şimdi daha az, ama ileride daha çok şey sahibi olmasına yol açacak fabrikalar, enerji merkezleri, demiryolları yapımına özel öncelik vermek mi daha doğrudur? Tüketim mallarını geliştirmek, bugün iyi yaşamak demektir; üretim mallarını geliştirmek, yarın iyi yaşamak demektir. Hangisi daha doğrusu?

2. En iyi yapabileceklerini üretmek ve kötü ya da kusurlu yapabileceklerini ithal etmek mi gerekir? Yoksa bütün ihtiyaçları kendi sınırları içinde karşılamaya çalışmak daha akıllıca bir yol mudur?

Sovyetlerin bu sorulara verdikleri cevabı büyük ölçüde belirleyen şey, sosyalist bir ülke olarak kapitalist dünyanın saldırısı tehlikesiydi. Bu öyle karamsarca bir tahmin de değildi. Örneği vardı. 1918'le 1920 arasında, aralarında Birleşik Devletler de bulunan yarım düzine kapitalist ülke Bolşevikleri silâhla zorla devirmeye çalışmışlardı. Ruslar, özellikle sosyalizmi kurtarmakta başarılı olurlarsa, bunun tekrarlanacağından emindiler. Çünkü o zaman, bütün dünyanın kapitalistleri kendi ülkelerindeki işçi sınıfının Rus işçi sınıfını örnek alacağından ve kendilerini iktidardan kovacağından korkacaktı.

Bu ve başka nedenlerle –örneğin, tarımsal bir topluluğun, endüstrileşmiş bir topluluk kadar yüksek bir hayat standardı sağlayamayacağı olgusu gibi– Ruslar endüstrileşmeye karar verdiler.

Kolay değildi. Bu karar, aslında, gelecek uğruna bugünkü rahatı feda etmek demekti. Varolan kaynakların muazzam bir kısmını, insanlara kısa süre içinde barınacak ev, yiyecek yemek ve giyecek elbise vermeyecek malların yapımında kullanılacak sermaye olarak ayırmak anlamına geliyordu. Bir ülkenin bir yıl içinde kullanacağı ve tasarruf edeceği belirli bir emek ve sermaye toplamı vardır. Bütün işçilerini tuğla yapıp ev kurmaya, buğday yetiştirip ekmek yap-

maya ya da pamuk üretip kumaş yapmaya koşabilir – o zaman herkese bol bol tüketim malı bulunur. *Ama hiçbir zaman, şimdi olandan fazlası olmayacaktır.* Daha fazlasını istiyorsa, işçilerden bazılarına da makine yaptırmalı, demiryolu döşetmeli, fabrika kurdurmalıdır; kısacası, üretim malları üretmelidir. Bunu yaparsa – ertesi yıl, ya da daha sonraki birkaç yıl içinde, daha fazla ekmek, daha fazla giyim, daha fazla ev yapabilir. Gelecek için ne kadar yatırım yapıyorsanız, şimdiki zamanın yiyeceği ve giyeceği de bu orantıya göre belirlenecektir. Rusya baktı ki, ya evde yakmak için daha çok kömür ayıracaktı, ya da fırınlarda yakmak için daha çok kömür – o fırınlar ki makine üretecekler, makineler daha çok, daha çabuk kumaş üretecek tezgâhlar yapacaktı. Ama bunların ikisi birden aynı zamanda yapılamazdı. İkinci yol seçildi. Tüketim malları yerine üretim malları geliştirildi. Bu, endüstrileşmede izlenecek yoldu. Kolay bir yol değildi.

Jozef Stalin, 1 Mart 1936'da Scripps-Howard Press'den Roy Howard'la yaptığı konuşmada, endüstrileşme yolunun güç olsa da, Sovyet hedefine bu yoldan erişebileceğini söyledi. "Bir ev yapmak istiyorsanız, tasarruf etmeli, fedakârlık etmelisiniz. Yeni bir toplum kuruyorsanız, böylesi daha da gerekli.

"Taleplerimizin bir kısmını geçici olarak sınırlayıp gerekli kaynakları biriktirmek zorundayız. Kelimenin en iyi anlamında gerçek özgürlüğü geliştirmek gibi belirli bir hedef için bu fedakârlığı yapıyoruz."

Ruslar tüketim için üretimi kısıp sanayi malları üretimini genişletme kararını verdikten sonra, ne gibi "fedakârlıklar" yapmaları gerekecekti? Bunun anlamı, bir kere, ülkede yeterli nesne üretmek için yeterince emek ve sermaye olmadığıydı. Rusya'da bütün tüketim malları kıttı, Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden düşmanlarının da gözünden kaç-

mayan bir olguydu bu. Traktör almak, çaydanlık almaktan, tren vagonu almak, battaniye almaktan daha kolaydı. Ama ne yazık ki Ruslar çaylarını traktörde demleyemiyor, bir vagona sarınıp uyuyamıyorlardı. Dolayısıyla, yaptıkları bütün traktörlerin, fabrikaların, lokomotiflerin, enerji merkezlerinin bedelini ödemek için, bazı durumlarda hâlâ bir hayli gevşek olan kemerlerini son deliğine kadar sıkmak zorunda kalıyorlardı.

Ama, 27 Mart 1936 tarihli *New York Times*'a göre Sovyet yurttaşlarının göreceği iyi günler artık yaklaşmıştı: "Bu yıl, devrimden beri ilk olarak, üretim araçları karşısında tüketim mallarına görece daha fazla ağırlık verildiği belirtiliyor. Daha önceleri, Sosyalist ekonominin kurulması için her şey üretime tâbi oluyordu.

"Bu yılın planı... tüketim mallarında yüzde 23, üretim araçlarında ise yüzde 22 artış öngörüyor."

Bir olguya dikkat etmeli. Geçmişte tüketim malları yerine üretim mallarına ağırlık verilmesi, planlamanın bir zorunluğu değildir. Örneğin Birleşik Devletler sosyalist planlamaya geçecek olsa, böyle bir şey hiç de gerekli olmazdı. Sovyet Planı'nın zorunlu bir parçasıydı. Çünkü Sovyetler Birliği'ne özgü koşulların ürünüydü. Amerika bu çeşit donanımda yeterince zengin olduğu için, burada yapılacak herhangi bir Plan'da bunların büyük bir acele ve fedakârlıkla kurulması gerekmez.

Ama Rusya demiryolu, makine, fabrika, her çeşitten endüstri kuruluşu bakımından yoksuldu. Dünya Savaşı'ndan önce sahip olduğu birkaç şey, Dünya Savaşı, iç savaş ve müdahale dönemlerinde yok olup gitmişti. Onun için Devrim'den sonra Rusya'nın sıfırdan başlaması gerekiyordu. İngiltere, Almanya, Amerika şöyle dursun, İtalya, İsveç ya da Avustralya gibi ülkelere yetişmek için de daha çok uğraşması zorunluydu. Hem de öyle çok uğraşmalıydı ki, onla-

ra yetişmek hiç mümkün olmayacakmış gibi geliyordu. Ama Ruslar, Rusya'nın, hem de çabucak yetişmesine karar verdiler. Henüz yetişmediler, tabiî, ama bütün tarafsız gözlemciler epey yol alındığını kabul ediyor. Ünlü bir Cambridge iktisatçısı, 1932'de (Rusların hızına bakılırsa bu artık çok eski bir tarih) şunları söylemişti: "Amaçlanan şey o kadar muazzamdı ki, bütün kapitalist dünya bunu alayla, kahkahayla karşıladı. Kapitalist dünyanın başarı standartlarına göre bu amaç çılgınca bir ütopik rüyaydı. Savaş-öncesi Britanya gibi zengin bir ülke, savaştan önce, ulusal gelirinin yüzde 14'ünü yeni sermaye olarak yatırıyordu. Sovyet Rusya, Beş-Yıllık Plan'a göre (beş yılın yıllık ortalaması olarak) ulusal gelirin yüzde 30 kadarını yatırmayı planlamıştı. Bu, görece yoksul bir ülke için akıllara durgunluk verecek bir gelir. Kapitalist endüstrinin 'normal' saydığı yıllık dünya üretimi artışı yüzde 3 dolaylarında hesaplanıyordu. 1907 ile 1913 arasında geçen altı yılda Britanya'da bu yıllık artış oranı yüzde yarımdan azdı. 1925 ile 1929 arasında büyük bir patlama olduğu halde, bu dört yıl içinde de Fransa ve Polonya gibi büyüyen ülkelerde yüzde 9'u geçmemiş, Amerika ve Britanya'da ise yüzde 4'ün altında kalmıştı. Beş-Yıllık Plan, büyük çapta Devlet endüstrisinde yüzde 20'nin üstünde, büyük ve küçük bütün endüstride de yüzde 17, 18 arasında yıllık artış sağlıyordu."

Bu endüstrileşme döneminde, başka ülkelerden alışılmış borç ve kredilerin de gelmediği düşünülürse, bütün bunlar daha da şaşırtıcı olur. Dünyada endüstrileşme yoluna giren başka her ülke yabancı sermaye yardımı görmüş, bununla çelik, makine vb. almış, bir yandan da bunları yapmak için kendi kuruluşlarını inşa etmiştir. Amerika'nın endüstrileşmesinde Britanya sermayesi önemli bir rol oynamıştı. Güney Amerika'da Britanya, Alman ve Amerikan borçları eksik değildi. XIX. Bölümde gördüğümüz gibi fazla sermaye yatı-

rım yapacak yer arıyordu – tabiî, Rusya'dan başka. Pis Bolşeviklere kapitalistler para veremezdi. Ruslar boykotu kırmayı başarıp gerekli bir kredi koparmayı başarsalar, koşullar çok katı oluyordu – hem de nasıl!

Öyleyse, dışarıdan gelen gerekli malzeme ne yollardan elde ediliyordu? SSCB'de endüstrinin kurulması için öylesine ihtiyaç duyulan sermaye birikiminin kaynağı neydi? Bu, önemli bir sorudur. Cevabı da önemli.

Paranın bir kısmı Sovyet endüstrisinden geldi.

Kapitalist toplumda birikim bireyseldir (burada "bireysel" sözü grupları da içerebilir; örneğin korporasyonların ihtiyat akçeleri, bankalar vb.), oysa Sosyalist toplumda üretim gibi birikim de toplumsaldır. Her endüstrideki net çıktının belirli bir parçası merkezî malî kurumlara aktarılır, böylece bu kurumlar genişlemek için bulunan bütün kaynakları tek bir denetim altında birleştirir. SSCB'nin Plan'ında, kapitalist toplumda çok iyi tanıdığımız kupon kesiciye yer yoktur – endüstri kârlarından ömür boyu geçinen *rantiye* bulunmaz. Sovyetler Birliği'nde devlet kendisi iktisadî etkinliğin kârlarını toplar ve bu fonları Plan'a göre en yararlı olacakları kanallara akıtır.

"Her endüstrinin gelişmesinin bir parçası otomatiktir ve her endüstride edinilmiş kârların bir parçasıyla sağlanır; ama değişik endüstrilerde edinilmiş kârların geri kalanı, bütün üretim ve dağılım sisteminin geliştirilmesi için bilinçli bir şekilde seferber edilip (merkezî olarak biriktirilmiş başka fonlarla birlikte) kullanılabilir. İktisadî gelişmenin böylece denetlenmesi, merkezî planlama örgütlenmesinin en önemli yanlarından biridir."

Tabiî biraz bireysel tasarruf da vardır, ama tasarrufun çoğu kârlardan gelir ve bireysel kâr da olmadığına göre, SSCB'de tasarruf, kapitalist ülkelerdeki gibi bir boğazlaşma değil, topluluğun bir işlevidir.

Sermaye birikiminin kaynaklarından biri buydu. Gerekli endüstri maddeleri için para bulmanın bir başka önemli yolu da dış ticaretti.

Rusya'nın kendine-yeterli olabilmesi için o kadar gerekli olan otomobiller, traktörler, lokomotifler ve makine yapan makineler, Rusya'nın ürettiği buğday, petrol, maden, kereste ve kürk karşılığında dışarıdan alınabilirdi. Yoğun sanayileşme, Rusların buğday yetiştirmekten, toprağı kazıp maden ve petrol çıkarmaktan, ağaç kesmekten ya da kürk hayvanı yakalamaktan vazgeçmelerini gerektirmezdi. Tersine bu etkinlikler yaygınlaştırıldı ve büyük yenilikler yapıldı. Yetersiz on dokuzuncu yüzyılın yöntemleri bırakılıp yirminci yüzyılın yeni teknolojisi uygulandı. Endüstride başlatılan makineleşme ve bilimsel yöntem, tarım ve madencilikte de uygulandı. Her yerde, üretimin artırılması için çalışıldı. Rusya'nın "doğal" kaynaklarının ihraç edilmesiyle, zorunlu endüstri maddelerini ithal etmek mümkün oldu.

Şüphesiz bu, dış ticaretin de denetlenmesi ve genel Plan'ın bir parçası haline getirilmesi demekti. Öyle oldu.

SSCB'ye yabancı ülkelerden ne gireceğini ve buradan yabancı ülkelere ne gideceğini tamamen ve mutlak olarak Gosplan kararlaştırır. Kollektif çiftlikler Amerika'dan tarımsal makineler mi alacak, elektrik endüstrisi donanımını Almanya'dan mı alacak, dokumacılar tezgâhlarını İngiltere'den mi getirtecek? Bunlar, bütünle ilişkili olmadan, herkesin keyfine göre yapılırsa, her şey birbirine girer. Gosplan'ın bir üretim planı vardır, dış ticaret de o planın bütünsel bir parçasıdır. Ulusal ekonominin gereklerine kulak asmadan her biri istediğini alıp istediğini satan tek tek grupların eline bırakılamaz. Onun için, bankaların, demiryollarının, üretim araçlarının denetimi nasıl Plan elindeyse, dış ticaretteki devlet tekeli de öyle olmalıdır.

Babeuf'ün, Fransız Devrimi sırasında, komünist bir devle-

ti tasarlarken, dış ticarette devlet tekelinin gerekliliğini görmüş olması ilginçtir: "Yabancı ülkelerle her çeşitten özel ticaret yasaktır; bu yoldan ülkeye sokulan mallara, kamu yararına el konacaktır... Cumhuriyet, gerekli nesneleri, başka ülkelerle artık ürünlerini değiş tokuş ederek sağlayacaktır."

Ne var ki, dış ticarete devlet tekeli konması her ne kadar sosyalistçe planlanmış ekonominin bir parçası olsa da, SSCB ithalat ve ihracatının çeşidine ve hacmine tam olarak hâkim değildir. Yabancı ülkelerin plansız ekonomileriyle iş yaptıkça, olamaz da. Ruslar kendi dünyalarında olup biteni denetleyebilseler de, dünyanın geri kalan kısmında olanları denetleyemezler. Beş-Yıllık Plan uygulamaları sırasında bu gerçeği öğrendiler.

Gosplan, dışarıya bazı makine siparişleri vermeyi kararlaştırmıştı. Siparişleri o sıradaki fiyatlara göre yapmış, birkaç yıl içinde, bu makineleri ödeyecek ihraç mallarını yurt içinde biriktirmeye çalışmıştı.

Buraya kadar her şey yolundaydı. İstedikleri şeylerin sözleşmelerini imzalamış, ödeme yollarını hazırlamışlardı. Her şey gül pembe görünüyordu.

Ama, sözleşmeler hâlâ geçerliyken, dünyanın kapitalist ülkelerinde 1929 buhranı gelip çattı. Bu, Rusya'nın ihraç ettiği malların fiyatlarının felâket bir derecede düşmesi demekti. Diyelim ki, Gosplan sipariş ettiği makineler için 10.000.000 dolar ödemek üzere sözleşme yapmıştı; gene diyelim ki Gosplan bunun karşılığı olarak şu ihracatı yapmayı kararlaştırmıştı:

2.000.000 kile buğday, kilesi 1.00 dolardan...	2.000.000 dolar
1.000.000 kürk, tanesi 3.00 dolardan.....	3.000.000 dolar
2.500.000 varil petrol, varili 2.00 dolardan....	5.000.000 dolar
Toplam.....	10.000.000 dolar

Ama şimdi, buhran yüzünden, buğday fiyatları yüzde elli düşmüş, kürkü bedava versen alan yok, petrol fiyatları ise olmayacak derecede düşük.

Ne yapsın Sovyet hükümeti? Makineler gerekliydi, parası da ancak ihracatla ödenebilirdi. (Eski yüksek fiyatlardan sözleşme yapılmamış olsa da, endüstride fiyatlar Rusya'nın sattığı mallarda olduğu kadar düşmemişti.) Başlangıçta planlananın iki katını ihraç etmesi gerekti. Rus halkına da şundan başka söyleyecek söz yoktu: "Kemerlerinizi biraz daha sıkmanız gerekiyor. Bu kapitalistler işi berbat ettiler, fiyatlar düştü. Şimdi buğdayımıza eskisinin yarısı kadar para veriyorlar. Şimdi sözümüzü yerine getirmemiz için iki kat fazla ihracat yapmamız gerekiyor."

Olan, kabaca, buydu. Kendi ülkesinde planlı ekonomiyle buhran önleyen Sovyetler Birliği, bu sefer de kapitalist ülkelerdeki buhranın ceremesini çekmek zorunda kalıyordu. Rusya dışındaki buhran, Plan'ın eşdengesini bozan bir dışsal etken oluyordu.

İçsel etkenlerden ileri gelecek sallantılar daha da önemlidir; bunların kimisi denetlenebilir, ama kimisi denetlemenin ötesindedir. Bütün ekonomik etkinliğini bilinçli şekilde planlaması her parçanın ötekilerle ilintisini gerektirdiğinden, çarkın bir dişlisinin ezilmesi de ister istemez bütün öbür çarkları etkiliyordu. Sözgelişi, Rusya'da dokumada kullanılan âletlerden biri, pamuk ürününün büyük kısmını parçalıyor olsun. Bunun dokuma endüstrisinde dolaysız sonuçları vardır; piyasadaki pamuklu beklenen hacimde değilse, ücret fiyat ilişkisini de etkileyecektir. Sovyet iktisatçılarının deneylerle öğrendikleri gibi, "Ulusal ekonominin bütün öğelerinin karşılıklı yakın bağıntılarının bir sonucu olarak, bir yerde bir kopukluk ya da bir sektörde planın geri kalması başka birçok sektörü de etkiler. Bunların kendilerinin çok iyi işliyor olmaları durumu değiştir-

mez. Her ciddî sapma, başka yerlerde giderici tedbirler almayı gerektirir."

Tehlike bu işte – çaresi de. Plancılar, gelecek darbeleri yumuşatacak bir ihtiyat fonu ayırmak zorundalar. Kaza payı tanımaları gerekiyor. Geçmiş olayın tavanını ve tabanını gösteren istatistikler toplamalı, bu bilgilere göre, olacakları tahmin etmeliler. Ama bu da yeterli değil. Beklenenin olmaması durumunda, "giderici tedbir" almak için hazır bulunmalılar.

Bunları kâğıt üstünde alması kolay. Ama gerçekte bu çeşit koordinasyon güçtür, Ruslar da bunun bedelini tekrar tekrar ödemişlerdir. Bir örneğini Webb'ler veriyor: "1 Mayıs 1932'de (Gorki'de, otomobil yapacak) bir fabrikanın açılacağını geniş bir şekilde duyurduktan sonra, girişim inatçı bir biçimde tıkanıp kaldı! Detroit'teki Ford farikalarından kopya edilen muazzam binalar pahalı makinelerle doldurulmuştu. On binlerce işçi toplanmış ve ücretleri verilmeye başlanmıştı. Ama kayış çalışmıyordu... Üzerine konduğu yatak, temeli sağlam atılmadığı için, birkaç yerden sarkmıştı... Üstelik kayış harekete geçse bile, kayış geçerken takılacak çeşitli kısımlar hazır değildi."

İşte beceriksizliğin, yönetim kusurunun ve bağlantısızlığın büyük bir örneği. Ama bunun suçunu ulusal planlamada aramak doğru olur mu? Sebep, daha çok, Rusların endüstrideki tecrübesizliği değil midir? Webb'ler bu dersin daha sonra öğrenildiğini ve şimdi Rusya'da yapılan yeni fabrikaların daha ilk günden gereği gibi çalışmaya başladığını anlatıyorlar. Ulusal planlama Amerika'da uygulanacak olsa, herhalde koordinasyonda bir aksama görülmezdi. Bunun zaten büyük ölçüde varolduğu *Fortuna* yazarlarının sözlerinden anlaşılıyor: U.S. Steel Corporation'a bağlı çelik şirketlerinden yalnızca iki tanesi "İngiltere ve Almanya'nın 1934 yılında birlikte ürettikleri kadar çelik üretebiliyor." Şüphesiz,

U.S. Steel Corporation endüstri örgütlenmesinin en güç sorununu çözmeye yetecek kadar koordinasyon yeteneğine sahip olmasa, böyle bir şey mümkün olmazdı. Demek ki, bütün parçaları bir araya toplamak çok güç olduğu için ulusal planlama yapılamayacağını söylemek yanlıştır.

Ama başka akıl yürütmelere de başvuruluyor. Biri, "Toplumsallaşmış ulusal planlama" deyimindeki "toplumsal" kelimesine karşı, öbürü de "ulusal planlama" kelimelerine karşı yöneltilen itirazlar.

Deniyor ki, sosyalizm hayaldir, çünkü kâr amacı olmayınca insanlar çalışmaz, yeni yöntem denemez, riske girmez. Sonuç olarak iktisadî hayatta durgunluk olur.

Ruslar bunun tamamen saçma olduğunu söylüyorlar. Onların gösterdiğine göre, kapitalist toplumda işin çoğunu, kâr edecek durumda olmayan insanlar yapıyor. Her Allahın günü ücret için çalışan insanlar bunlar. Çoğu insan, geçimini kazanmak zorunda olduğu için çalışıyor. Bu her yerde böyle, kapitalist dünyada da. Rusya'da da. Ama Rusya'da, iyi çalışan işçilere gösterilen saygı, toplumun yarattığı çalışmayı destekleyici hava, işçileri ellerinden geleni yapmaya teşvik ediyor. Sosyalistler, bu teşviklerin kapitalizmde olan teşviklerden çok daha üretken olduğu kanısındalar. Ruslar, haklı bir kıvançla, iktisadî cephenin zayıf noktalarında gönüllü olarak, hiçbir karşılık beklemeden çalışan birçok işçiyi işaret ediyorlar. Lenin, 1919'da, bunu yapan "subbotnik"lerden çok etkilenmişti: "Komünist 'subbotniklerin' büyük bir tarihî önemi var... Yeni toplumsal düzenin zaferinde en önemli etken, son analizde, emeğin üretkenliğidir. Kapitalizm, serflikte bilinmeyen bir emek üretkenliği oranı yaratmıştı. Sosyalizmin yeni ve daha da yüksek bir emek üretkenliği yaratması kapitalizmi yıkabilir ve yıkacaktır. Ama bu çok güç bir iştir ve çok zaman alacaktır... Komünizm, ilerici bir teknik uygulayan gönüllü, bilinçli ve birleşmiş işçiler açı-

sından, kapitalizme karşı, emeğin daha yüksek bir üretkenlik derecesidir."

"Sosyalist rekabet", emeğin üretkenliğini artırmanın bir başka yoludur. Takımlar halinde işçiler, çıktıyı artırmak için birbirleriyle dostça rekabet ederler. Rekabet bitince, kazanan takım başka hiçbir yerde kazanan takımların yapmadığı bir şey yapar – kaybedenlere yardıma koşar ve bir dahaki sefere kazanmanın yolunu gösterir. Para kârı olmasa da çalışabilir insanlar! Zaten, diyor Sovyetler, sosyalistçe planlanmış bir ekonomide üstün çalışmanın ödüller, primler, tatillerle karşılık bulmaması için hiçbir sebep yoktur. Bütün bunlar Sovyet iktisadî hayatında olağandır.

Manchester Guardian da, Sovyetlerin kâr teşviki olmadan insanları çalıştırabildiklerine inanıyor. 20 Şubat 1936 tarihli başyazıda şöyle deniyordu: "Şüpheci dünya, ortak mülkiyetin yaşamakta olduğunu, yeni bir yurtseverlik ve yeni teşvik biçimleri yarattığını itiraf etmek zorundadır. Ustaların, peygamberlerin Sosyalizmi olmayabilir bu, ama işliyor."

Rekabet olmayınca insanların deney yapmayacağı, riske girmeyeceği, yeni yöntemler denemeyeceği yolundaki öbür iddiaya karşılık Sovyetler sadece, "kayıtlara bakalım" demektedirler. Dünyanın başka hiçbir yerinde, her alanda yapılan deneyler için bu kadar fazla para ve çaba harcanmadığını gösteriyorlar. İktisadî hayatın bütünü denetim altında olduğu *için*, kapitalist ülkelerdeki rakip endüstrilerin kolay kolay göze alamayacağı yeni fikir ve yöntemleri rahatça uyguladıklarını söylüyorlar. Webb'lerin şu genel yargısı da onların bu iddialarını destekliyor: "Küçük büyük hiçbir işte inisiyatif eksikliği görülmeyen, yeni gelişmeler sağlamak için hiçbir riske girmekten kaçınmayan Sovyet Komünizmi, her alanda, hatta neredeyse çılgınca yeniliklerden yanadır... SSCB'yi inceleyenler, endüstride, bilimde, her çeşit sanat ve toplumsal kurumlarda görülen, Amerika'ya kıyasla bile aşı-

rı sayılacak değişiklik isteği ve serüven ruhu karşısında etkilenmeden kalamaz."

İktisatçıların ulusal planlamaya itirazları ise başka bir muhakeme tarzına dayanır. Ulusal planlama olan yerde serbest piyasa olamayacağını ileri sürer onlar. Serbest piyasa yokluğu da fiyatlama sistemini imkânsızlaştırır; fiyatlama sisteminin olmayışı, akılcı bir ekonomiye elveda demektir, çünkü malların talebe görece kıtlığının kaydedilmesi demek olan fiyatlar olmadan, üretilecek malları seçerken keyfî ve düzensiz, dolayısıyla gayri-iktisadî olursunuz. Fiyatlar size kılavuzluk etmediği için, kaynaklarınızı çok gerekli olmayan malların üretilmesine harcarsınız. Kapitalizmde piyasa fiyatı, uzun vadede, üretimin kanallarını belirler. Bir malın fazlası istendiğinde fiyatlar yükselir, fazlası gerekmiyorsa fiyatlar düşer. Demek ki mallar halkın ihtiyaçlarıyla orantılı olarak yapılır ya da yapılmaz. Böyle bir fiyatlama sistemi olmayınca, diye soruyor iktisatçılar, halkın ihtiyaçlarını giderecek şekilde sermaye yatırımı yapmaya nasıl karar vereceksiniz?

Ulusal planlamacılar, bir kere, fiyatlama sisteminin bu tanıma uymadığını söyleyerek eleştiriyi cevaplamaya başlıyorlar. Onların iddiası, fiyatların bütün halkın ihtiyaçlarına göre değil, bazı insanların ödeyebildiklerine göre belirlenmiş olmasıdır. Fiyat sisteminin işlevi diyorlar, istediklerini almak için verecek parası olanların ihtiyaçlarını karşılamaktan ibarettir.

Ulusal planlamacılar bundan sonra, piyasa fiyatının –kaynakların en akılcı kullanımı– kapitalizmde altüst olduğunu ileri sürüyorlar. Yüksek gümrük, kredi ve tekellerle fiyatlar zaten yapaylaştırılır ve denetlenir. Onun için, fiyat mekanizmasına göre aksamadan işleyen saf kapitalizm, gerçek hayatta hiç olmamıştır, yalnız burjuva iktisatçılarının kitaplarında vardır. Kapitalizm böyle güzel işleseydi kriz olmazdı.

Öte yandan, işin olumlu yanı olarak, ulusal planlamacılar arzla talebi birbirine uydurmak için yöntemler olduğunu da söylüyorlar. Gosplan bütün ülkeden aylık, haftalık, hatta günlük raporlar alıyor ve bu raporlar halkın aldığıyla almak istediği arasındaki ilişkiyi tesbit ediyor. Diyelim ki Plan, iki milyon çift ayakkabıyla yarım milyon yeni ev yapılmasını öngördü. Diyelim ki, ayakkabı darlığı yakınmalara yol açarken, yeni evlere pek fazla insan taşınmadı. Planın "vereceği" çok şey vardır, çok katı uygulanması gerekmez. Emek de, sermaye de, ev yapımından ayakkabı yapımına aktarılabilir. Şüphesiz, hemen değil, ama kapitalist toplumda olduğundan daha yavaş da değil.

Gelgelelim, kapitalist eleştirmenlerin ortaya attıkları soru büsbütün boş da değildir. Gosplan, ikisini birden üretecek sermaye yoksa, madencilik araçları mı, dokuma tezgâhları mı üreteceğine nasıl karar verecek? Merkezî otorite, sınırlı kaynakları farklı amaçlar arasında dağıtmak sorununu çözmek zorundadır. Ruslar da bunu kabul etmeliler. Ama onlara göre sosyalist ulusal planlama ile serbest piyasa birlikte mümkün olmasa, piyasa fiyatı kaynakları en ekonomik biçimde kullanmanın ölçüsünü vermese bile, vereceği başka çok şeyler vardır. Birkaç kişinin kazandığı muazzam kârlara karşı, çoğunluğun güvenliği, eşitliği ve sömürünün yokluğu daha önemlidir derler. Servetin daha eşit dağılımının "iki ulus" halinde olmaktan daha iyi olduğu kanısındadırlar. Planlı bir sistemde güvenli, aklıbaşında, düzenli bir hayat yaşamayı plansız ekonominin krizlerine ve patlamalarına tercih ederler.

1929 çöküntüsünden çok zaman bir dünya buhranı olarak söz edilir. Üretimin felce uğramasının ve buna eşlik eden, kitleler için işsizlik ve sefaletin, yeryüzünün her köşesini kasıp kavurduğu söylenir. Ama Ruslar bunun doğru olmadığını ileri sürüyorlar. Buhran, tek bir ülke dışında bü-

tün ülkelerin üstünden kocaman bir dalga gibi geçip gitmişti. Sovyetler Birliği'nin ise sadece kıyısına çarpmış – ve gerilemişti. Sosyalistçe planlanmış ekonomi seddinin arkasında Ruslar rahattılar.

.....

Bu bölüm yazılırken, SSCB'nin yeni Anayasasının tamamlandığı haberi geldi. Yeni Anayasa hemen yürürlüğe konmamıştı. İlkin, Sovyetler Birliği'nin bütün halkına, tartışma, eleştiri ve düzeltme yapılmak üzere sunulmuştu. İlk taslaktaki bazı önemli maddeleri görelim:

"Madde 1: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği işçi ve köylülerin sosyalist devletidir.

"Madde 4: SSCB'nin ekonomik temeli üretim araç ve âletlerinin Sosyalist mülkiyetinden meydana gelir. Bu mülkiyet, kapitalist ekonomi sisteminin tasfiyesinin, üretim araç ve âletleri üzerinde özel mülkiyetin kaldırılması sonucunda sağlam bir şekilde yerleşmiştir.

"Madde 11: SSCB'nin iktisadî hayatı, kamu servetini artırmak, çalışanların maddî ve kültürel düzeylerinde sürekli bir yükseliş sağlamak, SSCB'nin bağımsızlığını ve savunma yeteneğini güçlendirmek amacıyla, ulusal ekonomik Devlet planlamasıyla belirlenir ve yöneltilir.

"Madde 118: SSCB yurttaşları çalışma hakkına sahiptir – iş garantisi ve yaptıkları işin nitelik ve niceliğine göre ücret alma hakkına sahiptir.

"Çalışma hakkı, ulusal ekonominin sosyalistçe düzenlenmesi, Sovyet toplumunun üretici güçlerinin sürekli büyümesi, iktisadî buhranların yokluğu ve işsizliğin ortadan kaldırılmasıyla sağlanır."

22

ŞEKERİ BIRAKACAKLAR MI?

Batı dünyası, bolluk içinde kıtlık gibi bir paradoksla karşı karşıya kalmıştı.

Bu konuda ne yapılabilirdi?

Kapitalizmin çöküşünün yarattığı kaosa düzen getirecek bir şey yapmak gerekiyordu. Çöküş tamdı –kredi yapısı paramparça, endüstri felç olmuş, milyonlarca işsiz, çiftçiler perişan, bolluk içinde sefalet– evet, gerçekten, bir şeyler *gerekiyordu.* Eski düzen, *laissez-faire* üstüne kuruluydu; eski düzen yıkılmıştı. Değişiklik zorunluydu. *Laissez-faire* yerine, örgütlü düzenleme ve denetim. Kendi başına bırakılan ekonomi felâketle sonuçlanmıştı. Demek artık, kendi başına bırakılmamalıydı. Elinden tutup yol gösterilmeliydi.

"Plan yapmalıyız!"

Bolluk içinde yoksulluk paradoksuyla karşılaşan Batı Dünyası, Rusya gibi, planlamaya yöneldi. Ama arada fark vardı.

Sovyetler Birliği'nde kullanım için üretim vardır; kapitalist ülkelerde üretim kâr içindir. Sovyetler Birliği'nde üretim araçlarının özel mülkiyeti kaldırılmıştır; kapitalist ülkelerde üretim araçlarının özel mülkiyeti kutsaldır. Sovyetler

Birliği'nde plan kapsayıcıdır, iktisadî etkinliğin her düzeyini kucaklar; kapitalist ülkelerde plan parça parçadır, bir düzeye ötekilerden bağımsız olarak dokunur. Sovyetler Birliği'nde planlama tüketiciler için, tüketiciler tarafından yapılır; kapitalist ülkelerde planlama, üreticiler tarafından üreticiler için yapılır.

Bolluk içinde yoksulluk paradoksuyla karşılaşan kapitalist ülkeler sorunu çözecek bir plan tasarladılar.

Plan, *bolluğu ortadan kaldırmaktı.*

Şu manşetleri hatırlarsınız: "Pamuklar Çiğnendi," "Binlerce Domuz Yavrusu Boğazlandı," "Buğday Ekili Alan Azaltıldı," "Şeker Çiftlikleri Üretimi Kıstı." Bütün bunlar plan gereği yapılıyordu. Tarımsal Uyarlama İdaresi (A.A.A.) bütün Amerika'da binlerce pamuk, buğday, mısır, domuz, tütün, şeker üreticisiyle sözleşme yapmıştı; üretimi kısarlarsa bu üreticilere para ödenecekti. Yani, hepsinin, *bolluğu ortadan kaldırma* planına katılması gerekiyordu.

Başka ülkelerde de buna benzer imha ya da kısıtlama "plan"ları yürürlüğe kondu. 3 Temmuz 1936'da *New York Times* Latin Amerika'dan şu hikâyeyi duyuruyordu:

> Brezilya Kahve Ürününün % 30'unu İmha Edecek. Üreticiler Hükümetin aldığı 6.600.000 çuval karşılığı bir torbaya 5 milreis alacak Rio De Janeiro 2 Temmuz 1936-37'de 22.000.000 olarak tahmin edilen kahve ürününe geçen yıldan kalan 4.000.000 çuval da eklenerek yüzde otuzu yok edilecek. Ulusal Kahve Dairesi üreticilere yok edilen her çuval kahveye karşılık 5 milreis ödüyor.

Okyanusun ötesinde, Avrupa'da, gene aynı hikâye vardı. İşte, İngiltere'den gelen bu haber, birinci sayfada yer aldı.

> İngiltere de ABD gibi
> Üretimini Kısıyor; Fiyatları

Yükseltmek İçin Dokuma Çıktısını
Kısıtlayan Yasa
Charles A. Selden

> Londra, 4 Şubat – Fazla pamukluyu tasfiye için çıkarılan yasanın bu gece Avam Kamarasında ikinci kere okunup geçmesiyle... Büyük Britanya da şimdi daha iyi fiyat için üretimi yasa yoluyla kısarak Başkan Roosevelt'i izliyor...
>
> Bu ülkede, artıktan kurtulmak için başka yollar da denendi –örneğin gemi ve kömür endüstrilerinde– ama bu önceki çabaların yasal desteği yoktu. Şimdiki yasa bunu sağlıyor; bir bütün olarak pamuklu endüstrisinin çıkarı için gerekli görülen yol uyarınca fazla tezgâhların satın alınması ya da işten yasaklanması için bir hükümet kurulu kuruluyor.
>
> Tahminlere göre, 10.000.000 tezgâh, ya da şimdi varolanların dörtte bir kadarı tasfiye olacak.
>
> Lancashire imalâtçılarının çoğu yasayı destekliyor, ama işçiler ve İşçi Partisi milletvekilleri karşı çıkıyor; çünkü, bu işlemle işsiz kalacaklar için bir tedbir alınmadığını söylüyorlar.

Ama niye?

Bolluğu ortadan kaldırmak için girişilen bütün bu planların amacı ne?

Hatırlıyorsunuz, *laissez-faire* kapitalizminin amacı kârdı. *Laissez-faire* kapitalizmi çökünce, plancılık çabalarına girişildi. Planlı kapitalizmin de amacı aynıdır; kâr etmek. Üretimin tüketimi aştığı bir bolluk ekonomisinde, bu ancak, arzı kısarak mümkün olur. Tüketim için daha fazla mal üretmek, fiyatları düşürür; öte yandan, üretimin kısıtlanması da, fiyatları yükseltir ve öylece kârı artırır. Onun için kapitalist planlama kıtlığın planlanmasıdır.

Bundan ötürü, Stolberg ile Vinton'un New Deal'le alay edişleri biraz haklıdır: "New Deal'in şimdiye kadar yaptıklarının hepsini, bir deprem de yapabilirdi. Bir kıyıdan öbür kıyıya etkisini duyuran birinci sınıf bir deprem, kıtlığı da daha etkili bir biçimde geri getirebilir ve sağ kalanları Büyük Sermaye daha çok kazansın diye işe koşabilirdi – hem de bu işi New Deal'den daha hızlı ve daha gürültüsüz halledebilirdi."

Kapitalist planlamanın bir başka ayırıcı özelliği vardır. Parçalara bölünmüş bir planlamadır bu.

N.R.A. Washington'da çalışırken, *American Guardian*'ın keskin zekâlı başyazarı Oscar Ameringer hakkında eğlenceli –ve öğretici– bir hikâye anlatılıyordu. Önemli N.R.A. görevlilerinden birinin odasında bir sabah çalışmasını izliyormuş. Bir dizi sanayici birbiri ardısıra gelip işlerinin çöktüğünü anlatıyorlarmış; cesedi canlandırmak için formüllenen "plan"ları dinliyormuş o da. Birkaç saat sessizce bu durumu seyrettikten sonra artık kendini tutamamış. Ayağa kalkıp bağırmış görevliye, "Hasta çiçek olmuş sen her sivilceyi ayrı tedavi ediyorsun!"

Mr. Ameringer, bütün ulusal ekonominin daha kapsayıcı bir şekilde planlanması ihtiyacını duymuştu. Ama baktı ki "gemi endüstrisine yardım" için ayrı plan, "çiftçilere yardım" için ayrı plan, "işçilerin alım gücünü artırmak" için ayrı bir plan var. Amerika'da veya başka ülkelerde, Rus Planını uzaktan yakından andıran bir plan yoktu. Sovyet Planı, ülkenin bin bir çeşit ekonomik etkinliğini tek bir tutarlı bütün içinde bir araya getirmeyi amaçlıyordu.

Rusya'da böylesi mümkündür, çünkü orada üretim araçlarının özel mülkiyeti kaldırılmıştır. Planlama otoritesi, Bay Mülk Sahibi'nin ayağına basarım korkusuyla şunu, bunu, ötekini yapma hakkını bulamazsa kendinde, kapsayıcı planlama imkânsızlaşır. Sovyetler Birliği'nde Gosplan'ın verdiği karar etkiliyse, rakibi olmayan tek bir Sovyet ulusal eko-

nomisi, tek bir örgütlenme için verilmiştir de ondan etkilidir. Kapitalist ülkede planlama otoritesinin vereceği karar etkisizdir, çünkü mülk sahiplerinin bir kesiminden, örneğin Küba'dan şeker ithal edenlerden yanaysa, başka bir mülk sahipleri kesimine, Amerikalı şeker üreticilerine karşıdır. Devlet otoritesinin de zorlayıcı bir gücü olmadığına göre, ortalarda salınmaktan, bir o gruba, bir bu gruba bir parmak bal çalmaktan başka yapacağı yoktur.

Mrs. Barbara Wootton, *Plan or No Plan* (Planlı mı, Plansız mı) adlı eserinde, üretim araçlarının özel mülkiyette kalması durumunda planlamanın ne hale geldiğini anlatıyor: "Üretimin araçları ve ürünleri bu araçları işletmenin ve bu ürünleri satmanın malî sonuçlarıyla ilgilenen özel kişilerin mülkiyetinde kaldığı sürece, bütün ana iktisadî kararlar firmalar veya endüstriler tarafından teker teker, bu kimselere göre kendi firma ya da endüstrileri için en elverişli görülen yol uyarınca verilmelidir... Çelik çıktısı, dünyayı çelik üreticileri için bir cennet haline getirmek üzere, bira çıktısı, bira üreticilerini cennette yaşatmak üzere, film çıktısı, dünyayı artistler için bir cennete çevirmek üzere planlanacaktır. Sonuçta, plan yapmaktan çok, kendisine karşı planlar yapılan bir toplum haline geliriz."

Şimdi, merkezî planlama, kapitalistlerin kendi çıkarına olduğu zaman bile özel mülkiyet planı engelliyorsa, düşünün, bütün toplum çıkarına işleyecek bir planlamaya nasıl engel olacaktır! Sadece gecekonduların temizlenmesi örneğini ele alalım. Gecekonduların temizlenmesi gerektiğine inanmayan yok. İyi ya, niye temizlenmiyorlar? Bu açık kamusal zorunluğu engelleyen ne? Cevabı basit. Özel mülk-bireysel kâr. Kimi mal sahipleri var, gecekonduların rantından para yapıyorlar. Yeni ve daha iyi evler yapılıp gecekondularda oturanlar oraya yerleşirse, aldıkları rant azalacak. Onun için engelleniyor gecekonduların temizlenme-

si, ya da girişilse bile, hep duraklayarak yürüyor, bir türlü tamamlanamıyor. Özel mülkiyet çıkarı kamu yararını işte böyle önlüyor.

Oysa Sosyalist toplumda bütün bunlar ne kadar farklı yürür! Plancılar, açarlar önlerine şehrin haritasını. Bir bölge koyu renk boyanmıştır, sefil sağlıksızlık koşullarında yaşayan insanların oturdukları yerlerdir buraları. Ne yapılacak? Gecekondular temizlenecek. Tamam. Koyu renk bölgenin çevresini bir kurşun kalemle çizersin. Üstüne de iki çapraz çizgi çekersin. Gecekondular sorunu çözüldü! İşe hemen başlanır. Özel mülkiyet yolu tıkamayınca, bir ihtiyaç duyulup planı da yapılınca, ardından hemen eylem gelir.

Özel mülkiyet yolu tıkayınca, mülkiyet çıkarına olan önce gelir, kamu çıkarı da ne hali varsa görür. Londra'nın *Times* gazetesinde, 28 Ağustos 1935'te yayımlanan bir başyazı bu duruma esef ediyordu. *The Times*'ın üzüntüsü, endüstrilerin, yığınla işsiz olan Kuzey İngiltere'den kalkıp, "tarla, çiftlik ve korularda" yeni fabrikalar yapımının "kırsal güzellikleri" mahvedeceği güneye gelmesiydi. İşte *The Times*'ın ağıtı: "Endüstri bölgeleri ve oraların çalışan nüfusları iktisadî bakımdan ıssız kalıp başka yerler ve başka nüfuslar yeni endüstrileşmeyle artar ve zenginleşirken temel olan, ama bulanık kalan ulusal çıkarın gerçekte nerede yattığına karar vermek güçleşiyor.

"Üretim koşulları yüzünden tek bir yöreye bağlı kalmayıp, çok sayıda insanı işe alma yeteneğine sahip yeni bir endüstrinin geliştirilmesi mümkün olsaydı, endüstrinin geri kalmış bölgelere yerleşmesi toplumsal bakımdan daha yararlı olurdu. *Ama endüstrinin nerede kurulacağına gerçekte karar verenler gözünde toplumsal yararın bir ağırlığı yok.*

Püf noktası burada zaten. Nereye baksanız, kamu yararı özel mülkiyet çıkarı tarafından baltalanmış olabilir. Kimisi buna aldırış etmiyor. Onlar, üretim araçlarının özel mülki-

yeti ve denetiminin yararlarının, zararlarına ağır bastığını iddia ediyorlar. Son 150 yıl içinde kapitalizmin büyük bir başarı göstererek bunca çok ve çeşitli mal ürettiğini, özellikle de Birleşik Devletler'de halk kitlelerine bu kadar yüksek bir hayat standardı sağladığını ileri sürüyorlar. İmalâtçılar Ulusal Birliği'nin, "Amerikan Endüstrisi İçin Platform"unun bir parçası olan şu aşağıdaki çınlayan bildiride, özel mülkiyet gönderine sancak çekiliyor: "Üretim kuruluşlarının, dağılım ve yaşamanın özel mülkiyeti ve denetimi, bireysel özgürlük ve ilerlemenin korunması için zorunludur. Bu kuruluşların hükümet mülkiyetinde ve denetiminde bulunması, planlı ekonomiyi, duruk toplumu ve otokrasiyi getirir...

"Hükümet tarafından ulusal ekonomik planlama kararları az kişi elinde merkezîleştirerek üretimle tüketimi dengelemeye çalışır. Sayısız bireysel yargı ve kararla yöneltilen, böylece bütün halkın ustalığını, zekâsını ve bilgisini seferber eden girişimlerde, iktisadî ve toplumsal ilerleme en büyük gelişmeyi göstermiştir. Bütün insanların etkinliklerini başarılı bir şekilde planlayacak, yönetecek ve teşvik edecek bilgeliğe ve geniş görüşlülüğe sahip küçük bir grup olması mümkün değildir..."

Kendi endüstri dallarında belki de dünyanın en büyük plancıları olarak tanınan imalâtçıların ağzından bu son cümleyi işitmek, gerçekten şaşırtıcı. Tek başına ele alındığında, dünyadaki birçok ulusunkinden daha zengin sermaye kaynaklarına sahip olan, bütün yeryüzüne yayılmış durumda bulunan işleri örgütlemek ve planlamakta mucizeler yaratmış endüstri devleri bunlar. Bakın, başta gelen kapitalist ülkelerin bu başta gelen planlama uzmanları, kendi endüstrileri için yaptıkları şeyin, bütün ulusun endüstrisi için yapılmaması gerektiğini, nasıl da şiddetle savunuyorlar.

Kapitalistler planlı ulusal ekonomiye niçin bu kadar karşıdır?

Çünkü planlı ulusal ekonominin, eninde sonunda özel mülkiyetin kaldırılması demek olduğunu anlıyorlar. Kendi özel mülkiyetleri mi? Mr. G.D.H. Cole, *The Principes of Economic Planning*'de (İktisadî Planlamanın İlkeleri) böyle olduğunu söylüyor: "Kapitalistlerin çoğu, planlı sistemi savunan başka kapitalistleri dinden sapmış tehlikeli kişiler gibi görürler... Ağzı laf yapan kapitalist önderlerden çoğu plansız ekonomiyi şiddetle savunurlar, çünkü bunu, kusurları ne olursa olsun, mülkiyet hakkının en güvenilir dayanağı olarak kabul ederler."

Stolberg ile Vinton da o alaycı üsluplarıyla aynı şeyi belirtiyorlar: "Büyük Sermaye, kendinden yana ve hepimize karşı kararlarını vermek üzere topluma karşı bir biçimde endüstriyi rahatça denetleyebilmek için, toplumun denetlenmesi fikrine yanaşmaz. Weir'ler, Teagle'lar, Sloan'lar, 'toplumsal planlama' yolunda en bulanık çabaları bile sabote etme gereğini duyarlar. Toplumsal kabalıklarına, iktisadî cehaletlerine karşın, gerçek toplumsal planlamanın kapitalist 'iyileşme' değil, sosyalist kuruluş olduğunu haklı olarak sezinlemişlerdir."

Ulusal planlamaya karşı kapitalist muhalefetin bir başka nedeni de, belki, böyle bir planlamanın gelir dağılımı konusunu canlı bir sorun haline getirmesinin zorunlu oluşudur. Kapitalist teoriye göre gelir dağılımı, ne kadar eşitsiz olursa olsun, "doğa yasası"nın bir sonucu olarak haklı gösterilir. Önde gelen Amerikan iktisatçılarından biri, Profesör John Bates Clark, bize bu konuda teminat vermişti. *The Distribution of Wealth* (Servet Dağılımı) adlı ünlü eserinin önsözünde Profesör Clark şunları yazmıştı: "Bu eserin amacı, toplumda gelir dağılımının doğa yasasıyla denetlendiği ve bu yasa sürtüşmesiz işleyebilecek olsa, üretimde yer alan her kişiye o kişinin yarattığı servet toplamını vereceğini göstermektir...

"Serbest rekabetin eğilimi emeğe emeğin yarattığını, kapitalistlere sermayenin yarattığını, müteahhitlere de koordinasyon işlevinin yarattığını vermektir... Herkese üretimde ayırdedilebilir bir pay, herkese, kendine uygun bir ödül – işte doğal dağılım yasası budur."

Gelir dağılımının son derece adaletsiz olduğu suçlamasıyla karşılaşan kapitalist omuz silker, "Bizden ne istiyorsunuz? Herkes hak ettiğini kazanıyor. Doğa yasısı bu," derdi. Ama planlı ulusal ekonomide gelir dağılımı sorusu böyle kolay geçiştirilmiyor. Son derece çapraşık bir sorundur. İnsanlık dışı güçler tarafından belirlenmez, merkezî koordinasyon otoritesinin bir görevidir. Bu otoritenin, halk kitlelerinin isteklerinden etkileneceği demokratik ülkelerde, gelir dağılımında bugün varolan büyük uçurumun azalacağı tartışma götürmez. Kitlelere daha çok gelir; kapitalistlere daha az gelir – plana göre.

Hal böyle olunca, bu çeşitten gelişmelere karşı muhalefetin önderlerinin kapitalistler olması, şaşılacak bir şey değildir.

Ama bazı ülkelerde çaresiz kalıyorlar. İktisadî hayat öylesine çöküyor, işçi sınıfının ilerleyişi öyle bir tehdit haline geliyor ki, kapitalistler de merkezî bir koordinasyon otoritesinin gereğini görüyorlar. Ama bunun, *kendi* çıkarları için hareket eden *kendi* otoriteleri olmasını düşünüyorlar. Bu ancak, işçi sınıfının militan güçlerini ezmekle mümkün olur. Böylece kapitalistler Faşizm'e sığınırlar.

İşçi sınıfı devrimi Rusya'da başarılı olmuştu. Ama her yerde, Birinci Dünya Savaşını izleyen hayal kırıklığı kıtlık ve sefalet, birçok yeni kazanılmış insanı devrimciler safına itmişti. Orta sınıflar da, durumlarını düzeltme imkânları hızla azalınca, hoşnutsuz olmuşlardı. Kurulu düzen daha yıkılmamıştı ama, kesinlikle sendeliyordu.

Özellikle İtalya ve Almanya bu durumdaydı. Bu ülkelerdeki kapitalistler, iktidarlarını tehdit eden devrimci bir işçi

sınıfıyla karşı karşıya gelmişlerdi. Onun için Mussolini'nin Kara gömleklilerine ve Hitler'in Kahverengi gömleklilerine para verip yardım ettiler. Karşılığında onlardan bekledikleri vardı. Bekledikleri en büyük iyilik, örgütlü işçi sınıfı hareketinin ezilmesiydi. İki önder de, istenen malı verdi. İtalya'daki Faşizm ve Almanya'daki Nasyonal Sosyalizm, karşı-devrimci hareketlerdi. Kurulu düzen –kapitalist iktidar ve ayrıcalık– böylece garantiye alınmıştı.

İş, zordu. Sosyalist eğilimli kitleyi yolundan saptıracak propagandanın ustaca yapılması gerekiyordu. Ustaca da yapıldı. Alman İşçileri Nasyonal Sosyalist Partisi'nin oltası, hoşnutsuzları çengelleyecek sosyalist yemlerle doluydu. Bakın, 25 maddelik ünlü Nazi programının üç maddesi:

"Madde 11. Emekle kazanılmamış gelirlerin kaldırılması.

"Madde 12. Bütün savaş kazançlarına amansızca el konması.

"Madde 13. Şimdiye kadar şirketler (tröstler) ile yapılan bütün işlerin millîleştirilmesini talep ediyoruz."

Verilen söz buydu. Tutuldu mu? *The Economist*'in (Londra) Berlin muhabirinin 1 Şubat tarihinde verdiği cevaba bakalım: "Ne var ki geçen yılın görece durgunluğu Parti programının ustaca hasır altı edilmesiyle sağlandı. Program gerçekleştirilmeye çalışılsa çıkarlar arasında tehlikeli çatışmalar başgösterecekti... Yığınla mülksüzü Parti'ye çeken Kapitalizme karşı Sosyalizm sorunu, birtakım anlamsız lafların gevelenmesiyle geçiştirildi. Bir yandan, Sosyalizmin yürürlüğe girmek üzere olduğu söyleniyor (hatta bu hafta Kapitalizmin yerini almış olduğu resmen açıklandı), oysa aynı zamanda toprakta ve endüstride özel sermayenin eldeğmemiş kalmakla yetinmemesi, kâr getirmesi gerektiği söyleniyor."

Nazi rejimini savunmak için, programdaki büyük vaatlerin üç yıllık iktidarda yürürlüğe konamayacağı söylenebilir

belki. Meşru bir iddia olabilir bu. Ama eğilim besbelli. Üç yıllık süre Nazilerin sendikaları kapatmasına, fonlarına el koymasına, önderlerini hapse atmasına yetti. Üç yıllık süre Nazilerin ücretleri indirip sosyal hizmetleri budamasına yetti. Sözün kısası, ulusal geliri Büyük Sermayenin isteklerine uygun şekilde dağıtmasına yetti.

İtalya'daki hikâye de bunun bir eşi. İşte Faşizm'in zaferleri üstüne Mussolini'nin son beyanatı. Benzerlerini daha önce de vermişti: "Bu rejimde işçiler, eşit hak ve görevlerle, sermayenin ortağı olacaklardır."

Sözler bunlar... Gerçek ne? John Gunther'in *Inside Europe*'unda (Avrupa İçinde) bir ipucu buluruz belki: "Gerçekten, korporatist devlette de, anti-kapitalist güçlerin görünüşte etkili bir listesini yapmak mümkün. Hiçbir işveren, hükümetin onayı olmadan işçisini işten atamıyor. Hiçbir kapitalist, hükümet onayını almadan, örneğin fabrikasını genişletmek gibi, görece ufak tefek bağımsız işler bile yapamıyor. Ücretleri devlet belirliyor... Fabrika sahibi devletten izin almadan işini tasfiye edemiyor, kredi kaynaklarını hükümet denetliyor; ayrıca gelirinin büyük bir kısmını da vergi olarak alıyor.

"Öte yandan, Faşist rejimde emeğin dezavantajları son derece fazlalaşmış durumda. İşçiler toplu pazarlık haklarını kaybetmişlerdir; sendikalar dağıtılmıştır... ücretleri insafsızca düşürülebilir ve düşürülmüştür; hepsinden önemlisi, grev haklarını kaybetmişlerdir. Oysa kapitalist, bazı bakımlardan sıkıntıya girse de, temel ayrıcalığını, özel kâr etme hakkını hâlâ sürdürüyor. Mussolini'nin getirdiği Faşizm, kapitalist yapıyı desteklemek için *bilerek* hazırlanmış bir şey değildi belki, ama sonucu bu oldu. Kapitalizmin akışkanlığının kısıtlanması, aslında, 'emeğin taleplerine karşı tam bir güvenlik kazanabilmek için kapitalistlerin ödemeye hazır oldukları bir primdi.' Faşist devrimin bütün rengi ve temposu, Rusya'dakinin tam karşıtı olarak gericidir."

Mussolini "eşit hak ve eşit görevler" diye bir şeyler geveliyor, ama olup biten hakkında Mr. Gunther çok farklı bir görünüş sunuyor. Bazı kapitalist ayrıcalıklar budanmıştır – ama temelde yatan özel kâr etme ayrıcalığı ayaktadır. Buna karşılık emeğin sendikaları kapatılmış, grev hakkı alınmış, ücretleri düşürülmüştür.

Gene de, Almanya ve İtalya'da emek gibi sermayenin de başından önemli bir iş geçiyor. Her iki ülkede de güçlü bir devlet otoritesi, kapitalistlere alışılmadık bir şekilde emirler veriyor. Özel mülkiyet kaldırılmadığı, endüstride kâr hâlâ temel amaç olduğu halde tek tek kapitalistlerin kanatlarının kırpıldığı da bir bakıma doğru. Kapitalist ayrıcalıklar ne gibi amaçlarla kısıtlanıyor? Her iki Faşist ülkede, tarıma yardım, kendine-yeterlik akımı, ithalâtın katı denetimi, ihracatın desteklenmesi, bankacılık kaynaklarının hükümet emriyle yönetilmesi gibi hareketlerin ardında ne var? Cevap kısa ve korkunç: SAVAŞ.

Devlet otoritesinin ateşli etkinliğinin ardında yeniden silâhlanma ve savaş hazırlığı olduğunu herkes görebilir. İki Faşist hükümetin de önderleri bunu inkâr etmiyor – tersine, açık açık böbürleniyorlar.

Mussolini de, Hitler de, savaş hayranlığıyla ün yapmışlardır. Mussolini'yi dinleyin bu konuda: "Her şeyden önce, Faşizm, sürekli barışın mümkün olduğuna da inanmaz... Yalnız savaş topları insan enerjisini en yüksek gerilim noktasına getirir, bunu göğüsleyecek cesarete sahip olan uluslara soyluluk damgasını vurur... Dolayısıyla, zararlı bir postüla olan barış üzerinde kurulu bir öğreti, Faşizm'in düşmanıdır."

Ama bunlar da laf. Bu kaynaktan gelen lafları şüpheyle karşılamak gerektiğini görmüştük. Kayıtlar ne gösteriyor?

O yazı 1933'te yazılmıştı. 1935 ve 1936'da Faşist orduları Etiyopya'yı istilâ etmekteydi. Demek bu söz tutuldu.

Şimdi de aynı konuda Hitler'i dinleyelim: "İnsanlık ebe-

dî savaş içinde büyüklük kazanmıştır – ebedî barışta insanlık mahvolacaktır."

Biz bunları yazarken Nazi Orduları henüz harekete geçmediler. Ama çok geçmeden bunun gerçekleşeceğini herkes görebilir. Almanya yeniden silâhlanmak ve sonra da savaşa girmek üzere bütün gücünü seferber eden, büyük fedakârlıklar yapan ve bütün etkinliklerini belirleyen bir ulus görünümünde. *New York Times* muhabiri 22 Mart 1936'da gazetesine gönderdiği bir haberde sorunu kısaca özetlemişti: "Almanya'nın ekonomik durumu, temelde, silâhlanmanın finansmanı sorunu çevresinde dönüyor..."

Faşizm savaş demektir.

İki Faşist ülkenin önderleri bundan hoşlandığı için savaş değil; Faşist ekonomi, kapitalizmin emperyalist döneminde, genişleme ve pazar bulma ihtiyacını duyan bir kapitalist ekonomi olduğu için böyle.

Kapitalist ekonomi çöküp işçi sınıfı iktidara yaklaşmaya başlayınca, kapitalistler kurtuluş yolunu Faşizm'e sarılmakta bulurlar. Ama Faşizm de sorunlarını çözemez, çünkü iktisadî açıdan, burada da temelde hiçbir şey değişmemiştir. Kapitalist ekonomide olduğu gibi Faşist ekonomide de üretim araçlarının özel mülkiyeti ve kâr amacı temeldir.

Arthur Morgan'ın, Doğu Hindistan yerlilerinin maymun yakalama hikâyesinden, kapitalistler için bir ders çıkartabilir miyiz? Hikâyeye göre, "bir hindistancevizi alıp, içinden ancak bir maymun elinin geçebileceği büyüklükte bir delik açıyorlarmış. İçine birkaç parça şeker koyup hindistancevizini de bir ağaca sıkıca bağlıyorlarmış. Maymun elini sokuyor hindistancevizine, şekeri yakalıyor ve elini çekmeye çalışıyor. Ama sıkılı yumruk çıkacak kadar geniş değil delik. İşte açgözlülük, maymunun felâketi oluyor, çünkü elindeki şekeri hiçbir zaman bırakmıyor."

Leo Huberman bu eser üstüne şöyle diyor: "Kitabın iki amacı var: Tarihi ekonomi teorisiyle ve ekonomi teorisini tarihle açıklamak. Bu düğümlenme önemli ve zorunludur. Ekonomik yanına gerekli ilgi gösterilmeyince tarih öğrenimi sakat kalır. Ekonomi teorisi de tarihî arka planından soyutlandığında anlamsızlaşır. 'Sıkıcı bilim', tarihî bir boşluk içinde öğretildiği ve incelendiği sürece sıkıcı kalacaktır." Okunduğunda görüleceği gibi, yazar sözünü ettiği amaçlara bütünüyle ulaşmıştır. İncelediği dönemin toplumsal ve ekonomik yapısı ile, bu temel üstünde gelişen fikir ve eylemler arasındaki ilişkileri böylesine ustalıkla ortaya koyan pek az çalışma vardır. İşte bu başarıdır ki, eldeki kitabın 1936'dan beri birçok dile çevrilerek her meslek ve eğitim düzeyinden yarım milyonun üzerinde okuyucu bulmasını ve aradan geçen yıllara rağmen özellikle azgelişmiş ülkelerde tekrar tekrar basılmasını sağlamıştır. ■

İLETİŞİM 88
ARAŞTIRMA İNCELEME 16

9 789754 700305